
J A A R B O E K V A N H E T S O C I A A L H I S T O R I S C H
C E N T R U M V O O R L I M B U R G 2 0 1 5

**STUDIES OVER DE SOCIAALECONOMISCHE
GESCHIEDENIS VAN LIMBURG LX**

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

WBOOKS/Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Zwolle/Maastricht 2015

INHOUD

<i>Ad Knotter</i> Ten geleide	6
<i>Maurice Paulissen</i> Kinkenwegen en kinkenvoerders. Handel en vervoer per lastdier in Zuid-Limburg en het Land van Herve in de achttiende en negentiende eeuw	10
<i>Maurice Heemels en Rob Dückers</i> Grafstijlen op de Roermondse begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' tussen 1870 en 1940	56
<i>Maria De Waele</i> Pierre Nothomb, het Comité de Politique Nationale en de Belgische annexionistische campagne tijdens en na de Eerste Wereldoorlog	114
<i>Jos Perry</i> Limburgse egodocumenten over de Tweede Wereldoorlog	146
<i>Fotokatern m.m.v. Frans Savelkouls</i> Het Zuid-Nederlandsch Koelhuis te Roermond	176
Over de auteurs	194
Colofon	196

Ad Knotter

TEN GELEIDE

Voor u ligt de zestigste editie van het jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Tot nu toe werd het jaarboek uitgegeven in eigen beheer, maar met ingang van deze editie wordt de uitgave verzorgd door Uitgeverij WBooks in Zwolle. Het SHCL werkte al vaker tot volle tevredenheid samen met WBooks, onder meer met de prachtuitgave *Limburg Kolenland* die eerder dit jaar verscheen in het kader van het Jaar van de Mijnen. Voor het jaarboek heeft WBooks voor een vergelijkbaar fraaie vormgeving gezorgd. Daarvoor tekende opnieuw vormgeefster Lori Lenssinck, Voorheen De Toekomst, te Wageningen. Wij hopen met deze nieuwe uitgever en vormgeving meer belangstellenden te bereiken, ook buiten Limburg. De inhoud van het jaarboek is die belangstelling naar onze mening meer dan waard. Deze verandering heeft tot gevolg dat het jaarverslag van het SHCL over het voorafgaande jaar voortaan niet meer in het jaarboek wordt opgenomen, maar afzonderlijk wordt uitgegeven. Het verslag over 2014 is in juli 2015 rondgestuurd aan donateurs en andere belangstellenden en is te raadplegen op onze website www.shclimburg.nl.

Het jaarboek verschijnt vanouds onder de titel *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg* en die titel wordt ook voor deze nieuwe uitgave gehandhaafd. In het jaarboek publiceren wij wetenschappelijke artikelen over historische aspecten van de Limburgse samenleving in de breedste zin van het woord, hoofdzakelijk betreffende de laatste twee eeuwen, maar soms ook over vroegere perioden, toen er van een provincie Limburg nog geen sprake was. De geschiedenis van Limburg als grensgebied is nauw verbonden met die van de omliggende regio's in België en Duitsland, in wat tegenwoordig de Euregio Maas-Rijn heet. Wij publiceren daarom regelmatig over de aangrenzende gebieden Belgisch-Limburg, Luik en het Rijnland, vooral als er een relatie is met de Nederlands-Limburgse geschiedenis. In het voorliggende jaarboek is dat het geval met twee artikelen. Het eerste is van de hand van landschapshistoricus Maurice Paulissen over zogenoemde kinkenwegen. Daarover werd door voerlieden en handelaren, 'kinken' genaamd, graan en kolen vervoerd met paarden als lastdier. Tot in de negentiende eeuw bestond er een op deze basis georganiseerd systeem om graan te transporteren vanuit Zuid-Limburg naar de graanmarkt in Aubel in het Land van Herve bezuiden het huidige Limburg. Het systeem raakte in onbruik door de opkomst van de spoorwegen en de scheiding van België en Nederland in 1839.

Het tweede grensoverschrijdende artikel is van de hand van de Gentse historica Maria De Waele en heeft die scheiding juist als uitgangspunt. Het gaat over de pogingen van de Belgische regering tijdens en na de Eerste Wereldoorlog om Nederlands-Limburg (*le Limbourg cédé*), Zeeuws-Vlaanderen en het groot-hertogdom Luxemburg in te lijven (naast het oorspronkelijk Pruisische, maar

toen inderdaad door België geannexeerde gebied rondom Eupen en Malmédy). Over de repercussies van dit Belgische annexionisme in Nederlands-Limburg is al veel gepubliceerd, maar dat werd niet in de bredere context geplaatst van de Belgische annexionistische politiek in het algemeen. De Waele neemt de ook in eigen land omstreden rol van de belangrijkste heraut van het annexionisme Pierre Nothomb onder de loep en weet zo en passant veel van de achtergronden daarvan duidelijk te maken.

Het omvangrijkste artikel in dit jaarboek is een coproductie van historicus Maurice Heemels en kunsthistoricus Rob Dückers. Heemels publiceerde al eerder over begraafcultuur in ons jaarboek en neemt nu samen met Dückers de grafmonumenten op de Roermondse begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' onder de loep. Op basis van een complete inventarisatie geven zij een beschrijving van alle toegepaste kunststijlen tussen 1870 en 1940. Voor elke stijl nemen zij een foto op met een uitvoerige beschrijving van een voor die stijl kenmerkend grafmonument, met waar mogelijk informatie over de begraven persoon en de makers van het monument. Telling van het aantal monumenten per stijl en de chronologie van de toepassing ervan leidt tot de conclusie dat het neoclassicisme het meest voorkwam, ook voor katholieke overledenen, hoewel de neogotiek meestal met de katholieke herleving in de negentiende eeuw wordt geassocieerd. De neogotiek werd minder toegepast dan men in de stad van Pierre Cuypers als voorvechter daarvan zou verwachten. Door de monumentaliteit van de neogotiek vallen grafmonumenten in die stijl wel meer op, ook al omdat zij vaker voorkomen in het centrum van de begraafplaats rondom de zogenoemde bisschoppenkapel. In de twintigste eeuw werd art deco populair als grafstijl.

De laatste jaren verschenen vrij veel publicaties over Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog, onder meer de mooie studie van Herman van Rens over de jodenvervolging in Limburg uit 2013. Jos Perry kiest een originele invalshoek door egodocumenten, zoals dagboeken en memoires, van degenen die het hebben meegemaakt te onderzoeken. Deze bronnen geven informatie over gebeurtenissen en wederwaardigheden in Limburg zelf, maar ook daarbuiten. Ze geven bovendien inzicht in de wijze waarop die belevenissen werden ervaren en geïnterpreteerd. Daarmee komt de dagelijkse werkelijkheid van de bezettingsjaren dichterbij dan uit andere bronnen, bijvoorbeeld die van de overheid.

Het jaarboek wordt, zoals voorheen, afgesloten met een fotokatern, dit keer over het nu verdwenen Roermondse koelhuis, waarin tot 2004 zuivelproducten werden opgeslagen. Het was in 1932 opgericht door de Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (ZNZ), de Coöperatieve Roermondsche Eiermijn (CRE) en

de Coöperatie Veilingvereniging (CVV). Aanvankelijk werden er naast zuivelproducten ook eieren, groenten en fruit opgeslagen. Opslagcapaciteit in een koelhuis betekende dat de deelnemers in tijden van lage afzetprijzen hun goederen in eigen beheer konden opslaan en de afzet konden uitstellen tot het moment waarop prijzen weer opliepen. Het fotokatern is samengesteld door Frans Savelkouls, oud-medewerker van het koelhuis.

Maurice Paulissen

KINKENWEGEN EN KINKENVOERDERS. HANDEL EN VERVOER PER LASTDIER IN ZUID-LIMBURG EN HET LAND VAN HERVE IN DE ACHTTIENDE EN NEGENTIENDE EEUW

Rien n'était pittoresque comme ces convois, boiteuses caravanes, cheminant dans une vallée par un beau jour d'été. Un seul conducteur était assis sur la croupe du premier cheval, lequel était suivi de quinze à vingt de ses frères, marchant un à un et à la suite l'un de l'autre, par l'habitude des sentiers étroits, tous merveilleusement dressés à se nourrir sans frais pour leur maître, en tondant de droite et de gauche les jeunes pousses qui bordaient les voies.¹

Landbouwhistorici hebben erop gewezen dat de internationale handel in agrarische producten, met name graan, vanaf de zestiende eeuw ook invloed uitoefende op agrarische ontwikkelingen in meer landinwaarts gelegen en relatief geïsoleerde regio's als het huidige Zuid-Limburg en het ten zuiden daarvan gelegen Land van Herve.² Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw werden grote hoeveelheden goedkoop graan uit het Oostzeegebied verscheept naar de dichtbevolkte en verstedelijkte Nederlanden. Amsterdam groeide uit tot het centrum van deze Europese graanhandel. Het prijsdrukkende effect van de aanvoer van graan uit het Oostzeegebied werkte door in de regionale graanmarkten. Ook boeren in graanbouwgebieden in de zuidoostelijke Nederlanden werden met dit probleem geconfronteerd. Onder druk van de concurrentie van het goedkope Oostzeegraan gingen zij zich toeleggen op andere producten.³ Het Land van Herve transformeerde vanaf het einde van de zestiende eeuw tot een veeteeltgebied, dat omliggende stedelijke markten van vlees en zuivelproducten ging voorzien. De fysieke gesteldheid van het Land van Herve maakte het gebied bijzonder geschikt voor deze specialisatie en ook overheidsmaatregelen speelden daarbij een rol. Omdat akkerbouw veel arbeidsintensiever was dan veehouderij, bleef er voor de boeren-nieuwe-stijl in het Land van Herve tijd over om neveninkomsten te verwerven in de regionale plattelandsnijverheid, in het bijzonder de wol- en metaalnijverheid.⁴

- 1 'Niets was zo schilderachtig als deze konvoien, waggelende karavanes, langzaam voortgaand in een vallei op een mooie zomerdag. Slechts één voerman zat achter op het eerste paard, dat werd gevolgd door vijftien tot twintig van zijn soortgenoten, één voor één, het ene achter het andere voortgaand, gewoonlijk over smalle paden, alle uitstekend afgericht om zich te voeden zonder kosten voor hun meester, doordat ze rechts en links de jonge scheuten afgraasden die de wegen omzoomden.' F. Hénaux, 'Chasse aux souvenirs. Excursion aux Ruines de Franchimont', *Revue de Liège* 7 (1847) 130-131.
- 2 Bedoeld wordt in deze studie het Land van Herve in ruime zin. Dit gebied wordt in de Franstalige literatuur ook wel omschreven als Entre-Vesdre-et-Meuse. Het grenst in het noorden aan Nederland en in het oosten aan Duitsland. A. Charles e.a., *Pays de Herve. Architecture rurale de Wallonie* (Luik/Brussel 1987) 30.
- 3 J. Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008) 47-48, 202-203.
- 4 C. Bihot, *Le Pays de Herve. Étude de géographie humaine* (Antwerpen 1913); J. Ruwet, *L'Agriculture et les classes rurales au Pays de Herve sous l'Ancien Régime* (Parijs 1943) 292-296; Charles e.a., *Pays de Herve*, 41-42, 107-109, 293-294.

De agrarische transformatie van het Land van Herve had ook invloed in het huidige Zuid-Limburg, waar het areaal akkerland belangrijk bleef. Boeren in Zuid-Limburg, die volhardden in de teelt van graan, konden inspelen op de groeiende vraag naar goedkopere granen zoals rogge. Door de ingrijpende agrarische transformatie van het Land van Herve tot veeteeltgebied ontstond er een vervoersstroom van granen (vooral rogge) vanuit Zuid-Limburg, die op de markt van Aubel werden verhandeld. Via deze en andere graanmarkten werd het relatief dichtbevolkte en welvarende Land van Herve van Limburgs graan voorzien.⁵ De graanmarkt in Aubel is in 1630 officieel opgericht, maar dit was waarschijnlijk een bekrachtiging van een bestaande praktijk.⁶

Belangrijke graanleveranciers voor het Land van Herve waren het hertogdom Gulik en de Landen van Overmaas in het tegenwoordige Nederlands Zuid-Limburg.⁷ Dit graan werd onder meer gekocht in marktplaatsen als Sittard, Maaseik en Heerlen. Van daar werd het over land naar Aubel vervoerd. Voor de aanvoer van graan over deze relatief korte afstand liggen landroutes het meest voor de hand. Vervoer via de Maas zou een omweg betekenen en lijkt geen aandeel van betekenis te hebben gehad in de aanvoer van graan naar de markt van Aubel. Belangrijke aspecten bij de (inter)regionale graanhandel waren vervoerszekerheid en vervoerskosten: hoe kreeg men het graan vanuit Zuid-Limburg voor een niet te hoge prijs op de markt van Aubel, gegeven de veelal slechte toestand van het wegennet, zeker in het winterhalfjaar? In een zitting van het Belgische parlement in 1844 wordt antwoord gegeven op deze vraag. Er werd uitgebreid gedebatteerd over de traditionele graanvoorziening van het Land van Herve vanuit het zopas door het jonge België 'afgestane' deel van Limburg (dat wil zeggen: Nederlands-Limburg). Daarbij werd herhaaldelijk gerefereerd aan de slechte toestand van de wegen in zowel het Land van Herve als het tegenwoordige Nederlands Zuid-Limburg. Deze maakten 'transport anders dan op de rug van paarden' vrijwel onmogelijk.⁸

Het hier gepresenteerde onderzoek richt zich in het bijzonder op het transport van graan naar de markt van Aubel. In de historische literatuur over Zuid-Limburg is weinig aandacht voor deze op het Land van Herve gerichte graanstroom en de implicaties daarvan voor bevolking en landschap. In zijn overzichtsstudie over de

5 W. Rutten, 'De tijd van de overlevingslandbouw', in: Paul Tummers e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis 1500-1800* (Maastricht 2015) 267-283, aldaar 280-281.

6 Th. Lambiet, *Le marché d'Aubel. Une entreprise de 375 ans, 1630-2005* (Aubel 2005) 6.

7 R. Schuler, *Verkehrsverhältnisse und Handel in den Herzogtümern Jülich und Berg zur Zeit des Herzogs Karl Theodor, Kurfürsten von der Pfalz* (Proefschrift Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn 1917) 57-58; L. Remacle, 'Les voies et les voyages des Herviens', *Enquêtes du Musée de la Vie Wallonne XIII* (1974) 352-367.

8 Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers, zitting van 23 november 1844, https://sites.google.com/site/bplenium/proceedings/1844/k00890113/k00890113_00, geraadpleegd op 16 juni 2015.

geschiedenis van de Limburgse landbouw tussen 1750 en 1914 geeft historicus J.F.R. Philips aan dat er vaak sprake was van afzet door Limburgse boeren van producten op buitenlandse markten als Aken, Verviers, Aubel en Maaseik, maar hij vermeldt niet hoe het vervoer was georganiseerd.⁹ Daarover vinden wij wel informatie in lokaal-historische en heemkundige studies naar zogenoemde Kinkenwegen, een groep van (veld)wegen in Zuid-Limburg en het Land van Herve. Deze publicaties zijn van wisselende kwaliteit wat betreft bronvermelding en wetenschappelijkheid, maar vormen een ingang om meer te weten te komen over het transportsysteem dat ten behoeve van de graanhandel was ontstaan. Volgens deze publicaties zijn de Kinkenwegen in en rond Zuid-Limburg genoemd naar een categorie handelaren/transporteurs, 'kinkenvoerders' of 'kinken' genaamd,¹⁰ die met behulp van lastdieren tot in de negentiende eeuw graan en steenkool vervoerden.

Twee plaatsen spelen een belangrijke rol in het verhaal van de kinkenvoerders: Aubel vanwege de graanmarkt daar en Kerkrade als centrum van steenkolenwinning. Werd er graan vervoerd, dan worden de kinkenvoerders ook wel graankinken genoemd. Gaat het om steenkool, dan heten ze kolenkinken of kolengidsen. De inzet van pakdieren en het verschijnsel dat kooplieden hun goederen zelf vervoerden, zijn wellicht een Middeleeuwse erfenis.¹¹ Ook wat betreft de kolenkinken lijkt het mij goed mogelijk dat dit systeem al in de Middeleeuwen bestond, gezien de hoge ouderdom van de kolenmijnbouw in het onderzoeksgebied, zowel die bij Kerkrade als die bij Luik.¹²

De belangrijkste publicatie die mij op het spoor bracht van de betekenis van de naam 'Kinkenweg' is van de Geleense regionaal-historicus en naamkundige Arthur Schrijnemakers uit 1982.¹³ Schrijnemakers vermeldt dat er in Zuid-Limburg en omgeving meerdere Kinkenwegen voorkomen. Zijn kritische en goed gerefereerde artikel over dit onderwerp gaat nauwelijks in op de economische

9 J.F.R. Philips, 'De landbouw in een statische maatschappij, 1815-1875', in: J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (Assen 1965) 190.

10 Voor de verschillende betekenissen van dit woord en de etymologische afleiding ervan, zie bijlage 1.

11 N. Ohler, *Reisen im Mittelalter* (Darmstadt 2004) 52 en 116-119; J.W. van Petersen, *Reizen is tol betalen: de verkeersontwikkeling in en om het gebied van Rijn en IJssel tot de Bataafse omwenteling van 1795* (Aalten 2002) 102.

12 B.P.A. Gales, *Delven en slepen: steenkolenmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2004) 20.

13 A. Schrijnemakers, 'De Kinkenweg', *Tijdschrift Heemkundevereniging Geleen* 2 (1982) 81-91. Dit is een kernpublicatie: de informatie over 'kinken' in A.E.L. Jonkergouw, 'Reizen en vervoer in vroeger tijden', *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentiboid IV* (1983) 61-76, aldaar 64, is eraan ontleend; Jonkergouw wordt daarover weer geciteerd door P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000) 328. Zie verder: W.J. Vromen, 'Uit Schinveld's verleden', *Het Land van Herle* 17 (1967) 33-36; H.W.A. Lemmerling, 'Keenkersj, keenkersjwaeg en keenkepaérdjes', in: idem (red.), *Oet vreuger jaore. Volksleven en volkskultuur in en om het mergelland* 7 (Oirsbeek 1982) 23-25.

structuur van het handels- en vervoerssysteem, maar bevat wel veel interessante informatie over de wijze van vervoer en het verloop van oude kinkenroutes in en rond Geleen. Schrijnemakers heeft deze informatie in zijn jonge jaren deels opgetekend uit gesprekken met inwoners die rond 1860 waren geboren. Hij citeert de Geleense burgemeester Lemmens, die in 1845 schreef dat de Kinkenweg in die gemeente op dat moment veel werd gebruikt door 'graankopers van de omstreken van Aubel, die men Kinken noemt'.¹⁴

Uit deze lokaal-historische publicaties ontstaat een beeld van een interregionaal handels- en transportsysteem dat ik in deze studie het 'kinkensysteem' noem. Een systematisch overkoepelend overzicht over het kinkensysteem in ruimte en tijd, over de huidige landsgrenzen heen, ontbreekt echter. Wanneer en waarom is het kinkensysteem ontstaan? Van waar naar waar liepen de kinkenroutes precies en ging het om nieuw gevormde wegen of om gebruik van al bestaande verbindingen? Wat was de sociaal-economische positie van de kinkenvoerders? Hoe uniek was vervoer met behulp van lastdieren op (inter)regionale schaal in de context van de Nederlanden en omliggende gebieden? Beperkten de kinkenvoerders zich voor hun transporten tot het gebruik van lastdieren? Door welke oorzaken en wanneer precies is dit vervoerssysteem weer verdwenen? Deze vragen zal ik in dit artikel trachten te beantwoorden.

Concreet stel ik drie onderzoeksvragen: 1) Waar liggen de tracés en routes die systematisch en frequent werden gebruikt door de kinkenvoerders en wat is hun landschappelijke situering? 2) Wie waren de kinkenvoerders? Wat was hun rol in het kinkensysteem en welke sociaal-economische positie hadden ze in de plattelandsgemeenschap van destijds? 3) Waardoor en wanneer is het kinkensysteem ontstaan en weer verdwenen? Ik richt mij daarbij vooral op de graanhandel tussen Zuid-Limburg en het Land van Herve en minder op de kolenhandel vanuit Kerkrade, waarvan bekend is dat hierbij ook lastdieren werden ingezet.¹⁵ Geografisch beperk ik mij tot Zuid-Limburg en het noordelijk en oostelijk deel van het Land van Herve, hoewel er ook kinkenroutes door het aangrenzende Duitsland liepen.¹⁶

In het onderzoek heb ik gebruikgemaakt van diverse typen bronnen en onderzoeksmethoden. Het hoofdbestanddeel van het onderzoek bestond uit een combinatie van archiefonderzoek, analyse van wegnamen op actuele en oude kaarten en veldwaarnemingen aan een deel van de gevonden tracés. Ik heb archieven geraadpleegd in het Regionaal Historisch Centrum Limburg

14 Schrijnemakers, 'De Kinkenweg', 89.

15 Th. Dorren, 'Limburg', in: A.N.J. Fabius (red.), 't Herstelde Nederland. Zijn opleven en bloei na 1813 (Amsterdam 1913) 679; Gales, *Delven en slepen*, 220.

16 M. Kohnemann, *Die Flurnamen des Walthorner Landes* (Proefschrift Katholieke Universiteit Leuven 1961) 292-293; Vromen, 'Schinveld's verleden', 36.

in Maastricht, het centrum voor regionale geschiedenis Rijkheyt te Heerlen, het Euregionaal Historisch Centrum Sittard-Geleen, de Archives de l'État à Liège en het Staatsarchiv in Eupen. Er bleken weinig archieven voorhanden die systematisch en kwantitatief onderzoek naar het kinkensysteem mogelijk maken. Veeleer moest ik het hebben van toevalstreffers, waarbij ik vooral dankzij secundaire bronnen en verdiepend zoeken op internet relevante archiefstukken heb gevonden. Een deel van het archiefonderzoek kon online worden uitgevoerd via de websites <http://watwaswaar.nl> en <https://www.wiewaswie.nl>. Deze laatste website laat toe om in de archieven van de Burgerlijke Stand personen te zoeken op beroepsnaam, wat zeer waardevol is gebleken voor deze studie.

Om te komen tot een systematisch kaartbeeld van de Kinkenwegen en de grotere kinkenroutes waarin zij schakels vormden, heb ik gebruikgemaakt van een geografisch informatiesysteem (ArcGIS 10.2.1). Daarbij heb ik Google Maps (<https://www.google.nl/maps>) en OpenStreetMap (<https://www.openstreetmap.org>) geraadpleegd voor de huidige situatie en oude topografische en kadastrale kaarten uit de periode van circa 1770-1850 om de tracés en routes in kwestie in kaart te kunnen brengen. Het gebruik van GIS vergemakkelijkte de analyse van de landschappelijke situering en van de globale ouderdom van de Kinkenwegen. Ongeveer een derde van de Kinkenwegen in het onderzoeksgebied heb ik te voet verkend om een beeld te krijgen van de landschappelijke situering en de toestand waarin de weg en het wegdek zich momenteel bevindt. De waarnemingen zijn door middel van foto's vastgelegd. De volgende oude kaarten zijn gebruikt ten behoeve van dit onderzoek:

- De Ferraris-kaart (oorspronkelijke naam: *Carte de Cabinet des Pays-Bas autrichiens levée à l'initiative du comte de Ferraris*).¹⁷ Deze kaart van de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik is op schaal 1:11.520 vervaardigd in de periode 1771-1779. De kaart is van bijzondere waarde omdat het een van de eerste vrijwel vlakdekkende en relatief nauwkeurige topografische kaarten van de Zuidelijke Nederlanden betreft. Een nadeel voor het onderzoeksgebied is dat territoria die niet Oostenrijks of Luiks waren, niet zijn gekarteerd. Voor het Zuid-Limburgse deel betekent dit dat er aanzienlijke lacunes zijn, met name voor de voormalige Staatse en Gulikse gebieden. Voor het Land van Herve, dat overwegend Luiks of Oostenrijks was, is dit probleem veel minder groot.

17 Vgl. K. De Coene e. a., 'Ferraris, the legend', *The Cartographic Journal* 49 (2012) 30-42. Renes heeft voor Zuid-Limburg gewezen op enkele duidelijke topografische onnauwkeurigheden van de Ferraris-kaart. J. Renes, *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap* (Assen/Maastricht 1988) 11.

- De Tranchot-kaart (*Carte topographique des pays compris entre la France, les Pays-Bas et le Rhin*).¹⁸ De kartering van het Rijnland tussen Nijmegen en Saarbrücken is in de Franse tijd, tussen 1801 en 1814, onder leiding van Jean Joseph Tranchot vervaardigd op schaal 1:10.000, later 1:20.000. Het huidige Nederlands-Limburg is vrijwel geheel opgenomen in de kartering, van het Land van Herve alleen de oostelijke rand. De kartering is topografisch van goede kwaliteit, zeker in vergelijking met de Ferraris-kaart.
- Als bron voor de negentiende-eeuwse wegnamen heb ik voor Zuid-Limburg de kadastrale minuut- en verzamelplans (circa 1800-1830) geraadpleegd via <http://watwaswaar.nl> en als Web Map Service (WMS) in ArcGIS via http://mapserver.sara.nl/zl/gronsveld_1754/.¹⁹ Voor het Land van Herve zijn de Belgische kadastrale kaarten van Popp (circa 1850) geraadpleegd via http://www.kbr.be/collections/cart_plan/collections/collections_nl.html#cadastre.²⁰ Een praktische beperking bij het gebruik van de Popp-kaarten bleek de relatief lage resolutie van de digitalisering, die het lezen van wegnamen in een aantal gevallen bemoeilijkte. In het vervolg vat ik beide kadastrale karteringen samen onder de noemer ‘negentiende-eeuwse kadastrale kaart’ of ‘negentiende-eeuwse minuut- en verzamelplans’.

Het artikel is als volgt opgebouwd. Eerst behandel ik op basis van literatuuranalyse het verschijnsel lastdiertransport elders in Europa en de Nederlanden en beantwoord ik de vraag waarom pakkedieren werden gebruikt in het onderzoeksgebied. Vervolgens presenteer ik de resultaten van mijn onderzoek, gebaseerd op analyse van primaire en secundaire bronnen en geografische en landschappelijke waarnemingen. Ik breng de bestaande of verdwenen wegen in kaart die we in verband kunnen brengen met het kinkensysteem. Door een reconstructie te maken van een aantal kinkenroutes probeer ik het grotere geografische netwerk in beeld te brengen. Daarna staat de vraag centraal wie de kinkenvoerders waren en wat hun sociaal-economische positie was. Ten slotte ga ik in op de vraag waardoor en wanneer dit systeem ten einde kwam.

18 De Tranchotkaart van het gebied tussen Maas en Rijn: Nederlands gedeelte, Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam, <http://imagebase.uvu.nl/cdm/ref/collection/krt/id/5629>, geraadpleegd op 10 januari 2015; Renes, *De geschiedenis*, 9. *Topographische Aufnahme der Rheinlande*, Wikipedia, https://de.wikipedia.org/wiki/Topographische_Aufnahme_der_Rheinlande, geraadpleegd op 13 augustus 2015.

19 Voor toegang tot deze Web Map Service dank ik dr. J.L.H. Hartmann (Universiteit van Amsterdam).

20 Voor de gemeente Aubel waren geen Popp-kaarten online beschikbaar. Voor deze gemeente is gebruik gemaakt van de *Atlas des communications vicinales de la Commune d'Aubel (1847)*, geraadpleegd in het gemeentehuis van Aubel.

Vervoer per lastdier

De Wet van 29 maart 1833 tot invoering van een accijns op het gemaal, waarin aanwijzingen worden gegeven over het vervoer van graan of meel, noemt behalve voer- en vaartuigen tevens lastdieren.²¹ Kennelijk werden die in 1833 nog ingezet in het meel- of graantransport, maar daarin bestonden waarschijnlijk grote regionale verschillen. In een achttiende-eeuwse bron over Holland lezen we:

Vermits ons Gewest vlak is, en onze Steden op geene heuvelen noch aan het hangen der bergen liggen, zoo hebben wy niets gemeen met gebruiklykheden, die in bergagtige Landen plaats hebben; als daar zyn, het ketenen der wielen in het afryden der bergen, het schraagen der draagboomen, enz. Ook weeten wy in dit Land genoegzaam niet van draagbaare lasten op de ruggen der Paarden te leggen. Het meeste en algemeene gebruik der Paarden, onder ons, bestaat in het vervoeren van trekbaare Lasten [...].²²

Uit vervoershistorische studies ontstaat het beeld dat vervoer met behulp van lastdieren in Nederland niet geheel onbekend was, maar dat dit, zeker in de negentiende eeuw, in het grootste deel van Nederland geen rol van betekenis speelde in het vervoer over grotere afstand. Anders is de situatie in de ons omringende landen België, Frankrijk, Engeland en Duitsland. In Frankrijk was het wegennet in veel landelijke gebieden tot ver in de negentiende eeuw in zo slechte staat, dat vervoer per as er zo goed als onbekend was. Dit gold voor berggebieden, maar ook voor vlakke regio's. Al het goedertransport ging over de rug van lastpaarden, muilieren of ezels. Of mensen droegen de te vervoeren spullen zelf, vaak op hun hoofd.²³ Vanwege de zeer slechte wegen werd het grootste deel van de goederenhandel over land op het Engelse platteland in de periode 1780-1830 verricht met pakpaarden. In Devonshire waren lastdieren het enige transportmiddel voor goederen. Josiah Wedgwood (1730-1795), oprichter van de gelijknamige aardewerf, herinnerde zich paarden en ezels beladen met steenkool, vaten met gemalen vuursteen, manden vol met waren en korven met klei.²⁴

21 *Wet en reglementen van 1833, tot invoering van een accijns op het gemaal*, http://www.bdpoppen.nl/pdf/wet_op_het_gemaal_1833.pdf, geraadpleegd op 24 oktober 2014.

22 J. le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie van Holland. Vierde deels, eerste stuk. Met noodige afbeeldingen* (Amsterdam 1779) 226.

23 E. Weber, *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France, 1870-1914* (Stanford 1976) 200-201.

24 E.W. Bovill, *English country life 1780-1830* (Londen 1963²) 46-48.

Boer met pakpaard op een landweg. Ets van Jan van de Velde (II), 1639-1641. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

In Duitsland en aangrenzende Midden-Europese landen zijn transportsystemen met lastdieren bekend uit diverse reliëfrijke gebieden, bijvoorbeeld het Beierse en Bohemer Woud,²⁵ de Zwitserse Alpen,²⁶ en de heuvelandschappen ten noorden van Göttingen (Nedersaksen) en ten zuiden van het Ruhrgebied.²⁷

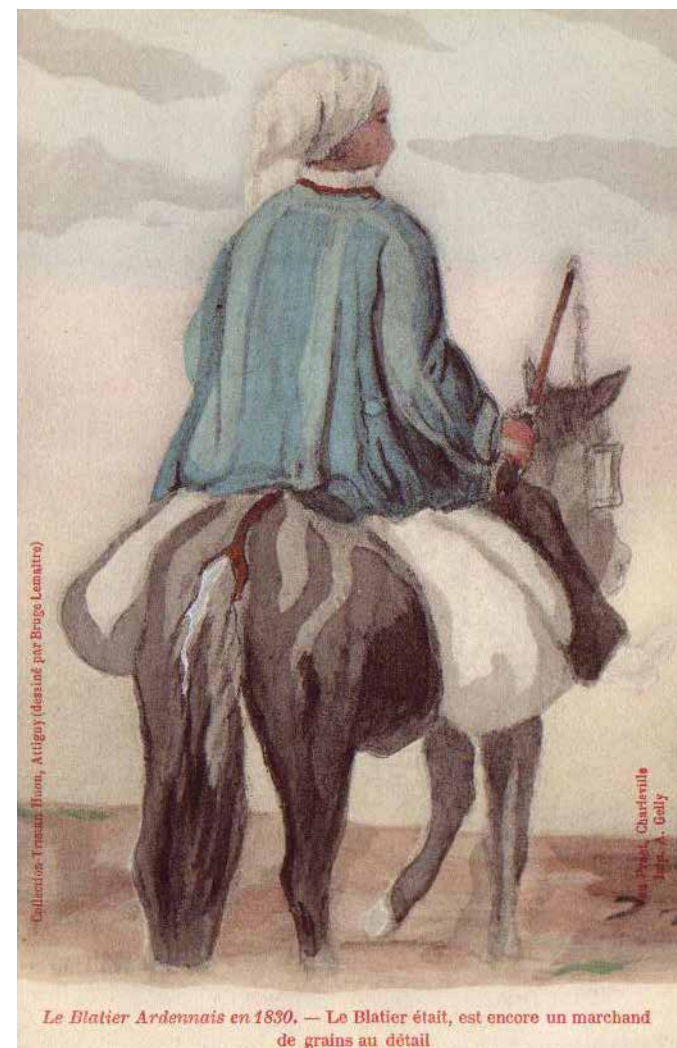
Door een combinatie van slechte wegen en veel reliëf werd in dit laatste gebied bij het regionale steenkoolvervoer tot het eind van de achttiende eeuw overwegend gebruikgemaakt van lastdieren. Routes voor zwaardere karren en wagens bleven beperkt tot wegen met goed ingereden sporen. Lastdieren waren niet gebonden aan dergelijke gebaande wegen. Dat gaf flexibiliteit, waardoor ze wegtollen konden ontwijken en bij veranderingen in de ligging van winningsplaatsen en afzetmarkten meteen hun route konden aanpassen. Door de aanleg van verharde wegen in de daaropvolgende periode kreeg het vervoer per as de overhand en na de jaren 1820-1840 behoorden de Kohltreiber met hun lastpaarden grotendeels tot het verleden.²⁸ Ook in verschillende regio's van de

25 F. Kubů en P. Zavřel, *Der Goldene Steig: historische und archäologische Erforschung eines bedeutenden mittelalterlichen Handelsweges*. 2 Bände (Passau/České Budějovice/Prachaticze 2001-2007).

26 H. Stadler, 'Säumerei', *Historisches Lexikon der Schweiz*, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D14053.php>, geraadpleegd op 21 oktober 2014.

27 D. Denecke, *Methodische Untersuchungen zur historisch-geographischen Wegforschung im Raum zwischen Solling und Harz. Ein Beitrag zur Rekonstruktion der mittelalterlichen Kulturlandschaft* [Göttinger Geographische Abhandlungen Heft 54] (Göttingen 1969) 41-62, 85-87; D. Düsterloh, *Beiträge zur Kulturgeographie des Niederbergisch-Märkischen Hügellandes. Bergbau und Verhüttung vor 1850 als Elemente der Kulturlandschaft* [Göttinger Geographische Abhandlungen, Heft 38] (Göttingen 1967) 66-68, 158-159.

28 *Ibidem*, 158.

Een kleinhandelaar in granen onderweg in de Ardennen omstreeks 1830. Tekening: B. Lemaitre.

Bron: <http://delcampe.net>, geraadpleegd op 8 augustus 2013.

Zuidelijke Nederlanden en het (vroeg) negentiende-eeuwse België wordt melding gemaakt van systematisch gebruik van lastdieren. Dat geldt in ieder geval in delen van Wallonië. In de Waalse Haspengouw waren er in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw nog zo weinig verharde wegen, dat men de helft van het jaar was aangewezen op lastdieren, of mensen droegen zelf goederen op hun rug.²⁹

29 M. Anselme e. a., *Hesbaye liégeoise. Architecture rurale de Wallonie* (Luik/Brussel 1984) 62; C. Bruneel e. a., *Hesbaye brabançonne et Pays de Hannut. Architecture rurale de Wallonie* (Luik/Brussel 1988) 66.

Voor het Land van Herve en de Ardennen is vervoer per lastdier in de literatuur goed gedocumenteerd. Voordat in de achttiende eeuw de weg van Luik naar Spa werd verbeterd en er in de negentiende eeuw spoorwegen verschenen in dit gebied, net ten zuiden van het Land van Herve, ontbraken er goede doorgaande wegen en was vervoer per as er schier onmogelijk. Goederen werden op de rug van ‘lange reeksen kleine, magere, taaie, montere paarden’ vervoerd. Elk dier droeg dwars over zijn rug twee zakken met wol, steenkool of andere goederen. De voerlieden van deze lastdieren werden in het Waals *craheli* genoemd, wat volgens tijdgenoot Hénau hetzelfde zou betekenen als het Franse *blatier*, kleinhandelaar in granen.³⁰ Volgens een andere tijdgenoot, Grandgagnage, was de term *craheli* afkomstig uit het Waalstalige deel van het hertogdom Limburg, met als betekenis: ‘persoon waarvan het beroep bestaat uit het op het platteland uitventen van steenkool of opkopen van graan. Deze goederen vervoert hij op de rug van een paard’.³¹ Hiermee lijkt de *craheli* uit het Waalstalige deel van het Land van Herve het equivalent van de kinkenvoerder uit het Limburgstalige gebied.

Net als Aubel werd de markt van Herve in de achttiende eeuw druk bezocht door handelaren uit het land van Luik, de Landen van Overmaas en het hertogdom Gulik. Met lastpaarden werd vanuit deze gebieden graan aangevoerd, terwijl de handelaren boter en kaas vanuit Herve mee terugnamen. Vanwege de slechte staat van de wegen was er nauwelijks een andere manier om Herve te bereiken dan met lastdieren. Deze handelaren uit de aan het Land van Herve grenzende gebieden werden in de regio *kinkeführers* genoemd.³²

De vervoerszekerheid en -flexibiliteit die lastdieren boden was een belangrijke troef in het kinkensysteem. Weliswaar waren Aubel en Herve vaste afzetmarkten, maar de variatie in de plaatsen van herkomst van het graan vroeg om flexibiliteit. De mate waarin de herkomstbronnen van graan bestemd voor het Land van Herve varieerden in ruimte en tijd is niet precies bekend. Dát dit verschijnsel zich voordeed, staat wel vast. De Geleense Kinkenweg werd pas sinds ongeveer 1825 zo genoemd, samenhangend met een sterke groei in de inkoop van graan op de Sittardse markt door kinkenvoerders.³³ Samenvattend lijken drie factoren bepalend voor de keuze voor lastdieren in het kinkensysteem: de aanwezigheid van slechte wegen, de aanwezigheid van reliëf, en de grotere routeflexibiliteit en transportzekerheid die lastdieren onder deze omstandigheden boden ten opzichte van vervoer per as.

30 Hénau, ‘Chasse aux souvenirs’, 130-131.

31 C. Grandgagnage, *Dictionnaire étymologique de la langue wallonne. Première partie* (Luik 1845) 133.

32 L. Remacle, ‘Les voies et les voyages des Herviens’, *Enquêtes du Musée de la Vie wallonne XIII* (1974) 352-367, aldaar 358.

33 Schrijnemakers, ‘De Kinkenweg’, 89.

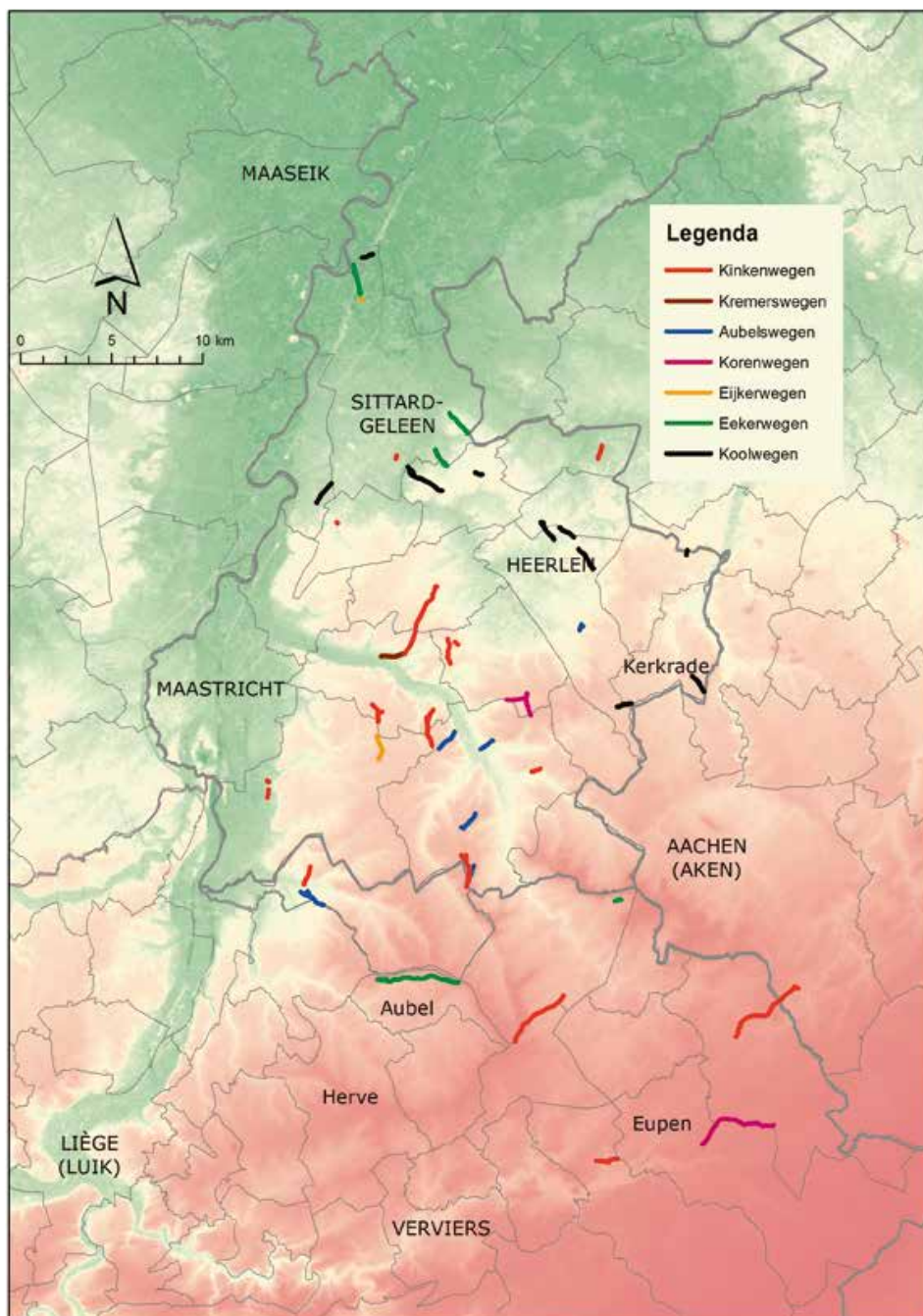
Kinkenwegen en kinkenroutes: een reconstructie

Het graan- en kolentransport dat in deze studie centraal staat, heeft her en der in het Drielandengebied zijn sporen achtergelaten in de vorm van wegen met specifieke namen zoals Kinkenweg, Kenkersweg, Keenkestraat en Kinkenvoerdersweg. Om te bepalen waar deze wegen liggen of lagen en welke andere wegnamen relevant zijn in verband met het kinkensysteem heb ik in kaart gebracht welke nog bestaande wegtracés in het onderzoeksgebied in de negentiende eeuw de naam Kinkenweg of een variant daarvan droegen of tegenwoordig (nog) dragen.³⁴ De 17 gevonden tracés, samen 25 kilometer lang, heb ik ingetekend in een geografisch informatiesysteem (ArcGIS).

Behalve de naam Kinkenweg kunnen nog andere wegnamen in verband worden gebracht met het graan- of kolenkinkensysteem. De belangrijkste daarvan noem ik hieronder en ik motiveer daarbij waarom ze onderdeel uitmaakten van het kinkensysteem. Om de tracés van deze wegen in kaart te brengen heb ik een soortgelijke aanpak gevolgd als bij de Kinkenwegen.³⁵ In de rest van dit artikel gebruik ik de term ‘Kinkenwegen’ voor alle hierna beschreven wegnamen, voor zover onderdeel van een (veronderstelde) kinkenroute. De tracés worden weergegeven in figuur 1.

34 Voor de huidige wegnamen ben ik via het zoekveld in Google Maps (<https://maps.google.nl/>) nagegaan welke wegen in het onderzoeksgebied de naam Kinkenweg of een variant daarvan dragen. Er is gezocht op de termen kinke, kincke, kenke, kencke, keenke, keencke. Google Maps doet bij het invullen meteen suggesties voor de gezochte wegnaam. Niet al deze termen leverden een treffer. Zodra er een treffer was, bijv. Kinkenweg Geleen, heb ik verder gezocht op de volledige term Kinkenweg, waarna ook andere wegen met die naam bij de suggesties verschenen. Bij de suggesties van Google zaten doorgaans ook namen die (ver) buiten het onderzoeksgebied liggen. Hieruit concludeer ik dat voor het onderzoeksgebied alle relevante resultaten voor de betreffende zoekterm zijn gevonden. Een steekproef met andere klinkers (die mij overigens onwaarschijnlijk leken), zoals konke of kunke, leverden geen relevante treffers voor het onderzoeksgebied.

35 In verband met de beschikbare onderzoekstijd en de relatief lage resolutie van de via internet raadpleegbare scans van de Belgische Popp-kaarten (waardoor wegnamen vaak niet goed leesbaar zijn) heb ik het historische deel van deze analyse voornamelijk beperkt tot Zuid-Limburg. Een aantal regionaal-historische publicaties leverde extra aanwijzingen voor synoniemen van relevante wegnamen.

Figuur 1. Wegtracés met namen (in de negentiende eeuw of tegenwoordig) die ik in verband breng met het kinkensysteem. Samen hebben de gekarteerde tracés een lengte van 63 kilometer. Achtergrond: hoogtkaart en huidige administratieve grenzen.

Aubelswegen

Het is evident dat de in Zuid-Limburg en de Belgische gemeente Voeren voorkomende Aubelswegen verwijzen naar de plaats Aubel. De tracés in kwestie zijn samen 6,4 kilometer lang, liggen op één na hemelsbreed in een zone van 6 tot 15 kilometer afstand van Aubel en hebben het karakter van (veld)wegen buiten de bebouwde kom. De uitzondering is de Nobelstraat in het centrum van Heerlen. Deze ligt hemelsbreed op ongeveer 20 kilometer afstand van Aubel. Ik sluit mij aan bij de verklaring dat de lokale veldnaam 'Op de Nobel' (dialect: *Oppen Oabel*) een verbastering is van 'Op den Aubel(weg)'.³⁶ Aangezien het dorp Aubel in het verleden geen politiek of kerkelijk centrum met een regionale uitstraling is geweest, is de enige voor de hand liggende naamsverklaring voor deze Aubelswegen een economische: ze zijn in het verleden systematisch en frequent gebruikt door marktverkeer met bestemming Aubel. Gegeven het feit dat een aantal Aubelswegen in het verlengde ligt van of parallel loopt aan Kinkenwegen, ligt een verband tussen beide wegnamen voor de hand.

Eijkerwegen en Eekerwegen

In het onderzoeksgebied komt een aantal Eijkerwegen en Eekerwegen voor.³⁷ De totale lengte van de gevonden tracés bedraagt 2,8 kilometer voor de Eijkerwegen en 9,3 kilometer voor de Eekerwegen. Het gaat hoogstwaarschijnlijk om een groep van Middeleeuwse wegen, waarvan sommige werden gebruikt voor graan- en mogelijk kolentransport door kinkenvoerders. We vinden deze wegnamen onder andere bij Margraten, bij Buchten, bij Munstergeleen en bij Sittard. In het Belgische deel van het onderzoeksgebied komen deze wegnamen voor op negentiende-eeuwse kadastrale kaarten van Aubel, Hombourg en Gemmenich. Volgens Schrijnemakers maakte de Munstergeleense Eekerweg/Eykerweg (in de negentiende eeuw bekend als Aker- of Ekerweg) onderdeel uit van een Vroeg-Middeleeuwse verbinding tussen Aken en Aldeneik bij Maaseik.³⁸ Geografisch gezien lijkt het logisch dat de Buchter Eykerweg onderdeel was van dezelfde route. Deze weg werd in 1559 vermeld en werd in 1647 ook 'Maseijker marcktwech'

36 Th. Janssen, 'Wegen en woningen in Oud-Heerlen. Gehuchten en buurtschappen', *Land van Herle* 7 (1954) 77. *Aobel, Oabel of Obel* is de (oude) Zuid-Limburgse dialectnaam voor Aubel. De Nobelstraat loopt op een honderdtal meter afstand parallel aan de kortste lijn tussen de graanmarkten van Heerlen en Aubel.

37 De eerstgenoemde naam wordt op de negentiende-eeuwse kadastrale minuutplannen gespeld als Ey(c)kerweg. In de meeste gevallen komt in archiefstukken zowel de vorm Ey(c)kerweg als Eekerweg voor.

38 M.J.H.A. Schrijnemakers, 'De voor- en vroeggeschiedenis van Munstergeleen', in: J.G.T. Bouwens (red.), *Munstergeleen. Een monografie over een Limburgse gemeente* (z.pl. 1963) 7-109, aldaar 86; B. Mersch, 'De plaatsnaam Maaseik in de loop der eeuwen', *Limburg. Het Oude Land van Loon* 92 (2013) 323-335.

genoemd.³⁹ De verbinding van de naam Eijkerweg met Aken ziet Schrijnemakers wel geografisch, maar niet naamkundig. Volgens hem werd de weg, afhankelijk van de richting die men bedoelde, aangeduid als Akerweg (richting Aken) of Eekerweg/Eykerweg (richting Maaseik).⁴⁰

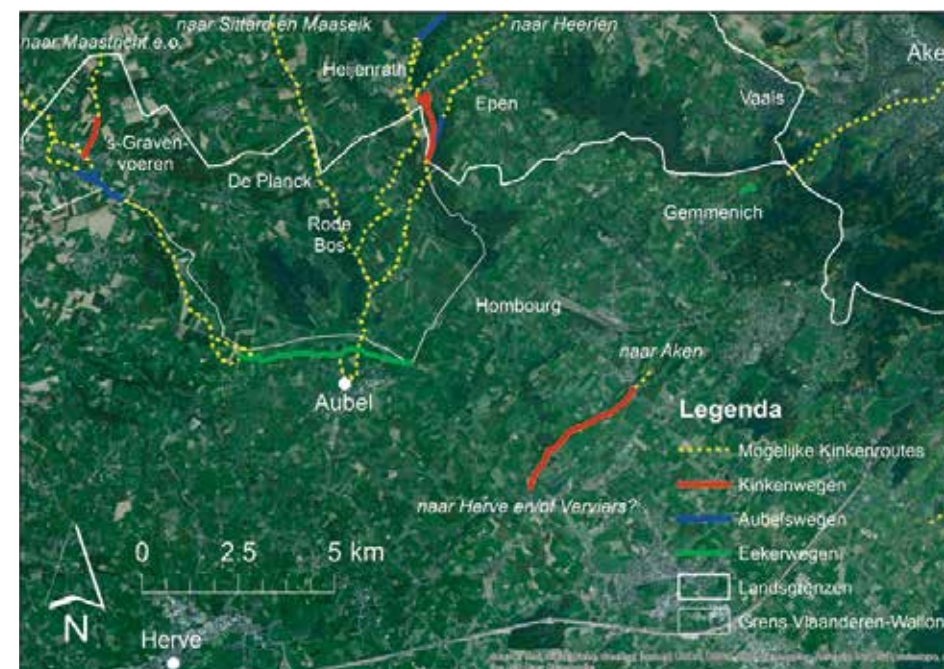
Voor een aantal Eijkerwegen/Eekerwegen is het duidelijk dat ze systematisch werden gebruikt door kinkenvoerders. De Eijkerweg in Margraten vormt de zuidelijke voortzetting (richting Aubel) van de Kenkersweg bij Sibbe. Ik zie beide wegen als onderdeel van een (graan)kinkenroute van Maaseik (of Sittard) naar Aubel. Ook de Buchter Eykerweg past precies in de geprojecteerde route van Maaseik naar Aubel. De Eeckerweg bij Sittard en een deel van de Akerstraat bij Hoensbroek liggen op een geprojecteerde kolenkinkenroute van Kerkrade richting Sittard respectievelijk Geleen. Het is niet duidelijk in hoeverre ook andere Akerwegen en E(y)kerwegen in dit gebied door kinkenvoerders als vaste routes werden gebruikt voor het vervoer van steenkool.

Anders dan Schrijnemakers is de Luikse naamkundige Boileau van mening dat de in het Land van Herve voorkomende Eekerwegen/Eyckerwegen hun naam juist wel ontleen aan de stad Aken.⁴¹ Taalkundig beschouwt hij 'Eekerweg' als een oudere vorm van 'Akerweg'. Schrijnemakers ziet echter ook in de Eekerwegen/Eyckerwegen van Aubel en Hombourg een verwijzing naar Maaseik, een van de herkomstplaatsen van het graan dat de kinkenvoerders naar het Land van Herve brachten. Voor deze Eekerwegen in het noordoostelijk Land van Herve sluit ik mij aan bij Boileaus visie. Immers, de Eekerwegen/Eyckerwegen van Aubel en Gemmenich liggen in elkaars verlengde en hebben globaal een west-oost verloop dat duidelijk op het nabije Aken lijkt gericht en zeker niet op het verder weg gelegen Maaseik (zie figuur 2).

39 L. Broekmeulen, *Maaslandse varia. Historisch-geografische opstellen m.b.t. Born, Buchten, Holtum, Grevenbicht, Obbicht en Papenhoven* (Sittard 2009) 24-25.

40 Schrijnemakers, 'Munstergeleen', 86-88. Volgens Schrijnemakers hebben er bij Geleen en Munstergeleen Maaseiker voetpaden gelopen die in de eerste helft van de negentiende eeuw werden gebruikt door (graan)kinkenvoerders. Op de negentiende-eeuwse kadastrale kaart lijken de paden die Schrijnemakers bedoelt deels wel terug te vinden, maar zonder naam. Daarom heb ik deze Maaseiker paden in deze studie niet als naamcategorie gekarteerd. Ik heb deze informatie wel gebruikt bij de reconstructie van mogelijke kinkenroutes.

41 A. Boileau, *Toponymie dialectale germano-romane du nord-est de la province de Liège: analyse lexicologique et grammaticale comparative* (Parijs 1971). De door Schrijnemakers 'De Kinkenweg', 91, vermelde Eykerweg bij Hombourg heb ik niet gevonden op de kadastrale kaart van Popp en bijgevolg niet kunnen karteren. Wellicht komt deze weg overeen met de Ackerstradt (of Aekerstradt?) op de kadastrale kaart van Popp. Deze ligt halverwege de E(y)kerweg van Aubel en die van Gemmenich, op de route tussen Aken en Aubel.

Figuur 2. Kaart van de omgeving van Aubel, met de tracés van Kinkenwegen, Aubelswegen, Eekerwegen en mogelijke kinkenroutes vanuit Aken en het huidige Zuid-Limburg.

Dat wil niet zeggen dat de Eekerwegen/Eyckerwegen tussen Aubel en Aken niet door kinkenvoerders kunnen zijn gebruikt voor de aanvoer van graan of steenkool vanuit Aken en zijn achterland, het hertogdom Gulik of het land van 's-Hertogenrade. Koren uit de graanschuur die de Jülich-Zülpicher Börde vormde, werd via de markten van Aken en Keulen verkocht naar omliggende gebieden met een kleinere graanproductie.⁴² Het is goed mogelijk dat de Eekerwegen/Eyckerwegen tussen Aken en Aubel werden gebruikt om vanuit het Land van Herve systematisch graan te kopen op de markt van Aken.⁴³

42 Schuler, *Verkehrsverhältnisse*, 57-58.

43 In dit verband is interessant dat we op de Tranchot-kaart (circa 1810) het westelijke deel van de huidige Dreiländerweg (van het Drielandenpunt naar de stad) terugvinden als 'Chemin d'Aubel à Aix' (Aken). Het verlengde daarvan heet op de Tranchot-kaart 'Beckerweg' (wellicht in de betekenis Bakkersweg?), tegenwoordig: Gemmenicher Weg. Ook de Kinkenweg tussen Henri-Chapelle en Montzen lijkt op Aken gericht, terwijl zijn zuidwestelijke voortzetting mogelijk naar Herve en/of Verviers leidde.

Korenwegen

De *Kornbahn* was tot in de negentiende eeuw onderdeel van een verbinding tussen enerzijds Eupen en het Land van Herve en anderzijds het Monschauer Land. In laatstgenoemd gebied is de agrarische specialisatie in weideteelt later tot stand gekomen dan in het Land van Herve. De inwoners van Eupen betrokken een belangrijk deel van hun graan en aardappelen uit het Monschauer Land. Om er vanuit Eupen en het Land van Herve te komen, moest men de woeste gronden van het grotendeels onbewoonde plateau van de Hoge Venen oversteken.⁴⁴ Interessant is dat in de nabijheid van deze oude route het bostoponiem 'Kinktenhard' voorkomt. Dit toponiem is in verband gebracht met de kinkenvoerders.⁴⁵ In het onderzoeksgebied heb ik één andere Korenweg gevonden. Tussen Colmont bij Ubachsberg en Etenaken bij Wijlre lag volgens de negentiende-eeuwse kadastrale kaart (circa 1830) een Korenweg, waarvan het westelijke deel grotendeels samenviel met de huidige Vrakelbergerweg. De totale lengte van de in het onderzoeksgebied gekarteerde Korenwegen bedraagt circa 7 kilometer.

Koolwegen

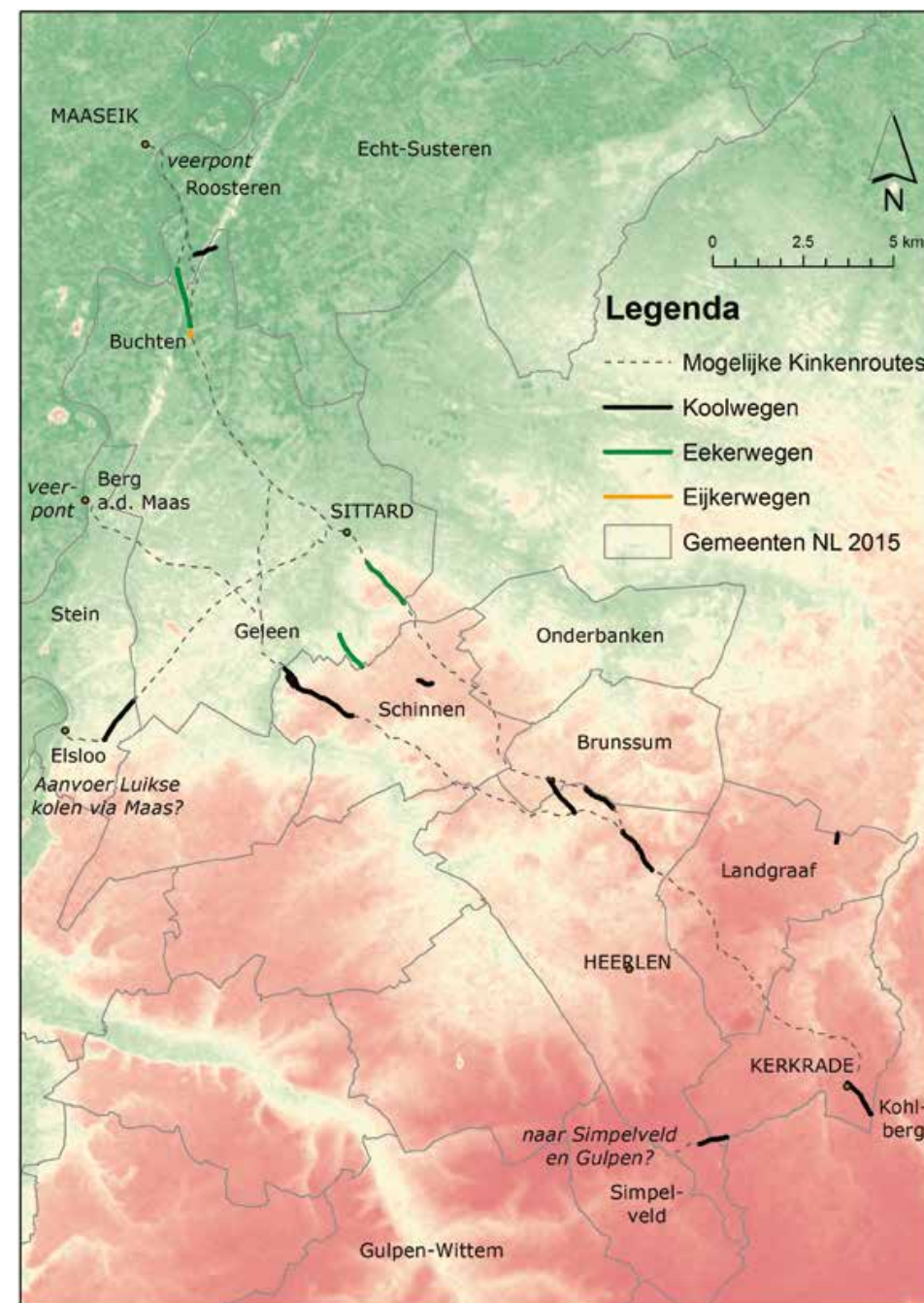
In het Nederlandse deel van het onderzoeksgebied komt een tiental Koolwegen voor met daaronder naamvarianten als Koolbaan en Kolengracht. Samen hebben ze een lengte van circa 11 kilometer. De meeste van deze wegen liggen in noordelijk Zuid-Limburg in het gebied tussen Kerkrade en Sittard-Geleen en binnen een straal van 20 kilometer van Kerkrade. Schrijnemakers brengt de Koolweg tussen Daniken en Puth in verband met kolentransport door kinkenvoerders, maar houdt ook de mogelijkheid open dat de naam van deze weg verwijst naar het branden van houtskool.⁴⁶ Mij lijkt de naamsverklaring uit steenkooltransport de meest voor de hand liggende voor de Zuid-Limburgse Koolwegen. Veel van de tracés lijken in elkaars verlengde te liggen dan wel onderdeel te zijn geweest van parallelle routes tussen het gebied rond Kerkrade en het gebied rond Sittard, Geleen en de Maas (figuur 3).⁴⁷

44 V. Gielen, *Das Kreuz der Verlobten. Venn und Wald erzählen* (Eupen 1976) 171-175.

45 R. Collard en V. Bronowski, *Le guide du Plateau des Hautes Fagnes* (Brussel 1993) 349-350. De ongebruikelijke spelling 'Kinkten-' kan worden verklaard als verkorting van de Oost-Limburgs-Rijnlandse uitspraak van kinkerte (kinkenvoerders) als 'kinkete', waarbij de r wegvalt.

46 Schrijnemakers, 'De Kinktenweg', 83-88.

47 Dit komt overeen met wat de in 1865 geboren zegsman van Schrijnemakers heeft aangegeven en het past bij de beschrijving die Ecrevisse in 1854 geeft van de kolenkinken en de bestemming van de door hen vervoerde kolen: P. Ecrevisse, *De Bokkenryders in het land van Valkenberg. Tweede verbeterde en vermeerderde uitgave met vier platen* (Brussel 1854) 130. Gales noemt Zuid-Limburg ten oosten van Valkenburg en Sittard het natuurlijke afzetgebied voor de Kerkraadse steenkool aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw: Gales, *Delven en slepen*, 235.

Figuur 3. Koolwegen en mogelijke kinkenroutes gebruikt voor kolenvervoer in het onderzoeksgebied. Achtergrond: hoogtekaart en huidige gemeentegrenzen.

Ergens tussen Maastricht en Valkenburg, op ongeveer 20 kilometer hemelsbreed van Kerkrade, begon de zone langs de Maas waar de aanvoer van steenkool uit Luik voordeliger was.⁴⁸ De Koolweg in de voormalige gemeente Elsloo, die deze gemeente verbond met Sittard, breng ik in verband met het vervoer van Luikse steenkool.⁴⁹ Deze weg heette al zo op de kadastrale minuutplannen uit de periode 1800-1830. Het lijkt mij aannemelijk dat over deze weg via de Maas aangevoerde steenkool per as of per paard naar Sittard werd vervoerd. De weg is zeker niet op Kerkrade georiënteerd.⁵⁰ Kerkraadse steenkool werd ook verkocht in oostelijke en zuidelijke richting, met als grenzen van het verkoopgebied Düren (tussen Aken en Keulen), Monschau en Eupen.⁵¹ De kortste route van Kerkrade en directe omgeving naar Monschau loopt via de Hoge Venen, niet ver van de *Kornbahn* en het eerder genoemde gebied genaamd *Kinktenhard*. Als dit toponiem inderdaad naar de passage van kinkenvoerders verwijst, zou het dus niet alleen om graankinken, maar wellicht ook om kolenkinken kunnen zijn gegaan.

Kremerswegen

Tijdens het inventariseren van wegen met de naam Kinkenweg vond ik een Kremersweg nabij Valkenburg, in het verlengde van de Kinkenvoerdersweg in de voormalige gemeente Hulsberg. Op de negentiende-eeuwse kadastrale kaart bedroeg de totale lengte van dit tracé 1,3 kilometer. Een verdere zoekactie op de naam Kremer(s)weg (en spellingsvarianten) leverde een aantal aanvullende treffers op.⁵² In totaal heb ik in het onderzoeksgebied negen wegen of straten met de naam Kremersweg (of variant) gevonden, die om verschillende redenen in de meeste gevallen niet in verband met het kinkensysteem konden worden gebracht.

48 *Ibidem*, 235.

49 Een naamsverklaring uit de groentesoort kool kan op basis van de dialectuitspraak van de naam Koolweg (*Kaolwaech*) worden uitgesloten. J.G.G. Cobben, *De platte Aelsnaer. Diksjenaer van 't Aelser plat óét de jaore 1940-1950 ên vreuger* (Elsloo 2000) 182. Hoewel Cobben terecht schrijft dat de groente kool in het lokale dialect wordt uitgesproken als 'kwal' en (steen)kool als 'kaol', verklaart hij opmerkelijk genoeg toch de naam van de *Kaolwaech* uit koolhoven (veldtuinen).

50 Volgens Gales werd Kerkraadse steenkool ook ten westen van de Maas in het huidige Belgisch-Limburg afgezet. Maaseik werd daarbij expliciet genoemd in de door hem onderzochte archiefstukken. Het is echter de vraag of ook de naam van het Koolwegsken in de voormalige gemeente Roosteren, met circa 30 kilometer hemelsbreed het verst verwijderd van Kerkrade, gerelateerd is aan transport van Kerkraadse steenkool naar Maaseik. Qua oriëntatie staat dit weggetje haaks op de voor de hand liggende transportrichting van de kolen. Bovendien was de intensiteit van de kooltransporten hier waarschijnlijk veel lager dan dicht bij Kerkrade, en daarmee ook de kans kleiner dat kolenvervoer zijn naam zou verbinden aan de gebruikte weg.

51 Gales, *Delven en slepen*, 220. Ook in Alsdorf, niet ver ten oosten van Kerkrade, waren de kolengidsen een bekende verschijning: A. Kraemer, R. Bast en F. Schmitz, *Alsdorf. Geschichte einer Stadt* (Alsdorf 1971) <http://www.alsdorf-online.de/geschichte/pdf/kapitel-8.09.pdf>, geraadpleegd op 12 augustus 2015.

52 Er is gezocht op de termen *cramer*, *craamer*, *craemer*, *crämer*, *kramer*, *kraamer*, *kraemer*, *krämer*, *cremer*, *creemer*, *kremer*, *kreemer*.

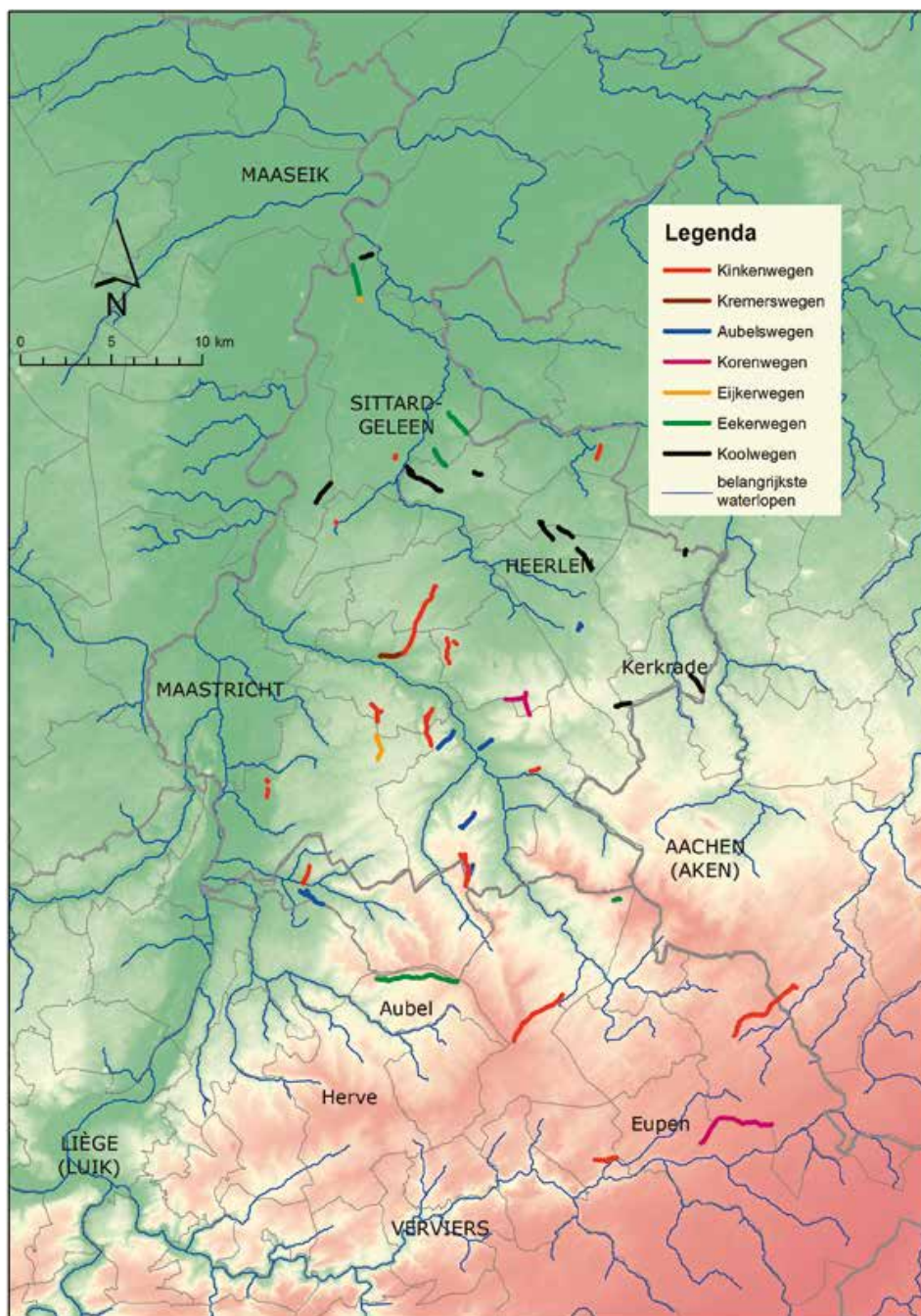
De verklaring hiervoor is dat het bij Kremersweg om een generiekere wegnaam gaat dan bij de overige onderzochte wegnamen. Ik kon uiteindelijk alleen voor de Kremersweg bij Valkenburg een relatie met het kinkensysteem vaststellen. In de overige gevallen wijst weinig tot niets daarop.

Situering van de Kinkenwegen in het (historische) landschap

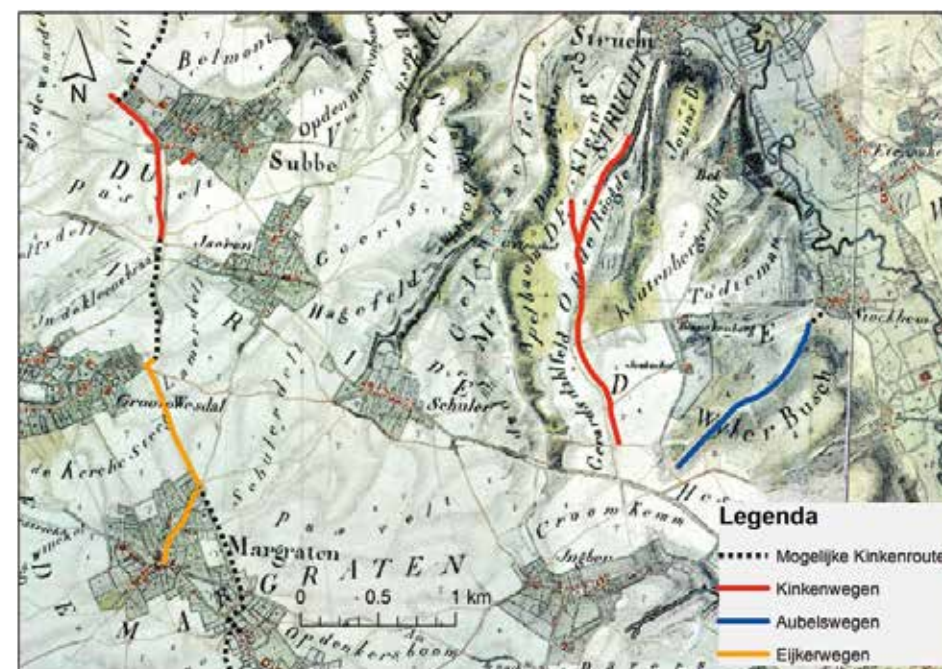
Van de circa 40 gevonden tracés met de naam Kinkenweg, Aubelsweg, Eijkerweg, Eekerweg, Kremersweg, Koolweg of Korenweg (of een variant daarvan) heeft iets meer dan de helft een vrij vlakke ligging, op een plateau of rivierterras. Ruim een derde van de tracés lag over een deel of over de hele lengte in een helling. In een aantal gevallen was dit in de vorm van een (holle) weg die een droogdal volgde. Twee tracés in het Land van Herve waren relatief vlak maar lagen op een heuvelflank (zij volgden min of meer een hoogtelijn). De tracés lijken de dalbodem van grotere beekdalen zoveel mogelijk te vermijden en niet over langere afstand parallel aan grotere beken of rivieren te lopen – tenzij de wegen voldoende hoog lagen om regelmatige wateroverlast uit te sluiten (figuur 4). De kans op een begaanbare route was groter in de hogere en drogere delen van het landschap. Zeker bij vervoer over langere afstand (in het geval van de graan- en kolenkinken in de orde van grootte van circa 25-100 kilometer) konden kinkenvoerders, om te voorkomen dat ze ergens vast kwamen te zitten, qua routekeuze het best op zeker spelen, ook al omdat ze op voorhand wellicht niet goed waren geïnformeerd over de toestand van het hele traject. Naast de keuze voor pakpaarden als transportmiddel in plaats van karren of wagens droeg het vermijden van de natste delen van het landschap verder bij aan de beheersing van het vervoersrisico.

Uit visuele analyse van de ligging van de Zuid-Limburgse tracés geprojecteerd op de Tranchot-kaart (circa 1810) bleek dat bijna de helft van de tracés toen duidelijk buiten nederzettingen liep, meestal door bouwlandgebied, soms door heide of andere extensief gebruikte gronden. Ongeveer een vijfde van de tracés liep langs de randen van kerndorpen en ook ongeveer een vijfde liep door gehuchten of buurtschappen. In één op de tien gevallen liep het tracé niet door, maar langs de randen van een gehucht of buurtschap. Tenslotte waren er twee gevallen waarin een tracé tot binnen een kerndorp liep (de Eijkerstraat in Margraten en de Kinkenberg in 's-Gravenvoeren) (figuur 5). Mogelijk hangt dit samen met de aanwezigheid van door kinkenvoerders bezochte herbergen in deze plaatsen. 's-Gravenvoeren had volgens historicus J.C.G.M. Jansen ook zelf een graanmarkt.⁵³

53 J.C.G.M. Jansen, 'Lange golven in de economische geschiedenis van Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XXVI* (1981) 23.

Figuur 4. Ligging van de gekarteerde wegtracés ten opzichte van waterlopen. Weergegeven zijn de grotere beken en rivieren. Achtergrond: hoogtekarte en huidige administratieve grenzen.

Figuur 5. Ligging van een aantal met het graankinkensysteem in verband gebrachte tracés ten opzichte van dorpen en gehuchten op de Tranchot-kaart (kaartbeeld circa 1810). Op dit kaartbeeld zien we de typische situatie van Kinkenwegen die langs de randen van nederzettingen lopen (Sibbe en Groot-Welsden, links op de kaart). In Margraten heeft de Eijkerweg een aftakking naar het dorpscentrum (Eijkerstraat). De Aubelsweg rechts op de kaart loopt naar het gehucht Stokhem.

Uit het voorgaande concludeer ik dat de Kinkenwegen waar mogelijk de bebouwde kommen, althans van de kerndorpen, vermeden. De reden hiervoor zoek ik in de eerste plaats in het vergrote risico op verkeershinder door drukte in de dorpskernen. Voor de Zuid-Limburgse dorpen in dalen gold bovendien dat de intensief gebruikte dorpsstraten nog in de negentiende eeuw vaak een lijnvormige modderpoel vormden en slecht begaanbaar waren. Als een transporteur er niet hoefde te zijn, bijvoorbeeld om paarden te wisselen of te overnachten, vermeid hij deze kernen waarschijnlijk liever.⁵⁴ Een bijkomende reden zou van meer sociale aard kunnen zijn. Hierna zal blijken dat kinkenvoerders veelal niet in de kerndorpen, maar in gehuchten en buurtschappen woonden. Dat gehuchten en buurtschappen schijnbaar minder werden vermeden door de Kinkenwegen, kan

⁵⁴ Schrijnemakers geeft het voorbeeld van de Dorpsstraat in Oud-Geleen. De Geleense Kinkenweg lag iets hoger, net buiten de dorpskern: Schrijnemakers, 'De Kinkenweg', 90-91. Voor Schinveld wordt een uitspanning vermeld waar kinkenvoerders een tussenstop maakten op weg van het Land van Gulik naar Aubel: Vromen, 'Schinveld's verleden', 35-36.

ook te maken hebben met het feit dat deze grotendeels later dan de kerndorpen zijn ontstaan en wellicht juist langs doorgaande wegen, zoals de Kinkenwegen. Een analyse van de globale ouderdom van de Kinkenwegen laat zien dat de meeste tracés een Middeleeuwse of nog oudere oorsprong hebben.⁵⁵

Verknoping tussen het graan- en kolenkinkensysteem

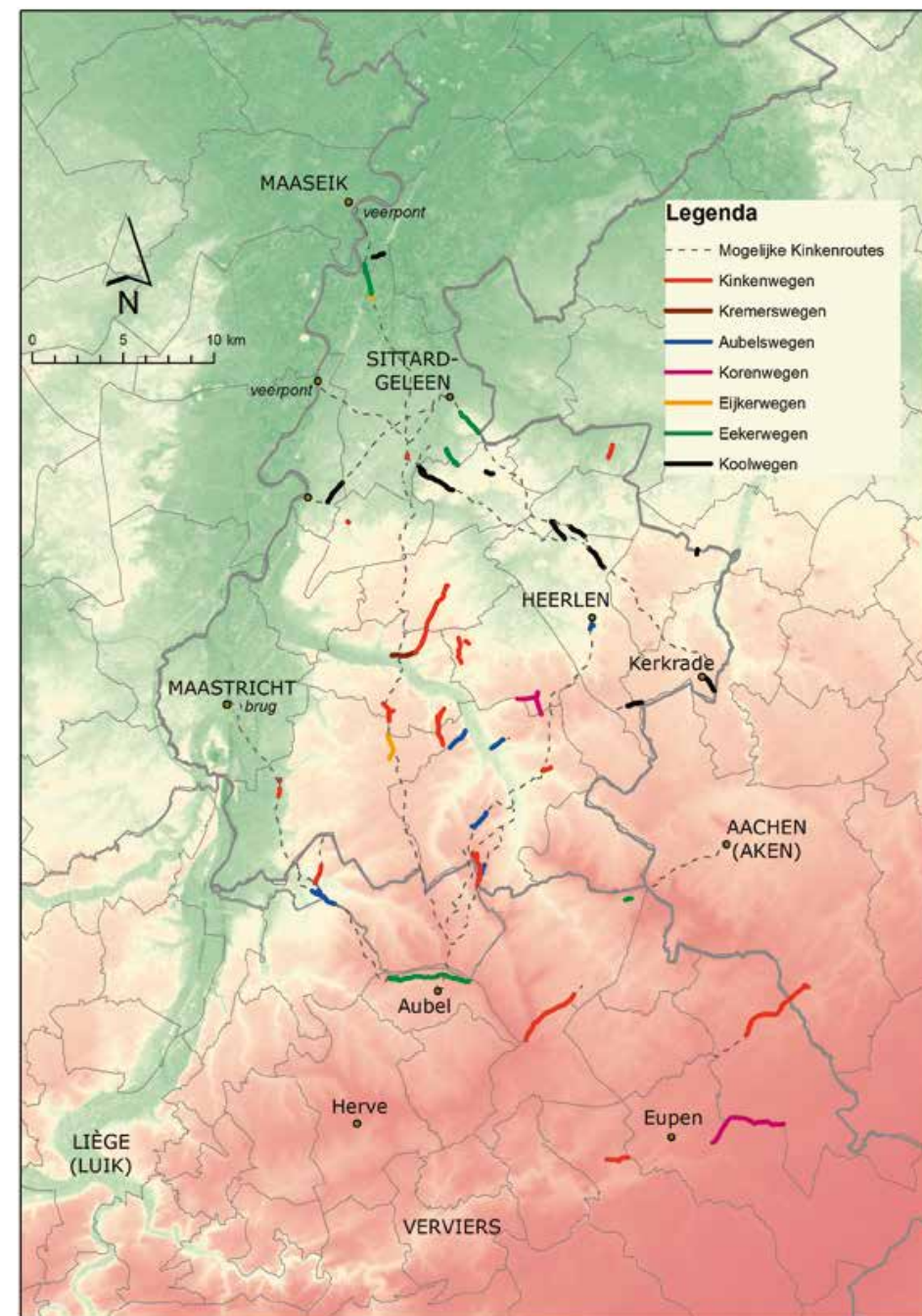
Hoewel de geografische ligging van het routenetwerk en van inkoop- en afzetplaatsen verschilde tussen het op Aubel en het Land van Herve gerichte graankinkensysteem en het vanuit Kerkrade en omgeving opererende kolenkinkensysteem, was er in de omgeving van Geleen en Sittard en waarschijnlijk ook in het gebied rond Heerlen, Kerkrade en Simpelveld sprake van verknoping van de (route)netwerken. De term ‘verknoping’ gaat uit van een vervoerseconomische interactie tussen het graankinken- en kolenkinkennetwerk die uitstijgt boven een simpel kruisen van elkaars routes. In een getuigenverklaring uit de Franse tijd vinden we een aanwijzing dat deze bedrijfseconomische interactie inderdaad voorkwam. In een getuigenverklaring uit 1797 komen we de Kerkradse ‘koopman in vruchten’ (granen) Johan Hendrik Wery tegen, die met een paard geladen met steenkool onderweg was naar Vaesrade bij Nuth.⁵⁶ Het ligt voor de hand dat veel kinkenvoerders vanuit hun relatief marginale economische positie aanpakten wat ze konden, of het nu om handel of vervoer in graan of in steenkool ging.

Reconstructie van de kinkenroutes

Een twintigtal wegtracés verspreid over het onderzoeksgebied draagt nu nog de naam Kinkenweg of Aubelsweg (of een variant daarop). Dit laat zien dat het kinkensysteem als vervoerseconomisch verschijnsel in het verleden bekend moet zijn geweest in een gebied dat de huidige en vroegere territoriale grenzen oversteeg. De stukken weg die op basis van hun naam in verband kunnen worden gebracht met het kinkensysteem variëren in lengte van 71 meter (Kinkestraat in Beek) tot circa 5 kilometer (het tracé tussen Nuth en Valkenburg). Het gaat dus om relatief korte stukken. Ook de tracédichtheid (het aantal wegstukken per vierkante kilometer) is in de meeste delen van het studiegebied onvoldoende hoog om alleen op basis daarvan de kinkenroutes – dat wil zeggen het hele traject van begin- tot eindpunt – op een plausibele manier ruimtelijk te kunnen reconstrueren. Gelukkig geeft een aantal gepubliceerde bronnen informatie over de plekken waar graan werd

55 Deze analyse is gebaseerd op een vergelijking met de relatieve ouderdomskaart die Hans Renes heeft opgesteld voor het Zuid-Limburgse wegenet: J. Renes, *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap* (Assen/Maastricht 1988) 13-14, 218 en kaartbijlagen.

56 RHCL, 08.001 Nieuw Rechterlijke Archieven, inv.nr. 522. Processtukken met getuigenverklaring Johan Hendrik Wery (1797).

Figuur 6. Kaart van de gereconstrueerde kinkenroutes met als achtergrond de hoogtekarte en de huidige administratieve grenzen. De totale lengte van deze hypothetische routes bedraagt 137 kilometer. Dit is exclusief de tracés met de namen Kinkenweg, Kremersweg, Aubelsweg, Korenweg, Eijkerweg, Eekerweg en Koolweg, waarvan (vrijwel) vaststaat dat ze onderdeel waren van kinkenroutes.

ingekocht en weer werd verkocht en, anderzijds, waarheen Kerkradse steenkool werd getransporteerd. Deze informatie heeft het mogelijk gemaakt een aantal kinkenroutes te reconstrueren. Figuur 6 toont het resultaat van de route-reconstructie. De door mij gevolgde werkwijze bij deze constructie wordt toegelicht in bijlage 2.

De kinkenvoerders: een sociaaleconomische profielschets

Om de sociale positie, het grond- en huizenbezit, de (familie)herkomst en de woonlocatie van de kinkenvoerders te onderzoeken, zijn voor de periode 1830-1850 gegevens uit het Kadaster en de Burgerlijke Stand met elkaar in verband gebracht. Uit de literatuur is bekend dat het kinkensysteem in deze periode nog volop in bedrijf was.⁵⁷ Ik beperk mij in deze analyse vrijwel geheel tot het huidige Zuid-Limburg, omdat voor dit gebied het archief van de Burgerlijke Stand via <https://www.wiewaswie.nl/> op beroepsnaam doorzocht kan worden. Anders dan in achttiende-eeuwse processtukken bleken de beroepsaanduidingen 'kink', 'kinker(t)', 'kinkenvoerder' of 'kolengids' niet voor te komen in de Burgerlijke Stand, en evenmin in de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels van het Kadaster.⁵⁸ Kennelijk behoorden deze termen in de negentiende eeuw tot het domein van de spreektaal en niet tot dat van de ambtelijke stukken. Het was dus zaak te zoeken naar synoniemen voor 'kinkenvoerder' of 'kolengids'.

Daarbij heb ik gezocht naar beroepsaanduidingen met betrekking tot handel en vervoer. Immers, uit de regionale literatuur komt het beeld naar voren dat kinkenvoerders en kolengidsen zich zowel met de handel als met het vervoer van hun handelswaar hebben beziggehouden, al is niet duidelijk in hoeverre beide beroepen door dezelfde personen werden uitgeoefend.⁵⁹ Om redenen van beperkte analysetijd, heb ik mij beperkt tot resultaten uit Zuid-Limburgse gemeenten ten oosten van de Maas, dus exclusief de stad Maastricht. Tabel 1 laat zien op welke zoektermen ik heb gezocht en hoeveel treffers dit heeft opgeleverd.

57 Schrijnemakers, 'De Kinkenweg', 89.

58 Ik heb haast bij toeval één vermelding van de beroepsnaam 'kinkert' gevonden in het archief van de Burgerlijke Stand van Mheer. Bij de invoer in <https://www.wiewaswie.nl/> is deze beroepsnaam abusievelijk geïnterpreteerd als een tweede voornaam: RHCL, Burgerlijke Stand Mheer, geboorten 1832.

59 Ecrevisse, 'De Bokkenryders', 130; Vromen, 'Schinveld's verleden', 36; Boileau, 'Toponymie', 81; Lemmerling, 'Keenkersj', 23-25; Schrijnemakers, 'De Kinkenweg', 81-83.

Tabel 1. Beroepsaanduidingen (incl. synoniemen) waarop het archief van de Burgerlijke Stand (1830-1850, provincie Limburg) digitaal is doorzocht.

beroeps-aanduiding	aantal treffers	beroeps-categorie	opmerking	relevante treffers in Zuid-Limburg incl. Maastricht
gra*	29	handel	gaat om beroepsnamen als: koopman in granen, graankoopman, maar ook graanmolenaar (niet relevant)	19
vru*	0	handel	gaat om beroepsnamen als: koopman in vruchten	0
voerder	0	vervoer	buiten geselecteerde periode 1 treffer in Limburg (Kerkrade)	0
kool*	207	handel/ vervoer	waarvan 172 treffers voor koolwerker (dat wil zeggen: mijnwerker)	207
kolen*	9	handel/ vervoer	gaat om beroepsnamen als kolenkoopman, kolenman, etc.	6
drijver	0	vervoer	buiten geselecteerde periode 1 treffer in Limburg (Venlo): machinedrijver	0
paarden-drijver	2	vervoer	buiten geselecteerde periode 2 aanvullende treffers, beide in Zuid-Limburg	2
voerman	97	vervoer	onder de resultaten vooral voerlieden in de steden in Limburg	29

In hoeverre ging het bij de gevonden handelaren en transporteurs daadwerkelijk om kinkenvoerders, dat wil zeggen lieden die waren betrokken bij de graanhandel gericht op het Land van Herve of bij de regionale distributie van steenkool uit de omgeving van Kerkrade? Om daar meer zicht op te krijgen, heb ik ook andere kenmerken onderzocht, met name de materiële welstand, de woonlocatie, het (an)alfabetisme, en familiebanden met bewoners van het Land van Herve.

Binnen de onderzochte groep liep de waarde van het individuele grond- en woningbezit sterk uiteen (zie bijlage 3).⁶⁰ De twee personen met het meeste grondbezit binnen hun gemeente, hadden ongeveer 10 hectare in eigendom.⁶¹ In het onderzoeksgebied waren landbouwbedrijven aan het einde van het Ancien Régime meestal niet groter dan 5-10 hectare.⁶² De meeste onderzochte personen zaten

60 Een aantal personen uit de akten van de Burgerlijke Stand heb ik niet teruggevonden in de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel van hun woonplaats. Deze mensen zullen hun woning hebben gehuurd en eventuele grond hebben gepacht. Voor zover bekend kwamen zij oorspronkelijk van elders.

61 De toevoeging 'binnen hun gemeente' is in dit verband van belang. Het is immers mogelijk dat een grondeigenaar ook land bezit in naburige gemeenten. Het valt dus niet uit te sluiten dat het daadwerkelijke grondbezit in één of meer gevallen groter was dan weergegeven.

62 Rutten, 'Overlevingslandbouw', 270.

daar qua grondbezit flink onder. In bijlage 3 valt op dat vrijwel alle onderzochte personen meerdere beroepsaanduidingen hadden. De minder welgestelden combineerden hun graankoopmanschap vaak met werk als dagloner, voerman of arbeider. Voor hen was een combinatie van verschillende werkzaamheden bittere noodzaak, want beneden de 5 hectare was het vrijwel onmogelijk een boerderij rendabel te exploiteren.⁶³ De kinkenvoerders moeten naar mijn mening in deze groep worden gezocht. Zij werkten voor eigen rekening en risico en gingen waarschijnlijk zelf op pad met het graan of de steenkool die moest worden vervoerd. Mogelijk werkten zij soms alleen als voerman in opdracht van een grote graankoopman en niet als handelaar. Mogelijk combineerden deze personen niet op elk moment van hun arbeidzaam leven deze beroepen, maar richtten ze zich bijvoorbeeld vooral op de graanhandel in die perioden waarin dit financieel het meest aantrekkelijk was.

De meer welgestelden combineerden het koopmanschap met een eigen middelgroot landbouwbedrijf, waarbij hun handel wellicht voor een belangrijk deel werd gedreven op basis van het graanoverschot uit het eigen bedrijf. Het is goed denkbaar dat deze relatief vermogende personen het vervoer van het graan naar de markten in het Land van Herve aan anderen hebben uitbesteed. 'Groot' zette 'klein' in als tussenpersoon in de handel of puur als transporteur, zonder eigen rol als koopman. De kosten die dit met zich meebracht wogen voor de grote handelaren ongetwijfeld op tegen de voordelen: in plaats van zelf het tijdrovende en inspannende transport te moeten verzorgen, konden zij zich volledig richten op de handel en het eigen landbouwbedrijf. Daarnaast bood het werken met tussenpersonen de kans om een groter netwerk van inkoopadressen voor graan op te bouwen en te onderhouden. Immers, iedere tussenpersoon had zijn eigen netwerk van familie en zakenrelaties en de tussenpersonen konden ook op verschillende plaatsen wonen, waardoor het netwerk van grote handelaren zich indirect over een groter gebied kon uitstrekken dan als ze al het werk zelf of met eigen gezinsleden zouden doen.

De vraag of er eenzelfde mate van variatie in materiële welstand bestond binnen het kolenkinkensysteem, is op grond van de hiervoor besproken resultaten niet beantwoord. Uit de geraadpleegde bronnen rijst het beeld dat het bij de kolengidsen in zijn algemeenheid ging om arme sloebers die met pakdier of paard en kar zelf de steenkool verhandelden én uitventten in de regio.⁶⁴ Gales beschrijft hun rol in de totale kolenafzet zelfs als gering.⁶⁵ Daarvan uitgaande zijn er in het

63 *Ibidem*, 271.

64 Ecrevisse, *De Bokkenryders*, 130; Dorren, 'Limburg', 679.

65 Gales, *Delven en slepen*, 220.

verhandelen van de Kerkraadse kolen dus vrijwel zeker grotere spelers geweest. Wellicht kwam het voor dat zij kolengidsen inhuurden voor het transport van partijen steenkool.

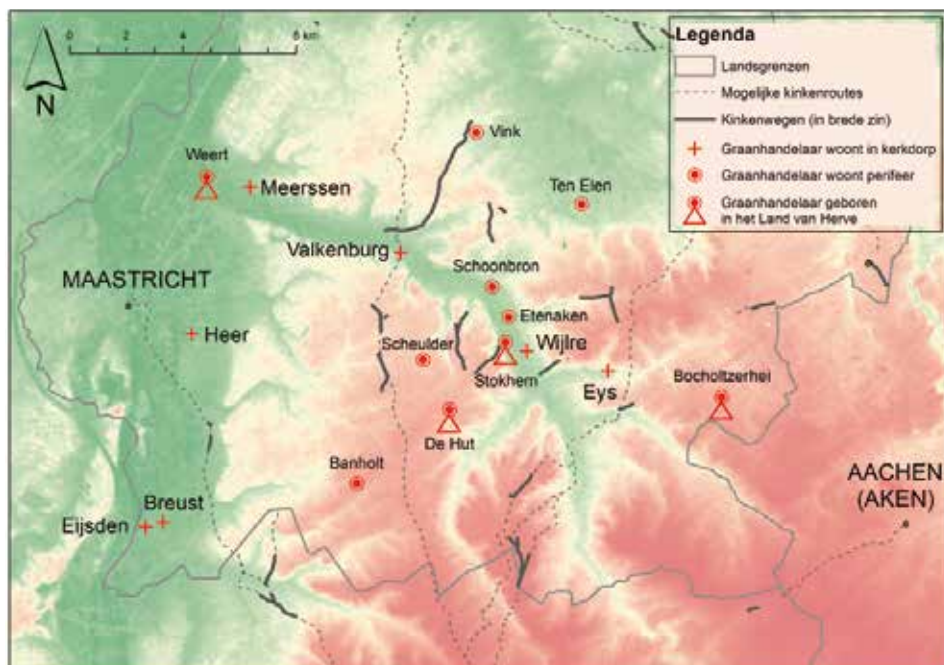
Uit bijlage 3 blijkt dat de minder welgestelden betrekkelijk vaak perifeer woonden binnen hun gemeenten, in relatief kleine gehuchten en buurtschappen als Bocholtzerheide, De Hut bij Gulpen en Stokhem bij Wijlre (zie ook figuur 7). Ook sommige van de meer vermogende graanhandelaren woonden in de periferie, zoals L'Ortye (in Vink bij Wijnandsrade) en Maenen (in Weert bij Meerssen). De grootste graankoopman, Lodewijk Smeets, woonde weliswaar in het stadje Valkenburg, maar had ook een huis in het gehucht Scheulder. Er lijkt binnen de onderzochte groep geen duidelijke relatie te bestaan tussen materiële welstand en analfabetisme. Of iemand kon schrijven, heb ik afgeleid uit de gevonden akten in de Burgerlijke Stand. Onder de lagere sociale groepen kwam analfabetisme in de eerste helft van de negentiende eeuw nog vrij veel voor in Zuid-Limburg, maar ook de relatief welgestelde landbouwer-graanhandelaren L'Ortye en Maenen konden niet schrijven. Dit in tegenstelling tot de minder vermogende dagloners-graanhandelaren Odekerken en Van Loo, die hun akten wel konden ondertekenen.

In de onderzochte groep kwam het in een vijftal gevallen voor dat de betreffende persoon in het Land van Herve, of in de directe omgeving daarvan, was geboren. Dit is een interessante aanwijzing dat we daadwerkelijk van doen hebben met personen die actief waren in het graankinkensysteem gericht op Aubel en omgeving. Overigens komen ook de voorouders van de welgestelde landbouwer-graanhandelaar Henri L'Ortye uit het Land van Herve. In 1690 heeft een voorouder met zijn gezin als pachter een kasteelhoeve in de gemeente Wijnandsrade betrokken.⁶⁶ In de zeventiende eeuw kwam het vaker voor dat Waalse pachters grote pachthoeven in Zuid-Limburg betrokken.⁶⁷ Volgens bijlage 3 kwamen directe familiebanden met het Land van Herve echter vooral voor onder de minder welgestelden. Zij waren zelf in die regio geboren en hadden daardoor geen eigen familiebezit in hun Zuid-Limburgse woonplaatsen. Ook hun partners kwamen in de meeste gevallen van elders.

Het beeld van de graanhandelaren en (mogelijke) kinkenvoerders dat hieruit ontstaat is dat rijkere graanhandelaren meestal ook landbouwer waren. De minder welgestelden, waarschijnlijk de eigenlijke kinkenvoerders, combineerden hun graankoopmanschap met werk als dagloner, voerman of arbeider; zij woonden niet in de kern dorpen, maar in perifere gehuchten en buurtschappen en hadden vaak directe familiebanden met het Land van Herve.

66 J. L'Ortye, 'De laatste L'Ortye's van Brommelen; oftewel de L'Ortye's van Nuth', *Bulletin Wijnandsrade* 26 (2007) 23.

67 Rutten, 'Overlevingslandbouw', 273.

Figuur 7. Woonplaatsen van met het kinkensysteem in verband gebrachte graanhandelaren en voerlieden in de periode 1830-1850. Tevens is aangegeven of een graanhandelaar is geboren in het Land van Herve of direct aangrenzende gebieden zoals het Maasdal bij Luik en de noordrand van de Ardennen.

De ondergang van het graankinkensysteem

De komst van de spoorwegen en betere wegverbindingen heeft de balans geleidelijk maar definitief laten verschuiven van vervoer per lastdier naar vervoer per as. Dit proces begon in het onderzoeksgebied in 1843 met de opening van de spoorlijn Luik-Verviers-Aken. Deze volgde de zuidrand van het Land van Herve. Sommigen voorzagen toen al het onvermijdelijke einde van de graanmarkt van Aubel en het daaraan gekoppelde kinkensysteem. De Belgische senator baron De Schiervel voorspelde al in 1844: 'Vroeger of later zal de verstoring van [bestaande] handelsrelaties die [de komst van] de spoorwegen met zich meebrengt [de markt van Aubel] bereiken'. Hij vergeleek de situatie van Aubel met die van Sint-Truiden in de Haspengouw. Deze plaats was volgens hem zijn graanmarkt kwijtgeraakt aan naburige stadjes met een spoorwegstation. 'Je zou kunnen zeggen dat bijna elk spoorweg-

station in de Haspengouw een graanmarkt is geworden'.⁶⁸ Toch bleef de markt van Aubel de eerste jaren na de opening van de spoorlijn Luik-Verviers-Aken nog vitaal. In 1845, twee jaar na het gereedkomen van de spoorlijn, werd nog volop graan aangevoerd naar Aubel, dat op dat moment nog geen eigen spoorverbinding had.⁶⁹ Het plateau van Herve zelf kreeg gefaseerd een spoorverbinding tussen 1869 en 1895 en de lijn bereikte Aubel in 1881.⁷⁰

Naast de verbetering van het wegennet in het district Verviers en de aanleg van een spoorweg van Brussel en Luik naar die stad, heeft ook de afscheiding van het oostelijk deel van Limburg van België in 1839 eraan bijgedragen dat de graanhandel van Zuid-Limburg met het Land van Herve steeds verder afnam. De nieuwe staatsgrens tussen de vijandige burens België en Nederland bracht de graanmarkt van Aubel in een precare positie. Weliswaar stond de Belgische wet van 6 juni 1839 de jaarlijkse invoer toe van 6.000 ton graan vanuit het 'afgestane deel van Limburg' naar het arrondissement Verviers (met daarin het grootste deel van het Land van Herve) tegen een kwart van de vastgestelde invoerrechten,⁷¹ maar in de praktijk zette deze als verzachtende maatregel bedoelde wet toch druk op de graanhandel met Aubel, want al gauw bleek het jaarlijkse invoerplafond te laag. Reeds in 1840 werd een noodwet van kracht die tijdelijk een extra aanvoer van 500 ton graan per maand toestond vanuit het hertogdom Limburg. In 1844 ontstond opnieuw schaarste en verzocht de gemeenteraad van Aubel de Belgische regering passende maatregelen te nemen om afdoende bevoorrading van de plaatselijke graanmarkt mogelijk te maken.⁷²

In het debat dat hierover in het Belgische parlement plaatsvond in 1844, werd ook stilgestaan bij een ander ongewenst effect van de wet van 1839. Handelaren en transporteurs die vanuit Nederlands-Limburg graan naar Aubel wilden vervoeren, moesten de lokale herkomst van dat graan door middel van certificaten bevestigen.

Volgens senator De Schiervel, die ook gouverneur was van Belgisch-Limburg en zich in het parlementaire debat verzette tegen een voorkeursbehandeling voor de graanmarkt van Aubel, had sinds de invoering van de wet van 1839 de fraude toegeslagen en was de wet vooral ten goede gekomen aan de handel in buitenlandse granen en niet aan het district Verviers, noch aan 'enkele oude [Limburgse]

68 Belgische Senaat, zitting van 26 december 1844, https://sites.google.com/site/bplenium/proceedings/1844/k00890522/k00890522_02, geraadpleegd op 24 oktober 2014.

69 Schrijnemakers, 'De Kinkenweg', 89.

70 Charles e.a., *Pays de Herve*, 61.

71 De Belgische senator baron De Schiervel omschreef deze wet in 1844 als voortgekomen uit 'dankbaarheid en sympathie voor onze aan Holland afgestane broeders in Limburg en Luxemburg'. Belgische Senaat, zitting van 26 december 1844.

72 Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers, zitting van 23 november 1844, https://sites.google.com/site/bplenium/proceedings/1844/k00890113/k00890113_00, geraadpleegd op 16 juni 2015.

landgenoten'. De Schiervel wees in zijn betoog op een circulaire van de gouverneur van het hertogdom Limburg, Gericke van Herwijnen, gedateerd 18 november 1844 en gericht aan de gemeentebesturen van het hertogdom. Daarin werd geconstateerd dat enkele gemeentebesturen certificaten van lokale herkomst hadden afgegeven voor graan geïmporteerd uit Pruisen of het Oostzeegebied. Op deze manier zouden aanzienlijke hoeveelheden graan via de centrale grensovergang bij De Planck naar Aubel zijn uitgevoerd. Gericke van Herwijnen wees erop dat dit in het nadeel was van de landbouw in Limburg zelf en spoorde de lokale overheden in zijn hertogdom aan alles in het werk te stellen deze fraude te vermijden.⁷³

Door de (handels)politieke constellatie vanaf 1839 werd de aanvoer van graan vanuit Nederlands-Limburg naar de markt van Aubel hoe dan ook wettelijk begrensd. Het ligt voor de hand dat de bewoners van het Land van Herve zich meer dan voorheen gingen oriënteren op nieuwe aanvoermogelijkheden van graan vanuit het Belgische binnenland, bijvoorbeeld via de spoorweg van Brussel en Luik naar Verviers. Hoewel dit alles niet meteen het einde heeft betekend van de graanmarkt van Aubel, hebben deze politieke en vervoerseconomische ontwikkelingen ongetwijfeld bijgedragen aan de definitieve neergang ervan.

Voor de periode na 1845 heb ik weinig contemporaine verwijzingen naar het kinkensysteem meer gevonden. Onduidelijk is vooralsnog in hoeverre in die tijd nog enige graanhandel met de markt van Aubel is blijven bestaan vanuit Nederlands-Limburg. In 1871 was volgens de tolpachtster te Schilberg bij Noorbeek 'de graanmarkt te Aubel zoodanig verminderd [...] dat weinig voertuigen den tol meer voorbij komen en zij derhalve verplicht is gezegde tol [...] op te zeggen'.⁷⁴ Wellicht heeft de grote landbouwcrisis van de jaren rond 1880 de definitieve nekslag gegeven aan de Nederlandse graanhandel op Aubel. Deze crisis, die in 1878 door dalende graanprijzen werd ingeluid en die samenhang met het ontstaan van een wereldwijde graanmarkt, had een grote impact op de Zuid-Limburgse boerenbedrijven, die sterk waren gericht op graanteelt.⁷⁵ De protectionistische toltarieven die België en Duitsland instelden als reactie op de crisis maakten het probleem alleen maar groter voor de Limburgse boeren, die traditioneel veel graan over de grens afzetten.⁷⁶

Het einde van het kolenkinkensysteem dat rond de mijnen bij Kerkrade was georganiseerd, is mogelijk bespoedigd door toedoen van de komst van de spoorwegen in Zuid-Limburg. In 1853 werd de spoorlijn Aken-Maastricht (via Simpel-

73 Belgische Senaat, zitting van 26 december 1844.

74 RHCL, 04.01 Provinciaal Bestuur Limburg, inv.nr. 7738.

75 Bieleman, *Boeren in Nederland*, 360-362.

76 Th.J.A.H. Claessens, 'Een nieuwe landbouwstructuur in wording 1875-1914', in: J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (Assen 1965) 211-212.

veld en Valkenburg) geopend. De Aken-Maastrichtsche Spoorweg-Maatschappij werd in 1846 pachter van de Domaniale Mijn in Kerkrade en ging de stations op de lijn gebruiken als verkooppunt van de in de Kerkraadse mijn gewonnen steenkool.⁷⁷ Daardoor daalde de verkoop aan de mijn vrijwel direct met 20 procent. Het mijnterrein was ook het startpunt van de regionale distributie van steenkool door de kolengidsen. Deze laatsten hebben wellicht een gevoelige klap gekregen door de nieuwe concurrentie van de spoorwegen.⁷⁸ Maar in 1880 werd nog steeds ongeveer de helft van de kolenverkoop direct aan de mijn gerealiseerd.⁷⁹ Het lijkt er dus niet op dat de komst van de spoorwegen alleen verantwoordelijk is geweest voor het einde van het gilde der kolengidsen. Mogelijk hebben verbeteringen aan het wegensysteem in de tweede helft van de negentiende eeuw ertoe bijgedragen dat de klassieke kolendistributie met behulp van pakpaarden definitief is verdwenen ten gunste van vervoer per as.

Conclusie

In dit artikel heb ik geprobeerd op basis van uiteenlopend bronnenmateriaal een overkoepelend en ruimtelijk beeld te schetsen van de geschiedenis van de Kinkenwegen en kinkenvoerders. Behalve de Kinkenwegen konden in het onderzoeksgebied ook Aubelswegen, Eekerwegen, Eijkerwegen, Koolwegen, Korenwegen en Kremerswegen met het kinkensysteem in verband worden gebracht. Veel van de ongeveer 40 gevonden tracés van deze wegen lijken Middeleeuws of ouder. In het algemeen vermijden ze de oude dorpscentra en grotere beekdalen. Veel van de tracés liggen nog steeds als onverharde wegen in het landelijk gebied. In het verstedelijkte noorden van het onderzoeksgebied zijn ze deels in de twintigste-eeuwse stadsuitbreidingen opgenomen of verdwenen. De tracés zijn meestal hooguit enkele honderden meters tot kilometers lang. De verspreiding ervan over het onderzoeksgebied is niet gelijkmatig maar geclusterd, waarbij op relatief korte afstand tracés in elkaars verlengde liggen of parallel lopen. Dit, samen met informatie uit regionaal-historische en heemkundige publicaties, heeft het mogelijk gemaakt om met hulp van oude topografische kaarten een aantal waarschijnlijke kinkenroutes over de volledige lengte te reconstrueren. Het gaat om routes van Maaseik, Sittard, Heerlen en Maastricht naar Aubel

77 Dorren, 'Limburg', 677-678; Gales, *Delven en slepen*, 295-297.

78 Dorren, 'Limburg', 679, geeft aan dat door de komst van de spoorlijn Aken-Maastricht de wijze van kolenvervoer 'eenigszins' veranderde.

79 Gales, *Delven en slepen*, 293.

voor het graantransport en van Kerkrade naar Sittard en de veerpont bij Berg aan de Maas voor het vervoer van steenkool. Overigens waren het graan- en kolenkinkensysteem ruimtelijk maar ook in de persoon van kinkenvoerders met elkaar verknoot.

Het transport van graan en steenkool vond vaak plaats met lastdieren. Het gebruik van pakpaarden op deze schaal lijkt uniek voor Nederland, maar sluit aan bij soortgelijke vervoersystemen die tot de negentiende eeuw in zwang waren in heuvelachtige gebieden in omliggende landen. De combinatie van slechte wegen en het reliëf maakte het pakpaard tot een aantrekkelijk alternatief voor het vervoer per as. Het maakte kortere en snellere routes mogelijk, omdat vervoerders niet waren gebonden aan goed ingereden sporen en relatief flauwe hellingen. Daarnaast bood het gebruik van lastdieren meer transportzekerheid. Omdat het hier om een transportsysteem ging op regionale schaal (circa 25-100 kilometer), was het van belang zoveel mogelijk uit te sluiten dat men door slechte wegen een grote omweg moest maken. Tenslotte bood het gebruik van lastdieren vervoerders extra flexibiliteit. De inkoopadressen voor graan en de afzetadressen voor steenkool waren hoogstwaarschijnlijk frequent aan verandering onderhevig. Met pakpaarden kon een kinkenvoerder hier moeiteloos op inspelen. Steile hellingen en smalle paadjes op de route waren geen probleem.

Het einde van het kinkensysteem moet worden gezocht in de periode circa 1850-1870. Het systeem is ten onder gegaan door een combinatie van vervoers-economische en politieke oorzaken. Door de komst van de spoorwegen, de verdichting van het netwerk van verharde wegen en de handelseconomische spanningen tussen Nederland en het jonge België kwam de graanmarkt van Aubel in een moeilijke positie en ging het Land van Herve zich op andere herkomstgebieden van en transportmiddelen voor zijn broodgraan richten. De komst van de spoorwegen en betere wegverbindingen lijken ook het einde van de kolenkinken met hun pakpaarden te hebben bespoedigd.

Onderzoek naar met de graanhandel verbonden personen uit de eerste helft van de negentiende eeuw liet een tweedeling in rijkere en minder welgestelde graanhandelaren zien. Zowel in Aubel als in de rest van het onderzoeksgebied waren relatief grote en welgestelde graanhandelaren actief. In Zuid-Limburg waren dat boeren met een vrij groot landbezit, die daarmee waarschijnlijk de overschotten van hun eigen bedrijf verhandelden naar het Land van Herve. Daarnaast was er een grote groep van kleine graanhandelaren die we in andere akten ook als dagloner of arbeider tegenkomen. Hen beschouw ik als de echte kinkenvoerders. Zij werkten voor eigen rekening en risico en gingen waarschijnlijk zelf op pad met het te vervoeren graan. Mogelijk werkten zij veelal als voerman

(en niet als handelaar) in opdracht van een grote graanhandelaar. Het springt in het oog dat zeker de minder welgestelden vaak perifeer woonden binnen hun gemeenten, in relatief kleine gehuchten en buurtschappen. In veel gevallen woonden zij in de directe nabijheid van Kinkenwegen. Vooral onder de minder welgestelde kinkenvoerders bestonden directe familiebanden met het Land van Herve.

Bijlage 1. Over de herkomst en de betekenis van de term ‘kink’

In bijgevoegd overzicht staan de relevante termen met de stam ‘kink’ die ik heb gevonden in de literatuur en in archiefstukken. Waar dat mogelijk was, heb ik de betekenis toegevoegd die door de betreffende bron aan de term wordt gegeven. Schrijnemakers gaat ervan uit dat ‘kink’ een verbasterd leenwoord is uit het Frans. Volgens hem is de benaming ‘kink’ afgeleid van het Franse *quincailliers*, waarmee oorspronkelijk handelaren in kleine metaalwaren werden aangeduid en waarvan de betekenis later is verbreed tot ‘met een of meer paardjes rondtrekkende kleinhandelaren’ en weer later specifiek tot ‘handelaren in steenkool of graan die gebruik maken van pakpaarden’.⁸⁰ Deze verklaring sluit aan bij die van de sinds de achttiende eeuw gedocumenteerde Duitse term *Kinkerlitzchen* (dat onder meer betekent: snuisterijen, kleinigheden, prullen, rommel).⁸¹ Dit woord is waarschijnlijk ontleend aan het Franse *quincaille*, dat oorspronkelijk betekende: ijzer- of kopergeroi en in figuurlijke zin werd gebruikt om prullen, klatergoud, waardeloos spul aan te duiden.⁸²

Een andere verklaring van de term ‘kink’ gaat uit van een oorsprong in de Germaanse talen. Volgens deze uitleg is ‘kinker’ een Zuid-Nederlandse variant van ‘kinkel’ (boerse lomperd, onbehouwen persoon).⁸³ ‘Kinkel’ en ‘kinker’ zouden zijn afgeleid van ‘kink’, in de betekenis draai, kronkel, terwijl een andere betekenis van kink is: slag of stomp met de hand of vuist.⁸⁴ Een oorsprong in de Germaanse talen is volgens de Leidse taal- en naamkundige M.A.C. de Vaan het meest waarschijnlijk. De afleiding van ‘kink’ en ‘kinker’ (‘vervoerder, handelaar, boer’) van het Frans *quincaillier* is volgens hem moeilijk te aanvaarden, omdat Franse leenwoorden vanaf de Hoge Middeleeuwen normaliter hun Franse klemtoon behouden. ‘Kinker’ heeft echter een beginklemtoon en lijkt daarom eerder een inheems woord. Hoewel De Vaans redenering mij aannemelijk lijkt, is de eerder genoemde verklaring van het Duitse *Kinkerlitzchen* (ook met beginklemtoon) uit *quincaille* dan des te opvallender. Ook werden in Zuid-Limburgse dialecten de namen van enkele in de regio bekende naburige en vanouds Franstalige plaatsen,

80 Schrijnemakers, ‘De Kinkenweg’, 82-83.

81 F.C.M. Stoks, *Van Dale Handwoordenboek Duits-Nederlands* (Utrecht/Antwerpen 2000³) 379.

82 G. Drosdowski, *Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache*. Band 4 (Mannheim 1978) 1467.

83 A. Beets en J. Heinsius, *Woordenboek der Nederlandsche taal*. Zevende deel (‘s-Gravenhage/Leiden 1941) 3094.

84 P.A.F. van Veen en N. van der Sijs, *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden* (Utrecht/Antwerpen 1997) 456; Beets en Heinsius *Woordenboek*, 3087-3089, vermelden slag of stomp als eerste betekenis van kink. Ik sluit niet uit dat de betekenis van kinkel, onbehouwen persoon, juist hiervan is afgeleid.

zoals Battice en Visé, wel uitgesproken met beginklemtoon.⁸⁵ Ik schuif daarom Schrijnemakers’ hypothese niet geheel terzijde.

Beide verklaringen van de term ‘kink’ (als in graankink of kolenkink) hebben gemeen dat ze de beroepsmatige of persoonlijke eigenschappen van de betreffende handelaren of kramers typeren. Ze verwijzen dus niet primair naar eigenschappen van Kinkenwegen of kinkenpaarden. Toch lijkt het er op dat ‘kink’ soms juist wél primair betrekking had op het paard of de weg. Is een ‘kinkenvoerder’ een voerman die met ‘kinken’ (in de betekenis kleine, magere, armoedige dieren) werkte,⁸⁶ of wordt hiermee letterlijk de combinatie handelaar-voerman uitgedrukt, aansluitend bij de twee bovenbeschreven verklaringsrichtingen?

Voor de *Kinkebahn* bij Raeren houdt de naamkundige Kohnemann, naast een naamsverklaring gebaseerd op vervoer per lastdier door kinkenvoerders, ook rekening met de mogelijkheid dat ‘kink’ hier naar een bocht of kromming in de weg verwijst.⁸⁷ We zagen al dat draai of kronkel inderdaad een van de basisbetekenissen is van het Nederlandse woord kink. Maar bochten of kronkels zijn geen opvallend kenmerk van de Kinkenwegen in het onderzoeksgebied. Helemaal recht is hun verloop nooit, maar dat geldt voor bijna alle oude wegen in het onderzoeksgebied. Naar mijn mening zegt kink in de naam Kinkenweg daarom niet primair iets over de weg zelf, maar over de voormalige weggebruikers.

85 Voor het voorbeeld van Visé: *Nederlandse Dialectenbank: Eijsden*, <http://www.meertens.knaw.nl/ndb/soundbites.php?p=Q198p>, geraadpleegd op 10 augustus 2015. De dialectspreker is geboren in 1902.

86 J. Molemans en J. Goossens, *Woordenboek van de Limburgse dialecten. I. Agrarische terminologie*. Aflevering 9: *Het paard* (Assen 1994) 16, 60.

87 Kohnemann, *Flurnamen*, 292-293.

Overzicht van termen met de stam 'kink-', gevonden in literatuur en archiefstukken

Term	Bron	Betekenis volgens of afgeleid uit bron	Specificatie verspreidingsgebied term ¹
(Etymologische) woordenboeken Nederlands of Duits			
kink	Beets en Heinsius, Woordenboek, 3087-3089	1. slag of stomp, met hand of vuist; 2. draai, kronkel (vgl. kink in de kabel); 3. pink, kleinste vinger (gebruikt door kinderen, in Noord-Nederland onbekend)	
kinkel	Beets en Heinsius, Woordenboek, 3090-3092	1. draai, kronkel, kink (in touwwerk); 2. boerse lomperd, man zonder opvoeding/zonder behoorlijke manieren/zonder geestelijke beschaving; 3. vierkant stukje spek	3. uit Noord-Duitsland
kinkel	Van Veen en Van der Sijs, Etymologisch woordenboek, 456	botterik; 1544 'kinckelboer', lomperd; 1612 'kinkel'; afgeleid van 'kink', kronkel	
kinker	Beets en Heinsius, Woordenboek, 3094	gewestelijk (Vlaams) voor 'kinkel', lomperd, onbeschaafd, onbehouden persoon	Vlaanderen
Kinkerlitzchen	Drosdowski, Duden, 1467	(in de omgangstaal) kleinigheden, onnozelheden; sinds 18e eeuw gedocumenteerd; etymologie: waarschijnlijk ontleend aan Frans quincaille, oorspronkelijk: ijzer-/kopergerei; overdrachtelijk: prul, klatergoud, waardeloos spul	Duitsland/ Duitse taalgebied
Dialectwoordenboeken, regionaal-historische studies en archiefstukken			
keenk	G. Jaspars, Groëselder diksjenër. Woordenboek van het Gronsvelds dialect (Gronsveld 1979) 205	pink	Gronsveld
kink	J.C.P. Kats, Remunjs waardeboek (Roermond 1985) 131	pink, kleinste vinger	Roermond
kink	P.J.G. Schelberg, Woordenboek van het Sittards dialect, met folkloristische aantekeningen en een historische bijdrage van N.G.H.M. Eussen, gemeentearchivaris. Zittesj wie men 't sjprjik en sjrif (Amsterdam 1979) 177	1. pink; 2. graankoper uit 'Wijtre en omstreken' die naar (markt)plaatsen als Sittard kwam om van daar graan 'naar Aubel e.o.' te vervoeren	Sittard

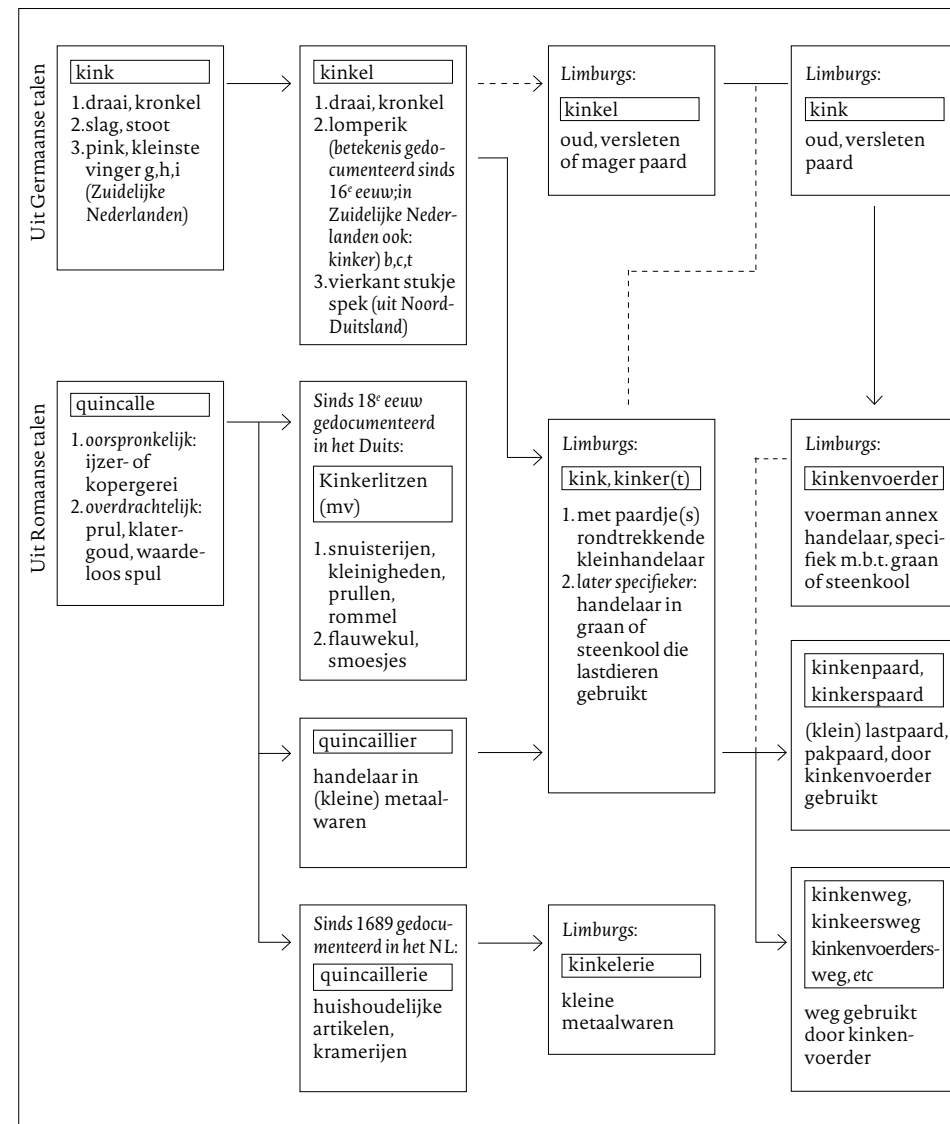
kink	Schrijnemakers, 'De Kinkenweg', 89	graanhandelaar uit de omgeving van Aubel	Geleen
kink	Ibidem, 82-83	'kink' afgeleid uit quincailleurs, handelaren in metaalwaren	
kink	De Vallekebergens dieksjenaer (Valkenburg 2012) 240	reizend koopman, (mars)kramer	Valkenburg
kink	Molemans en Goossens, Woordenboek, 16	oud, versleten paard	omgeving Roermond
kinkel	Ibidem	oud, versleten paard	omgeving Roermond en Bocholt bij Bree
kinkel, magere	Ibidem, 60	mager paard	Zolder (Belgisch-Limburgse Kempen)
kinker	Lemmerling, 'Keenkersj', 24-25		Nederlands Zuid-Limburg
Kinker	S. Theissen, Neues Wörterbuch der Eupener Mundart (Eupen 2013)	stommeling, sufferd	Eupen
kinkert	RHCL, 12.067 Burgerlijke Stand Mheer, geboorten 1832	niet nader omschreven beroepsaanduiding	Mheer
kinkert	Boileau, Toponymie, 81	muiliedrijver, muilezeldrijver (verouderde term)	Limburgs dialectgebied in het Land van Herve (in brede zin)
Kinkert	Rheinisches Wörterbuch. Kinkert II bis Kinnbackblock (Bd. 4, Sp. 494 bis 496), Universität Trier – Trier Center for Digital Humanities, http://woerterbuchnetz.de/RhWB/?sigle=RhWB&mode=Vernetzung&hitlist=&patternlist=&lemid=RK05218 , geraadpleegd op 24 oktober 2014	voerman die de vracht op de rug van paarden liet dragen en gewoonlijk 5-6 paarden achter elkaar dreef	Eupen
Kinkert	A. Tonnar en W. Evers, Wörterbuch der Eupener Sprache (Eupen 1899) 80	drijver van een lastpaard; afgeleide betekenis 'kinker'/'kinkel', onbeschoft persoon	Eupen
kinket	H.M.H. Goossens, Ubach over Worms, van Overworms kwartier tot gemeente Landgraaf. Woordenlijst (Ubach over Worms 1981), 18	voerman die de vrachten alleen per paard vervoert	Ubach over Worms

keenkefòtsj	Jaspars, Groëselder diksjenèr, 205, 593	mager paard, scharminkel, minderwaardig paard	Gronsveld
kinkepaard	Lemmerling, 'Keenkersj', 25		Nederlands Zuid-Limburg
kinkepaertje	Schelberg, Woordenboek van het Sittards dialect, 177	klein paard of grote pony	Sittard
kinkerspaardje	Molemans en Goossens, Woordenboek, 4	klein paard, hit, pony ('verouderde term')	Maastricht
Kinkeschperd	Tonnar en Evers, Wörterbuch, 80	lastpaard, pakpaard	Eupen
kin(c)kevoerder	RH, 001 Schepenbank Heerlen, inv. nr. 1026	graantransporteur/graanhandelaar (1740)	Heerlen
'Heintje van Aelbeek, eenen kinkevoerder [...] op eenen maendag van Aubel door Walem passerende'	RHCL, 01.075 Landen van Overmaas, inv. nr. 7909	voerman (1776)	Amstenrade
'vrugten dewelke hij aen de kinkevoerders verkogt hadde'	Ibidem, inv. nr. 8165	voerlieden/graankooplieden (1773)	Land van Valkenburg
Op den Kinkerwegh	L. Raeven, 'Veldnamen in Aalbeek en de Heek', Geulrand 8 (1984) 97.	vermelding veldnaam (1614)	Hulsberg

Figuur 1b. Overzicht van de betekenis en herkomst van termen met de stam 'kink-'.

Deze figuur is gebaseerd op bovenstaande tabel. De cursieve letters in de figuur verwijzen naar de volgende gepubliceerde bronnen: a: Beets en Heinsius, Woordenboek, 3087-3089. b: Van Veen en Van der Sijs, Etymologisch woordenboek, 456. c: Beets en Heinsius, Woordenboek, 3094. d: Ibidem, 3090-3092. e: Drosowski, Duden, 1467. f: Stoks, Van Dale, 379. g: Jaspars, Groëselder diksjenèr, 205. h: Kats, Remunjs waordebook, 131. i: Schelberg, Woordenboek van het Sittards dialect, 177. j: Schrijnemakers, 'De Kinkenweg', 89. k: De Vallekebergens dieksjenaer, 240. l: Ibidem, 82-83. m: Molemans en Goossens,

Woordenboek, 16, 60. n: Dikke Van Dale online woordenboek Nederlands, <http://surfdiensten2.vandale.nl/zoeken/zoeken.do>, geraadpleegd op 24 oktober 2014. o: Lemmerling, 'Keenkersj', 24-25. p: Boileau, Toponymie, 81. q: Rheinisches Wörterbuch. Kinkert II bis Kinnbackblock (Bd. 4, Sp. 494 bis 496). r: Tonnar en Evers, Wörterbuch, 80. s: Goossens, Ubach over Worms, 18. t: Theissen, Neues Wörterbuch. Theissen geeft als actuele betekenis van kinker: 'stommeling, sufferd'. u: Jaspars, Groëselder diksjenèr, 205, 592-593. v: Molemans en Goossens, Woordenboek, 4. w: deze herkomstverklaring van kink- is volgens De Vaan aannemelijker dan die uit quincailier (M.A.C. de Vaan, persoonlijke mededeling aan auteur, 2015).

Bijlage 2. Reconstructie van de kinkenroutes

Om tot een reconstructie van het verloop van de kinkenroutes te komen ben ik als volgt te werk gegaan:

1. De op basis van bronnen bekende begin- en eindpunten van de routes zijn in ArcGIS zo nauwkeurig mogelijk ingetekend.
2. Tussen de met elkaar te verbinden begin- en eindpunten zijn rechte hulplijnen getrokken. De kortste afstand is een belangrijk criterium om de waarschijnlijke route(s) tussen twee plaatsen te vinden in een stelsel van (oorspronkelijk) onverharde wegen, zoals in dit onderzoek.⁸⁸ In gevallen waar wegen met een relevante naam (zoals Kinkenweg) ongeveer met de hulplijn samenvallen, heb ik aangenomen dat deze wegen onderdeel uitmaakten van de route. In die gevallen heb ik doorgaans extra hulplijnen naar de uiteinden van deze wegtracés getrokken.
3. Als achtergrond in GIS heb ik een kaartbeeld genomen met het wegennet uit de periode circa 1770-1810 (op basis van de Tranchot- en Ferraris-kaarten). De gereconstrueerde kinkenroutes heb ik ingetekend door zo dicht mogelijk bij de hulplijn te blijven. De ingetekende routes heb ik, net als de Kinkenwegtracés, zoveel mogelijk gegeorefereerd op het huidige wegennet (OpenStreetMap). Het intekenen is handmatig gebeurd, op basis van visuele analyse en zonder in detail rekening te houden met de kortste afstanden. Soms waren er duidelijk een of meer alternatieven voor een deel van de gereconstrueerde route. In dit geval zijn deze alternatieven in eerste instantie ingetekend. Vervolgens heb ik parallelle routetracés zoveel mogelijk 'ontdubbeld', met als doel alleen het meest waarschijnlijke alternatief weer te geven. In principe heb ik hierbij steeds het alternatief met de kortste tracélengte gekozen. Van deze regel ben ik afgeweken in het geval dat het kortste alternatief een relatief jonge steenweg betrof. In die gevallen heb ik de voorkeur gegeven aan het oudere, oorspronkelijke alternatieve tracé. Bij het intekenen is verder rekening gehouden met de resultaten van de analyse van de landschappelijke situering van de Kinkenwegen: de ingetekende routes vermijden in principe de beekdalen en dorpskernen.

⁸⁸ Volgens F.H. Horsten, *Doorgaande wegen in Nederland, 16e tot 19e eeuw. Een historische wegenatlas* (Amsterdam 2005), 14, werd pas bij de aanleg van straatwegen minimalisatie van de aanlegkosten belangrijker dan het criterium dat het tracé de kortste weg volgt.

Bij de tracés die niet konden worden opgenomen in een gereconstrueerde route, was het soms toch mogelijk om althans een korte voortzetting te karteren als mogelijke kinkenroute. Het betrof in die gevallen direct aansluitende tracés, die weliswaar niet op grond van hun wegnaam konden worden herkend als onderdeel van een kinkenroute, maar die daar wel toe behoord moeten hebben, omdat ze – zonder onderbreking door een kruispunt of splitsing – de directe voortzetting vormden van een Kinkenweg.

Bijlage 3.

Biografische gegevens van handelaren en transporteurs in Zuid-Limburg ten oosten van de Maas (exclusief de stad Maastricht) die in de periode 1830-1850 vermoedelijk betrokken waren in het graankinkensysteem, gericht op het vervoer van graan naar het Land van Herve

Achternaam	Voornaam	Woonplaats	Gemeente (1840)	Beroepsaanduiding	Kan schrijven?		Geboorteplaats en -jaar	Geboorteplaats partner(s)	Beroepsaanduiding partner	Grondbezit (hectare)	Waarde grondbezit (guldens)	Waarde huizenbezit (guldens)	Bijzonderheden
Smeets	Lodewijk	Valkenburg stad	Valkenburg	vruchtenkoopman (1818), rentenier (1840)	ja		Amby, 1783	Mesch	zonder beroep	8,7	288,96	90	bezat ook huis te Scheulder gem. Wijlre, aldaar overleden
L'Ortye	Hendrik	Vink	Wijnandsrade	landbouwer (1840), graanhandelaar (1871), zonder beroep (1882)	nee		Wijnandsrade, 1814			11,1	228,34	62	voorouders afkomstig uit Land van Herve
Spauwen	Hendrik	Breust	Eijsden	koopman in granen (1837), landbouwer (1840), akkerbouwer (1875)			Breust, 1799	Eijsden	zonder beroep (1837), akkerbouwster (1875)	3,2	158,48	21	
Crutzen	Christiaan	Heer dorp	Heer en Keer	graanhandelaar (1829), winkelier (1840), landbouwer (1853)	ja		Margraten, 1778	Maastricht resp. Heer	zonder beroep	2,6	127,05	99	
Creusen	Jan Leonard	Eys	Wittem	koopman in granen, schepen (1840)			Eys, 1791	Bocholtz	zonder beroep	3,8	104,67	27	
Frijns	Christiaan	Etenaken of Wijlre	Wijlre	koopman in granen (1825), landbouwer (1840)			Heer en Keer, 1790	Wijlre	zonder beroep	2,7	97,69	0	
Maenen	Lodewijk	Weert bij Meerssen	Meerssen	graankoopman (1810), landbouwer (1840, 1861)	nee		Meerssen, 1781			3,3	92,15	24	
Leufkens	Nicolaas	Ten Elen	Voerendaal	koopman (1840), graankoopman (1859, 1863), grondeigenaar (1862), landbouwer (1833, 1843, 1877)	nee		Voerendaal, 1803			4,1	89,89	0	
Loomans	Jan Leonard	Eijsden dorp?	Eijsden	koopman in granen (1833), schepen (1840)			Roosteren, 1797	Amby	bierbrouwster	1,7	72,49	0	
Creusen	Jan Mathijs	Wijlre dorp	Wijlre	koopman (1840), graankoopman (1838, 1873)	ja		Wijlre, 1804			1,9	49,15	9	
Soesman	Leijser	Meerssen dorp	Meerssen	graankoopman (1813), slachter (1840), zonder beroep (1877)	ja		Waalwijk, 1786	Sittard	zonder beroep	1,2	46,04	90	joodse achtergrond

Odekerken	Leonard	Schoonbron	Wijlre	dagloner (1840), landbouwer (1840), graanhandelaar (1847)	ja		Hulsberg, ca. 1775	Wijlre	landbouwster (1807), zonder beroep (1847)	1,0	26,35	9	in 1797 veroordeeld tot 6 maanden detentie wegens geweldsmisdrijf
Leclercq	Pieter	De Hut	Gulpen	landbouwer (1840, 1846), voerman (1852), koopman (1860), koopman in granen (1860)			Wandre bij Luik, ca. 1797	Gulpen	landbouwster (1846), zonder beroep (1852), koopvrouw (1860), huishoudster (1860)	1,2	25,38	0	geboren in België, in nabijheid Land van Herve
Thoor, van	Mathijs	Susteren	Susteren	koopman in granen			Susteren, ca. 1790	Susteren	winkelierster	0,4	6,06	6	
Raedemaekers	Cornelis	Banholt	Mheer	paardendrijver			Mheer, 1806	Mheer	naaister (1836)	0,2	5,65	6	
Conrad	Hubert	Bocholtzerhei (daarvoor Vaals en Mechelen-Wittem)	Bocholtz	koopman (1840), koopman in granen (1842), zonder beroep (1844, 1854)			Moresnet (Land van Herve), ca. 1774	Baesweiler (Rijnland)	huisvrouw	0,1	1,78	0	14-jarige dochter overleden in Aubel 1845
Loo, van	Pieter Caspar	Etenaken	Wijlre	graanhandelaar (1835), dagloner (1839, 1840)	ja		Wijlre, 1803			0,1	1,57	3	
Rademaekers	Nicolaas	Banholt	Mheer	dagloner (1836), paardendrijver (1838)			Mheer, ca. 1774	Mheer	zonder beroep	<0.1	0,92	3	
Angenot	Toussaint Joseph	Weert bij Meerssen	Meerssen	lakenwever (1832), koopman in granen (1856), koopman en herbergier (1857)			Theux bij Verviers, 1806	Veldwezelt bij Maastricht	huishoudster (1832), zonder beroep (1856, 1857)	niet gevonden in OAT	niet gevonden in OAT	niet gevonden in OAT	geboren in België, in nabijheid Land van Herve
Franzen	Jan Jozeph	Stokhem	Wijlre	graankoopman	nee		Lontzen (Land van Herve), ca. 1782	Saint-Jean-Sart (Land van Herve)		niet gevonden in OAT	niet gevonden in OAT	niet gevonden in OAT	echtgenoot van M.E. Janssen
Janssen	Maria Elizabeth	Stokhem	Wijlre	graankoopvrouw	nee		Saint-Jean-Sart (Land van Herve), 1799	Lontzen (Land van Herve)		niet gevonden in OAT	niet gevonden in OAT	niet gevonden in OAT	echtgenote van J.J. Franzen
Schoonbroedt	Christiaan		Mheer	dagloner (1830), kinkert (1832)	nee					niet gevonden in OAT	niet gevonden in OAT	niet gevonden in OAT	

Bronnen: BS (geraadpleegd via <https://www.wiewaswie.nl>); OAT (via <http://watwaswaar.nl>);

RHCL, NRA, inv.nr. 512 (veroeiding Leonard Odekerken).

Maurice Heemels en Rob Dückers

GRAFSTIJLEN OP DE ROERMONDSE BEGRAAFPLAATS 'NABIJ KAPEL IN 'T ZAND' TUSSEN 1870 EN 1940

In zijn proefschrift *Die letzten Räume, Sterbe- und Bestattungskultur im Rheinland seit dem späten 18. Jahrhundert* stelt Wolfgang Stöcker dat Rijnlandse katholieken kozen voor neogotische grafmonumenten om zich te onderscheiden van andersgelovigen, in de eerste plaats van de protestantse Pruisen die sinds 1815 de lakens uitdeelden in het gebied:

Darüber hinaus ließ die Vielzahl gotischer Stelen, Kreuze, Fialen und Marienfiguren der rheinischen Friedhöfe eine Abkehr vom Klassizismus des protestantisch geprägten Preußen erkennen. Grabformen wie Urne, gebrochene Säule oder Sarkophage galten in bestimmten Kreisen als zu aufgeklärt oder gar heidnisch [...]. Somit erhielt die Grabmalgestaltung auf rheinischen Friedhöfen in der Zeit zwischen Kirchenstreit und Kulturkampf eine unterschwellig politischen Dimension.¹

De Pruisen vergrootten de staatsinvloed op het begrafeniswezen in het Rijnland enorm en zouden met hun voorkeur voor het neoclassicisme een 'Profanisierung der Grabmalkunst' op gang gebracht hebben.² Die *Profanisierung* stuitte de streng katholieke Rijnlandse journalist, politicus en voorvechter van de neogotiek August Reichensperger (1808-1895) tegen de borst. In artikelen en in het voor priesters bedoelde boek *Fingerzeige auf dem Gebiete der christlichen Kunst* (1854) trok hij van leer tegen het 'heidense' classicisme.³ Reichensperger was een invloedrijk man, die ook in katholiek Nederland niet onbekend was. Hij reisde veel en onderhield warme contacten met Nederlandse voorvechters van de neogotiek, zoals de broers Joseph en Paul Alberdingk Thijm.⁴ Ook hun zwager, de Roermondse bouwheer Pierre Cuypers kwam in contact met Reichensperger.⁵ Beide mannen huldigden dezelfde opvattingen over de aard en functie van de neogotiek.

- 1 W. Stöcker, *Die letzten Räume. Sterbe- und Bestattungskultur im Rheinland seit dem späten 18. Jahrhundert* (Keulen 2006) 228-229. Stöcker verwijst hierbij naar I. Zacher, 'Friedhofsanlagen und Grabmäler der kommunalen rheinischen Friedhöfe', in: E. Trier en W. Weyres, *Kunst des 19. Jahrhunderts im Rheinland*, Band 4, Plastik (Düsseldorf 1980) 431.
- 2 Zacher, *Friedhofsanlagen*, 431.
- 3 Stöcker, *Die letzten Räume*, 228-229.
- 4 Na het overlijden van Reichensperger besteedde historicus Paul Alberdingk Thijm (1827-1904) in het vooraanstaande katholieke blad *De Dietsche Warande en Belfort* uitgebreid en bewierokend aandacht aan diens leven en werk. Hij gaf aan dat hij en zijn broer tot Reichenspergers 'trouwe vrienden' hadden behoord: P. Alberdingk Thijm, 'August Reichensperger. Een volksgezind strijder, voor de waarheid in de kunst, voor recht en vrijheid op alle gebied', *De Dietsche Warande en Belfort* 1 (1900) 533-552. Dit blad was de opvolger van *De Dietsche Warande*, dat vanaf 1855 verscheen onder de hoofdredactie van Joseph Alberdingk Thijm (1820-1889) die de hoofdredactie in 1887 overdroeg aan zijn jongere broer Paul. Pierre Cuypers trouwde in 1858 met hun zus Antoinette (Nenny) Alberdingk Thijm.
- 5 A. van Leeuwen, *Pierre Cuypers. Architect 1827-1921* (Zwolle 2007) 17, 46 en 82.

Grafstijlen

Grafmonumenten hebben – wanneer ze meer zijn dan een eenvoudige plaatsmarkering, zoals een houten kruis – in onze streken voornamelijk een commemoratieve en representatieve functie. Wanneer ze geen deel uitmaakten van een collectief, zoals op een kloosterbegraafplaats of een militaire begraafplaats, werden ze veelal in meerdere of mindere mate individueel uitgewerkt. De overledene, maar wellicht vaker zijn of haar nabestaanden, konden in een grafmonument uitdrukking geven aan bepaalde politieke, religieuze en/of culturele overtuigingen, normen en waarden en een gevoel van sociale status, als reflectie van hun positie in de maatschappij of van een ideaalbeeld dat in werkelijkheid nooit was bereikt. In de literatuur over begraafplaatsen en begraven tijdens de negentiende en vroege twintigste eeuw in Noordwest-Europa wordt veelal verondersteld dat dat het geval was.⁶

Volgens de literatuur was er dus een relatie tussen de stijl van het grafmonument en de plek in de samenleving die het begraven individu zich zelf toedichtte of door zijn familie werd toegedicht. Afhankelijk van de sociale status, persoonlijke wensen en het beschikbare budget konden hoogst individuele en vaak imposante monumenten worden opgericht. Het is ook mogelijk dat een grafmonument werd uitgevoerd binnen een op dat moment geldende standaard die passend werd geacht voor een persoon van een bepaalde stand of uit een bepaalde sociale, culturele of religieuze groep. Er zijn dan meerdere monumenten te vinden die grotendeels volgens hetzelfde stramien waren opgezet.

De grafmonumenten op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' in Roermond vertonen een breed spectrum aan verschillende stijlenmerken. Voor de architecturale delen van een grafmonument vormde de bouwkunst de belangrijkste inspiratiebron. Er bestaat een grote affiniteit tussen bouwkunst, beeldhouwkunst en decoratieve kunsten enerzijds en voor grafmonumenten toegepaste kunststijlen anderzijds.

De stijlenmerken van de grafmonumenten lijken sterk op die in de architectuur of de beeldhouwkunst, of zijn aan de decoratieve kunsten ontleend, maar worden niet altijd even stijlzuiver toegepast. Vaak kan zelfs worden geconstateerd dat er

6 Zie o.a. U. Meyer-Woeller, *Grabmäler des 19. Jahrhunderts im Rheinland zwischen Identität, Anpassung und Individualität* (Bonn 1999) 48-49; R. Sörries, *Ruhe sanft. Kulturgeschichte des Friedhofs* (Kevelaer 2009) 177-179; R. Sörries e.a., *Grabkultur in Deutschland. Geschichte der Grabmäler* (Berlijn 2009) 97; N. Fischer en M. Herzog, *Nekropolis. Der Friedhof als Ort der Toten und der Lebenden* (Stuttgart 2005) 16; C. Denk en J. Ziesemer (red.), *Der Bürgerliche Tod. Städtische Bestattungskultur von der Aufklärung bis zum frühen 20. Jahrhundert* (Regensburg 2007); S. Ost, *Spaziergänge über den Trierer Hauptfriedhof* (Trier 2004) 29-31; L. Macgill, *A spectacle of the respectable? A case study: Keighley cemetery and memorialisation* (Saarbrücken 2009); M. Vovelle en R. Bertrand, *La ville des morts. Essai sur l'imaginaire urbain contemporain d'après les cimetières provençaux* (Parijs 1983) 44; Th. Kselman, *Death and the afterlife in modern France* (Princeton 1993) 184-185; S. Glover Lindsay, *Funerary arts and tomb cult. Living with the dead in France, 1750-1870* (Farnham 2012) 6.

invloeden zijn van twee of meer stijlen, waardoor er mengvormen ontstaan. Voor een groot deel van de monumenten is er sprake van een zeker conservatisme: er wordt lang(er) vastgehouden aan bepaalde voorkeuren in stijlen. Voor de relatief kleine provinciestad Roermond gold zeker ook wat in een recente publicatie over Haagse begraafplaatsen treffend werd verwoord: 'De vormgeving van de dood loopt achter bij die van het leven.'⁷ In tabel 1 zijn de 'grafstijlen' die voorkomen op de Roermondse begraafplaats en het aantal grafmonumenten per grafstijl weergegeven.⁸

Tabel 1. Grafstijlen en het aantal grafmonumenten per grafstijl op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'

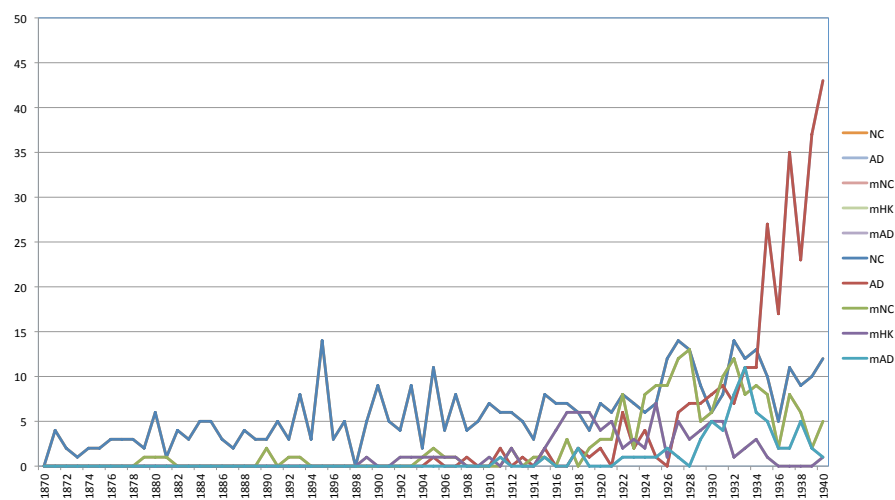
Grafstijl	Afkorting	Aantal grafmonumenten
Neoclassicistisch	NC	426
Art deco	AD	273
Mengvorm neoclassicistisch	mNC	169
Mengvorm Heimatkunst	mHK	88
Mengvorm art deco	mAD	65
Mengvorm	M	53
Eclectisch	EC	52
Neogotisch	NG	49
Neorenaissancistisch	NRE	40
Neobarok	NB	22
Heimatkunst	HK	22
Mengvorm neobarok	mNB	14
Mengvorm neogotisch	mNG	14
Art nouveau	AN	13
Neoromaans	NRO	12
Mengvorm art nouveau	mAN	5
Romantisch	ROM	5
Mengvorm neoromaans	mNRO	3
Mengvorm Nieuwe Zakelijkheid	mNZ	3
Mengvorm neorenaissancistisch	mNRE	2

7 H. Ambachtsheer, K. Stal en R. Hulsman, *Sta stil wandelaar. Cultuurdragers en monumenten op Haagse begraafplaatsen* (Den Haag 2014) 103. Zie ook: V. Billiet, *Het funerair oeuvre van Charles Emile Janlet: In het kielzog van de traditie* (ongepubliceerde masterscriptie Gent 2009) 155-158.

8 De term 'grafstijl' is een verkorting van 'grafmonumentstijl', waarmee wordt aangegeven in welke stijl het grafmonument vervaardigd werd. Met 'stijl' wordt hier bedoeld op stijlenmerken zoals die in de architectuur en beeldhouwkunst kunnen worden onderscheiden. Voor de architecturale delen van een grafmonument vormde de bouwkunst veelal de belangrijkste inspiratiebron.

In dit artikel zullen eerst de op de Roermondse begraafplaats voorkomende grafstijlen worden beschreven. Elke grafstijl zal daarbij worden geïllustreerd met de beschrijving in detail van een graf uit de betreffende categorie. De grafstijlen worden besproken in de chronologische volgorde van hun voorkomen op de begraafplaats, hoewel ze gedurende de onderzoeksperiode – vaak letterlijk – naast elkaar verschenen en, met korte of langere tussenpozen, bleven voorkomen. Grafiek 1 laat de ontwikkeling van de vijf meest voorkomende grafstijlen op de begraafplaats zien.

Grafiek 1. Aantal nieuw opgerichte grafmonumenten per jaar in de vijf meest voorkomende grafstijlen op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' 1870-1940

In grafiek 1 is duidelijk te zien dat het neoclassicisme gedurende de hele periode 1870-1940 op de begraafplaats voorkwam. Onder de vijf meest voorkomende grafstijlen waren neoclassicistische grafmonumenten en grafmonumenten waarin die stijl overheerst (NC en mNC) tot 1899 als enige aanwezig op de begraafplaats, een constatering die de positie van het neoclassicisme als primaire negentiende-eeuwse grafstijl benadrukt. Tot 1918 'scoorde' de stijl vervolgens in vrijwel ieder jaar de hoogste aantallen. In dat jaar werd hij voor het eerst in aantal geëvenaard door grafmonumenten waarin de *Heimatkunst* overheerst (mHK), een stijl die haar beste jaren als grafstijl beleefde in de jaren 1920. Het neoclassicisme lijkt na de Eerste Wereldoorlog zijn tijd te hebben gehad; vanaf het begin van de jaren 1920

nam het aantal grafmonumenten waarin de stijl nog slechts als overheersend element aanwezig was (mNC) toe, een duidelijk teken dat de keuze voor zuiver neoclassicistische grafmonumenten geen vanzelfsprekendheid meer was.

De opvallendste groei, vanaf 1927, is die van de *art deco* als grafstijl. Deze stijl komt vanaf 1905 in kleine aantallen en met tussenpozen voor op de begraafplaats, maar schiet in de tweede helft van de jaren 1930 omhoog naar jaarlijkse aantallen die geen enkele andere grafstijl gedurende de onderzoeksperiode laat zien. Op de Roermondse begraafplaats werd tijdens het Interbellum het neoclassicisme afgelost door de *art deco* als meest in het oog springende grafstijl. We komen op de cijfermatige ontwikkeling van de grafstijlen later in dit artikel terug.

Verbanden

Volgend op de beschrijving van de grafstijlen zal worden onderzocht of de politieke dimensie in de keuze voor een grafstijl die Stöcker veronderstelt voor het Rijnland ook geldt voor de begraafplaats in Roermond. Gebruikten Roermondse in de periode 1870-1940 een bepaalde grafstijl om hun politieke, religieuze of culturele overtuiging tot uitdrukking te brengen, met andere woorden: zijn er politieke, religieuze of culturele verschillen merkbaar in de toepassing van grafstijlen? Is er op de begraafplaats sprake van aanwijsbare verbanden tussen de keuze voor een bepaalde grafstijl en de sociale positie van de begravenen? Om deze vragen te kunnen beantwoorden werd de ontwikkeling van de grafstijlen op de Roermondse begraafplaats zo gedetailleerd mogelijk geïnventariseerd en beschreven, en in een digitale kaart van de begraafplaats vastgelegd.⁹ Bij een onderzoek naar de ontwikkeling van grafstijlen op de begraafplaats moest worden uitgegaan van de situatie zoals die op het moment van inventarisatie in de periode tussen maart 2012 en maart 2013 werd aangetroffen, een 'beperking' die elders treffend als volgt werd verwoord:

So spiegeln die erhaltenen Grabmäler bis 1918 ein anderes Bild wieder, als es der ehemaligen Belegung entspricht, da hier fast nur die Grabmalkultur des Mittelstandes und der wohlhabenden Familien erhalten, diejenige der Unterschicht aber vollständig verloren gegangen ist.¹⁰

9 Het betreft een digitale (html-)kaart van de begraafplaats, waarin van ruim 1.300 grafmonumenten uit de periode 1870-1940 is aangegeven in welke stijl ze vormgegeven zijn. De kaart is vervaardigd door X-Cago Media Intelligence Solutions BV in Roermond. Een speciaal woord van dank gaat uit naar Koos Hussem, Dennis Verdonchot, Sander Hermanns en Djim Hussem.

10 B. Leisner e.a., *Der Hamburger Hauptfriedhof Ohlsdorf. Geschichte und Grabmäler Band 1* (Hamburg 1990)

Daarbij moet worden bedacht dat in Roermond een aanzienlijk deel van de begravenen, waartoe zeker de groep behoorde die in het citaat wordt betiteld als *Unterschicht*, geen of slechts een tijdelijk grafmonument in de vorm van een houten kruisje kreeg.

Grafmonumenten en hun stijlcategorieën

Hieronder zullen de categorieën worden besproken die gebruikt zijn om de grafmonumenten uit de periode 1870-1940 in stijlen in te delen, met ieder hun eigen stijlkenmerken.¹¹ Zeker in de eerste 40 jaar van deze periode werd veelal van neostijlen gebruikgemaakt; er is vaak sprake van een reprise van oude(re) stijlen die door de traditie een bepaalde autoriteit hebben verworven. Aangezien stijlen niet altijd even zuiver zijn toegepast, is discussie over de juistheid of geschiktheid van de gebruikte stijlterm of categorie mogelijk. Vergelijkbare studies zijn zeldzaam en vaak lijkt ook hier ruimte voor discussie rond de gebruikte terminologie of als typisch beschouwde stijlkenmerken te zijn.¹² Niettemin hopen we door een objectieve en heldere omschrijving van de door ons als kenmerkend beschouwde stijlkenmerken en het tonen van de nodige voorbeelden duidelijk te maken op grond van welke criteria wij de grafmonumenten op deze begraafplaats aan bepaalde categorieën hebben toegewezen.

De grafmonumenten uit de onderzoeksperiode zijn verdeeld in diverse stijlcategorieën. De neostijlen daaronder zijn, analoog aan andere kunstuitingen in deze tijd, historiserend van aard, met andere woorden: gaan terug op historische voorbeelden;¹³ andere stijlen zijn eigentijds. Aan de hand van een aantal voor de grafstijl kenmerkende elementen zal, aangevuld met relevante opmerkingen over de kunststijl in het algemeen, telkens een voorbeeld van een grafmonument in de betreffende stijl worden afgebeeld en beschreven.

66-68. Zie ook: A. Beckmann, *Mentalitätsgeschichtliche und ästhetische Untersuchungen der Grabmalplastik des Karlsruher Hauptfriedhofes* (Karlsruhe 2006) 247-248; Meyer-Woeller, *Grabmäler des 19. Jahrhunderts im Rheinland*, 5; J. Rymenams, 'De begraafplaats van Spaloumont. Het amfitheater van de necropool van Spa', *Tafofiel*, elektronische nieuwsbrief van de vereniging Epitaaf vzw 24 (maart 2015) 11 (zie ook: www.epitaaf.org) en A. Depestel, *De gemeentelijke begraafplaats aan de Gasthuisstraat te Temse* (ongepubliceerde licentiaatsscriptie, Gent 2006) 62. Zie bijlage 1 voor een verantwoording van de inventarisatie van grafstijlen op de begraafplaats.

11 Voor een uitleg over gebruikte kunst- en bouwhistorische termen: zie bijlage 2.

12 Dit geldt onder meer voor I. Schild en E. Janssen, *Der Aachener Ostfriedhof* [Aachener Beiträge für Baugeschichte und Heimatkunst Band 7] (Aken 1991).

13 Meyer-Woeller, *Grabmäler des 19. Jahrhunderts im Rheinland*, 69.

Neoromaans

De neoromaanse stijl, zoals we die op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' aantreffen, is niet zozeer gebaseerd op de Franse romaanse stijlen uit de elfde en twaalfde eeuw, maar vertoont meer invloeden vanuit het Rijnland, met name Keulen.¹⁴ Ook het belangrijkste (deels) romaanse monument van Roermond, de Munsterkerk, is door Keulse kerken geïnspireerd. Met name de bladkapitelen en sierlijsten die we in sommige grafmonumenten aantreffen, lijken in vormgeving sterk op de in de Munsterkerk aanwezige voorbeelden. Er wordt veelal gebruikgemaakt van rondbogen en driepassen. Andere decoratiemotieven, vooral in de smeedijzeren hekwerken, doen denken aan initiaaldecoraties in Romaanse handschriften en het filigraanwerk op liturgisch vaatwerk en reliekschrijnen uit Noordwest-Europa uit het eind van de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw.

Graf Steffens (1899)

Op 3 oktober 1899 overleed J.A.L.F. Steffens, oud-inspecteur der posterijen in Noord-Holland en Utrecht en oud-directeur van het postkantoor in Roermond. Hij was een zoon van de laatste rentmeester van kasteel Huis Meerlo en zat tussen 1885 en 1899 in de Roermondse gemeenteraad. De laatste jaren van zijn leven had hij toenemende hinder ondervonden van 'den last der jaren'. Bij zijn overlijden liet hij 'een belangrijk legaat voor de armen der stad' na.¹⁵ Steffens werd begraven aan de hoofdallee van de begraafplaats, vlakbij de grafkapel van de familie Stoltzenberg-Bolsius. Korte tijd later, we weten niet precies wanneer, meldde een zekere notaris De Bruyn zich bij het 'atelier voor kerkelijke kunst J. Thissen'. Joseph Thissen (1840-1920), een leerling van Pierre Cuypers, runde vanaf 1883 een bedrijf aan de Neerstraat, waar naast kerkelijke kunst onder meer ook grafmonumenten werden gemaakt. Daarbij werd naar alle waarschijnlijkheid gebruikgemaakt van Duitse *Musterbücher*.¹⁶ De Bruyn verzocht Thissen voor het graf van Steffens een monument met ijzeren hek te vervaardigen. Thissen maakte een tekening die kennelijk de goedkeuring van de notaris kon wegdragen en nam de klus vervolgens aan voor de som van fl. 450,-. Afgesproken werd dat het hek zou worden gemaakt door meestersmid Peeters uit de Swalmerstraat en dat de notaris aan hem nog fl. 50,- zou betalen 'voor meerdere versiering van het hek'.

14 Jos Pouls heeft recentelijk gewezen op de 'grensoverschrijdende geschiedenis' van de architectuur van Limburg, een typering die in het verlengde daarvan ook geldt voor de ontwikkeling van grafstijlen. Zie: J. Pouls, 'Architectuur, een verkenning', in: P. Tummers e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis. Deel 3 vanaf 1800* (Maastricht 2015) 197.

15 GAR, *Handelingen der gemeenteraad 1899*, 153.

16 Een van de *Musterbücher* (modelboeken) van het atelier Thissen is in het bezit van auteur Heemels 2015²

Graf Steffens (1899).

Thissen bestelde blauwe steen bij de Roermondse steenhoudersfirma Joseph Stienon. Op dat moment werd dit bedrijf in de Voorstad St.-Jacob geleid door Josephs kleinzoon Georges (1874-1930).¹⁷ De firma Stienon was gedurende de onderzoeksperiode verantwoordelijk voor de vervaardiging van een groot aantal grafmonumenten op de Roermondse begraafplaats. Het werk aan het grafmonument Steffens werd in mei 1900 afgerond.¹⁸ Het ontwerpen en maken van een grafmonument was in dit geval dus een volledig Roermondse aangelegenheid. Het was geen geheim dat vaklui in Roermond in staat waren tot het maken van fraaie grafmonumenten. Zo lezen we in de *Maas en Roerbode* van 23 augustus 1894: 'Het geheel vormt een fraai geheel en levert het bewijs, dat in het atelier van de heer Jos. Stienon de sierlijkste grafmonumenten kunnen vervaardigd worden. Wij raden allen aan, die Reuver bezoeken, een

17 J. Vaessen, *Dood maar niet vergeten. Graven en grafkelders op 'd'n Aje Kirkhaof' in Roermond* (Roermond 2015²) 186-187.

18 Gemeente Archief Roermond (hierna GAR), afdeling IV nr. 5, Archief van het atelier voor kerkelijke kunst Thissen te Roermond, inv.nr. 219: Register van bestellingen, 1897-1905. Zie ook: M.R. van Hövell tot Westerfliet, 'Atelier Prof. Joseph M.H. Thissen (1883-1920). Een belangrijk, maar weinig bekend beeldhouwatelier in Roermond', *De Maasgouw* 120/2 (2001) 46-55.

bezoek te brengen aan de begraafplaats aldaar, om zich te overtuigen wat onze Roermondsche kunstenaars kunnen daarstellen'. De stad had in deze tijd een grote reputatie als centrum van kerkelijke kunst en kunstnijverheid.

Het grafmonument Steffens, bestaat uit een vierkanten stenen bewerkte kolom van circa 300 centimeter hoog en een gietijzeren omheining die de grootte van het graf markeert, meet ongeveer 100 centimeter op het breedste punt. De kolom aan het hoofdeind is uitgevoerd als een kapelachtige structuur, die doet denken aan laatmiddeleeuwse *montjoies* of wegmarkeringen, al is de vormgeving vooral neoromaans. Deze kolom is opgebouwd uit een tweeledige, verjongende sokkelzone, een vierkant middendeel waar in drie zijden halfronde blinde boogvelden zijn uitgespaard (behalve aan de achterzijde). Deze zijn omzoomd met geschubde dagkanten. Op de hoeken zijn geprofileerde zuiltjes uitgehouwen, met een basement- en kapiteelaanduiding. Het middendeel is bekroond met een zadeldak, met een ronde nok waarop aan de voorzijde een bloem als decoratie is uitgehouwen. Onder het zadeldak bevindt zich een daklijst, die bestaat uit twee ronde lijsten waaruit telkens langwerpige sleuven zijn uitgespaard, zodat het effect van een uiteen getrokken dambordpatroon ontstaat. Deze lijsten eindigen in bladvormen. Midden in het zadeldak kraagt een vierkant sokkeldeel uit, waarop zich een Latijns kruis met romboïde (in de vorm van een scheefhoekig parallellogram) afwerking van de kruisarmen bevindt. Dit kruis is versierd met een IHS-monogram.

Het monument, dat gezien de nog deels aanwezige maar afbladderende verflagen oorspronkelijk in een mergelkleur gesausd was, bevat in het boogveld aan de voorzijde een inscriptie. Deze luidt: 'Hier rust de weledelgeboren heer Joseph Adolf Lodewijk Frans Steffens, oud Inspecteur der Posterijen. Geb. te Horst 22 nov 1821, Overleden te Roermond 3 oct 1899 R.I.P.' Boven deze inscriptie, nog binnen het boogveld, vinden we een wapenschild, waarschijnlijk het familiewapen van de overledene, getopt door een helm met dekkleed en wrong met vleugels en een bloem als helmteken. Het schild is gedeeld en bevat dexter (heraldisch rechts; vanuit het schild gezien dus voor de toeschouwer links) een keper met twee bloemen erboven en een eronder en sinister (heraldisch links; vanuit het schild gezien dus voor de toeschouwer rechts) twee balken met boven de bovenste balk een dierenhoofd, dat lastig te identificeren is. Dit wapen is nooit in kleur uitgevoerd, derhalve valt over de kleuren niets te zeggen.

Buiten het boogveld aan de voorzijde bevinden zich nog drie medaillons. Het bovenste toont het Chi-Rho-monogram, de twee anderen wapenschildjes met posthoorns, waarvan één met pijlen doorkruist. Het zijn waarschijnlijk verwijzingen naar het vroegere beroep van Steffens.

Lithografie van J.A.L.F. (Adolph) Steffens gemaakt door P. Blommers naar een portret door C. Last (1865),
Centraal archief Utrecht, catalogusnummer 106538.

De rondboogvelden, de gebruikte bladvormen in de daklijsten, de gestileerde bloem in de nok en vooral het verbreedde dambordpatroon van de daklijsten laten duidelijke laatromaanse invloeden zien. De zuiltjes lijken een vrije interpretatie van de zuilvormen die we ook in de Roermondse Munsterkerk tegenkomen en de daklijsten met het verbreedde dambordpatroon zijn zelfs letterlijk in deze kerk te vinden, onder meer in het interieur in de absidiolen (nevenabsissen) van de gaanderijen, die uitkragen in de transepten.

Neoclassicistisch

In de negentiende eeuw werden contemporaine denkbeelden uitgewerkt in neoklassieke architectuur, waarbij historische stijlen werden aangepast.¹⁹ Tot het neoclassicisme worden vooral grafmonumenten gerekend met elementen die aan de klassieke Oudheid zijn ontleend (met name tombes, sarcofagen, stèles en altaarvormen), dan wel gedecoreerd zijn met motieven daaruit. Dit kan zowel om figuratieve motieven gaan (urnen, zuilen, obeliskken, klassieke treurende figuren)

¹⁹ H. Honour en J. Fleming, *Algemene kunstgeschiedenis* (Amsterdam 2009¹⁴) 662.

als om decoratieve elementen (klassieke kapiteelvormen, meanderpatronen, tand- of eierlijsten). De grafmonumenten zijn veelal gehouwen uit zandsteen of arduin, maar de stijl is ook gebruikt in smeedijzeren hekwerken. De tekst op het grafmonument wordt in een klassieke Romeinse schreeffletter uitgevoerd.

Graf Willemsen (1882)

Op 2 januari 1920 werd P.H. (Hubert) Willemsen (1840-1919), vroom katholiek, koopman in manufacturen, lid van de katholieke kiesvereniging en wethouder van Roermond tussen 1894 en 1919, in dit graf begraven. Willemsen was wethouder in een periode waarin de Roermondse politiek volledig werd gedomineerd door de katholieke partij. Hij was ongehuwd.

Opvallend aan het materiaalgebruik van dit stenen grafmonument is dat de natuursteen waaruit het is opgetrokken veel insluitingen van kwarts bevat, hetgeen de steen – vooral op een zonnige dag – doet sprankelen met kleine lichtreflecties. Het monument meet circa 300 bij 315 centimeter, op het hoogste respectievelijk breedste punt. De architecturale opbouw van het graf beschrijft van beneden naar boven een sokkelzone, verspringend met paviljoentjes aan de zijkanten met boogsegmenten als bekroningen. Het middendeel is als nis opgevat, begrensd door twee zuilen met een blokvormige dekplaat als kapiteel. Het dak wordt gemarkeerd door een latei met inscriptie, die uitkraagt en verspringt. Dit wordt getopt door een driehoekig timpaan met eierlijst, dat in de diepte de vorm van de latei volgt. Het monument bevat een aantal inscripties. Op de sokkelzone in het midden de tekst 'Ik ben de verrijzenis en het leven en die in mij geloofd zal eeuwig leven, ook als hij sterft'. Op de latei staat geschreven 'Rustplaats der familie Willemsen', en op het timpaan het Chi-Rho-monogram (de afkorting van de Griekse naam van Christus), vergezeld van de Alpha en de Omega, aanduiding van het begin en het eind.

Centraal in de nis staat een manshoge sculptuur, uitgevoerd als Galvanoplastiek (zie hieronder) en staand op een dunne grondplaat, voorstellend de verrezen Christus, blootsvoets en gekleed in een lang gewaad. Zijn rechterhand is opgeheven in een zegenend gebaar, met zijn linkerhand en -arm omarmt hij het kruis. Opmerkelijk is dat de stigmata afwezig zijn. Het monument doet in zijn opbouw denken aan een tempel uit de Oudheid, voornamelijk vanwege het bekronende timpaan en de decoratieve eierlijst die daarop is aangebracht, alsook vanwege de aan Dorische zuilen herinnerende halfronde kolommen met dekplaat, die de nis begrenzen. Het klassiek ogende Christusbeeld en de ranke, eenvoudige en goed geproportioneerde kruisvorm kunnen eveneens als kenmerkend worden beschouwd.

Graf Willemsen (1882).

Het Christusbeeld op het familiegraf Willemsen werd geleverd door een bedrijf in het Duitse Geislingen an der Steige, dat zich had gespecialiseerd in grafbeelden volgens de in die tijd nieuwe Galvanotechniek en een ruim afzetgebied had.²⁰

Door beelden met een dunne bronzen buitenwand op te vullen met gips werd het mogelijk op grote schaal dit soort (graf)beelden te vervaardigen. De modellen voor deze beelden werden gemaakt door gerenommeerde beeldhouwers. De Berlijnse beeldhouwer Heinrich Pohlmann (1839-1917) zou in zijn eentje al 30 van dit soort modellen hebben geleverd. Wie verantwoordelijk was voor de stenen, naar een tempel uit de Oudheid verwijzende opbouw van het grafmonument kon niet worden achterhaald.

Neogotisch

De neogotische bouwkunst werd door haar architecten nadrukkelijk gepresenteerd als 'christelijke architectuur'.²¹ Door onder meer het optreden van haar Ne-

20 Beckmann, *Mentalitätsgeschichtliche und ästhetische Untersuchungen der Grabmalplastik des Karlsruher Hauptfriedhofes*, 150-152.

21 Honour en Fleming, *Algemene kunstgeschiedenis*, 663-665.

derlandse representant Pierre Cuypers raakte de stijl in Noordwest-Europa vooral geassocieerd met het rooms-katholicisme.²² Tot de neogotiek worden die grafmonumenten gerekend die een duidelijk aan de gotiek ontleende vormtaal laten zien, zoals spitsboogmotieven, traceerwerk zoals we dat van gotische vensters kennen, en steunberen. Teksten zijn vaak in een negentiende-eeuwse interpretatie van het gotisch schrift (*littera textualis*) uitgehouwen en aangebracht op dieper liggende tekstvelden. Als decoratief element gebruikt men geregeld drie- en vierpassen, hetzij samengesteld uit rondboogelementen (zoals ook in het neoromaans), hetzij met gebruikmaking van spitsboogelementen. Het gebruikte materiaal is veelal mergel, of gietijzer in het geval van gegoten grafkruisen en smeedijzer bij hekwerken.

Graf Moonen (1877)

Stephanus Moonen (1796-1877) was plebaandeken van Roermond tussen 1842 en 1877, het jaar waarin hij overleed. Hij was proost van het Kathedraal Kapittel en Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.²³ Hij werd begraven op een van de hoeken grenzend aan de – bij de eerste uitbreiding van de begraafplaats geplande en 30 jaar later, in 1887 gebouwde – Bisschoppenkapel.

Op een bakstenen basement van 150 x 150 cm staat een vierzijdige stenen kolom, op de vier hoeken gestut door vier steunberen en onderaan voorzien van een plint- en dorpelzone. Deze kolom is middels een uitstekende plint onderverdeeld in een midden- en een benedendeel. De steunberen, die middels lessenaardakjes eveneens zijn onderverdeeld, hebben in hun bovenste zone een versiering met gotische nisjes. Op deze rechthoekige kolom bevindt zich een bekroning in de vorm van een zadeldak met aan de voor- en achterzijde geprofileerde lijsten met hogels, bezet met rozetten, en een lelieachtige bekroning. Uit het dak rijst een vierkante kolom omhoog met daarboven een achthoekig voetstuk voor het topkruis, dat na een geprofileerde lijst opgaat in de kruisvoet, die net als de kruisbalken onder een hoek van 45 graden geplaatst staat.

Het monument bevat naast ornamentele decoratie ook figuratief beeldhouwwerk; in de voorzijde van de dakvormige bekroning zien we een uitgehouwen vijfpas, waarbinnen een figuur met een lam op de schouders en een herdershoed: Christus als Goede Herder, een verwijzing naar zowel het pastorale ambt van de overledene als Christus' ontferming over iedere gelovige, ook na de dood. Christus omklemt met zijn linkerhand de linkerpoot van het lam (vanuit het beeld gezien).

22 Van Leeuwen, Pierre Cuypers en H. Berens (red.), P.J.H. Cuypers (1827-1921). *Het complete werk* (Rotterdam 2007).

23 Vaessen, *Dood maar niet vergeten*, 157-158.

Graf Moonen (1877).

De vijfpas is tenslotte nog omgeven door drie blinde cirkelvormen binnen de driehoek van het gevelvlak van de dakbekroning. Ook het hart van het topkruis, in vierpasvorm, is verder gedecoreerd met een afbeelding van een kelk en een hostie, symbool voor het Misoffer, opnieuw een verwijzing naar het ambt van de overledene.

Op het middendeel van de kolom bevindt zich een uitvoerige inscriptie, uitgevoerd in een negentiende-eeuwse variant van de laatmiddeleeuwse gotische *textura*. Op het benedendeel staat aangegeven dat het monument uit dankbaarheid in opdracht van oud-parochianen van de begravene zou zijn vervaardigd, met daaronder een aantal vreemde, beitelvormige inkepingen, alle van gelijke breedte. In het verleden is wel gesuggereerd dat dit mogelijk een vorm van relikwievorming zou zijn, waarbij mensen gruis van het monument als relikwie meenamen.²⁴ Dit lijkt echter onwaarschijnlijk. Een logischer scenario zou zijn dat men de korte inscriptie in het benedendeel heeft willen aanpassen, maar dat uiteindelijk niet op die manier heeft uitgevoerd. Bewijs voor deze stelling is te

24 Ibidem.

vinden in de boorgaten in de hoeken van het benedendeel, die suggereren dat er vroeger een plaat op dit benedendeel was gemonteerd, die waarschijnlijk een andere inscriptie droeg.

Het monument gaat in stijl duidelijk terug op de constructie en vormentaal van de gotische architectuur uit de late Middeleeuwen, met typische elementen als hogels, spitsbogen, vier- en vijfpassen, steunberen, etcetera. De vormgeving van dit monument is in zijn geheel opgezet in deze gotische vormentaal en mag dus met recht 'neogotisch' worden genoemd.

Neorenaissancistisch

De neorenaissance wordt veelal aangetroffen in gietijzeren grafkruisen en is daar met name herkenbaar aan de balusterachtige ornamentiek die in de Renaissance erg populair was en bij grafkruisen wordt gebruikt ter vulling van de kruisbalken. Wanneer neorenaissance in de stenen grafmonumenten is toegepast, zien we veelal tombevormen zoals bij Florentijnse grafmonumenten, al dan niet voorzien van grotesken of balustermotieven. Wanneer we enkel klassiek georiënteerde motieven tegenkwamen, rekenden we een dergelijk monument tot het neoclassicisme, ondanks het feit dat de Renaissance als periode van herwaardering van klassieke motieven deze ook kende.

Graf Nizet (1907)

In 1907 overleed P.H. (Petronella) Nizet-Nanson, de echtgenote van koopman en handelaar in manufacturen en koloniale waren J.A.H. Nizet. Het graf in neorenaissancestijl werd vervaardigd door de Roermondse beeldhouwer Jean Geelen (1852-1926). Geelen was een leerling van Pierre Cuypers en had, na in de werkplaatsen van de firma Cuypers-Stoltzenberg werkzaam te zijn geweest, een eigen bedrijf aan de Kapellerlaan. Hij werkte vaak samen met zijn zwager, de Roermondse kunstschilder Theo Cox, en maakte op bestelling ook onderdelen voor kermisattracties, zoals gondels, paardjes en complete voorfronten. Geelens grootste werk is het vijf meter hoge Heilig Hartbeeld op de torenspits van de Eindhovense Paterskerk. Op de Roermondse begraafplaats maakte hij ook het opvallende graf van zoeaaf Küppers.²⁵

Dit grafmonument, opgetrokken uit zandsteen en mergel, meet circa 240 x 350 cm op het hoogste respectievelijk breedste punt. Beeldhouwer Geelen heeft het monument links op de sokkelzone gesigneerd. Het monument bestaat uit een driedelige, verjongende sokkelzone (met een eierlijst in het bovenste deel),

25 Ibidem, 178-179 en 81.

Graf Nizet (1907).

met daarop een tombe in neorenaissancestijl (vlak aan de achterzijde) getopt met een ensemble van sculpturen. Op de tombe bevindt zich een marmeren plaat met het opschrift 'Rustplaats Familie J. Nizet'. Het schrift dat voor deze inscriptie is gebruikt, is een zeer vrije interpretatie van de gotische *littera textualis*.

De kuipvormige tombe bevat aan weerszijden gestileerde leeuwenpoten, aan de voorzijde uitlopend in acanthusvorm. Aan de zijkanten van de tombe zijn twee papaverkransen zichtbaar, een verwijzing naar de eeuwige slaap. Rond de marmeren plaat met inscriptie is rolwerk zichtbaar; de plaat is getopt met een liggend kruis en twee palmtakken, en tussen het rolwerk hangen rozen omlaag. Op een grondje boven de tombe vinden we een ensemble van drie sculpturen, die een op een baar liggende stervende vrouw, een geknielde en gesluierte verzorgster en een staande engel met weelderige haarlokken voorstellen. Hier is – in tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht – niet de rouw om de dode, maar eerder het moment van overlijden uitgebeeld. De engel reikt met zijn linkerhand naar het hoofd van de stervende en wijst met zijn rechterhand naar de hemel, om de stervende, die met haar op de borst rustende rechterhand een kruis omklemt, hoop te bieden. De knielende gesluierte vrouw lijkt de engel niet te bemerken; met een doek, die

ze zojuist heeft bevochtigd in de kom die vóór haar naast de baar staat, reikt ze naar het hoofd van de stervende om het te deppen en verkoeling te bieden. De stervende heeft zojuist, gesterkt door de engel, haar ogen in berusting gesloten.

Het monument bevindt zich boven een grafkelder, gedekt met een betegeling rond een metalen toegangsdeur met decoratief hangwerk. Elf stenen zuiltjes, circa 85 cm hoog en verbonden met kettingen, markeren de omvang van de kelder. Twee losse grafdozen zijn eveneens beeldbepalende elementen van dit graf.

De kuipvormige tombe met gestileerde leeuwenpoten, het rolwerk rond de marmeren plaat met inscriptie en de klassiek aandoende eierlijst en papaverkransen lijken terug te grijpen op grafmonumenten, zoals we die in bijvoorbeeld Florentijnse kerken uit de Renaissance tegenkomen – te denken valt bijvoorbeeld aan de wandmonumenten in de Santa Croce te Florence.

Neobarok

Op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' zijn slechts enkele monumenten aangetroffen die zuiver geïnspireerd lijken te zijn op de barok. Het betreft grafmonumenten die opvallen door hetzij zwenkende vormen in hun bekroning, hetzij barok vormgegeven beeldhouwde ensembles die tamelijk achttiende-eeuws aandoen, hoewel het monument beduidend jonger van datum is.

Graf Puts (1929)

Henricus Johannes Puts overleed op 24 maart 1929 op 71-jarige leeftijd. Tijdens zijn werkzame leven was hij schrijnwerker geweest, laatst woonachtig aan de Dr. Leursstraat. Met zijn echtgenote Cornelia Spee (1858-1939) had hij onder anderen twee zonen die beeldhouwer werden. Het is niet onmogelijk dat zij het grafmonument voor hun vader hebben gemaakt.

Het stenen grafmonument, met een breedte van 100 cm en een huidige hoogte van 200 cm, bestaat uit een rechthoekige sokkelzone, waarboven een deel met een nis. Deze nis wordt aan de beide zijkanten omlijst door samengedrukte voluutvormen en is aan de bovenzijde golvend afgesloten. Binnen in de nis wordt de vorm van die omlijsting als profilering herhaald. De nis bevat een – zwaar beschadigde – afbeelding van de Pieta, het moment waarop Maria haar dode Zoon, die op haar schoot is gelegd, voor het laatst kan vasthouden alvorens hij wordt begraven, een thema dat natuurlijk uitermate passend is voor een katholiek grafmonument. Hier ligt het dode lichaam van Christus inderdaad in de schoot van zijn treurende moeder. Aan de linkerzijde steunt het lichaam tegen de zijkant van de nis; de rechterarm van Christus hangt van zijn lichaam af, om te benadrukken dat dit lichaam, dat geen enkele spierkracht meer heeft, een dood lichaam is.

Graf Puts (1929).

Jammer genoeg is vanwege de beschadiging van het beeld een groot deel van de details – en daarmee de zeggingskracht – verloren gegaan. Het monument was oorspronkelijk nog voorzien van een topkruis, blijkens de schade bovenop het nisvormige deel. Dit topkruis is echter verloren gegaan. In de middenzone vinden we het – helaas slecht leesbare – opschrift van dit grafmonument: ‘Henricus Puts, echtgenoot van Cornelia Spee, Geb. Te Leende, ... (overleden?) 24 maart 1929 te Roermond [...] overleden 5 okt. 1939 te Reuver’.

Dit stenen graf behoort tot een zeer selecte groep grafmonumenten op deze begraafplaats die geïnspireerd zijn op barokke vormtaal. Dit blijkt voornamelijk uit het midden- en bovendeel van dit monument, waar met name de nis rond de Pieta typische barokvormen vertoont, zoals de samengeperste voluten aan de zijkant en de ondulerende afsluiting bovenaan. Ook het herhalen van deze omlijsting als profiel binnen in de nis is typerend. Tenslotte vertoont ook de afbeelding van de Pieta barokke tendensen in draperie en vormgeving, al zijn deze een stuk moeilijker leesbaar vanwege de slechte conditie waarin het beeld verkeert.

Heimatkunst

Heimatkunst is een leenterm uit de literatuurgeschiedenis en derhalve lastig toe- pasbaar als stijl; het begrip zoals het hier wordt gebruikt, is ontleend aan het werk van Schild en Janssen.²⁶ Heimatkunst, zoals die op deze begraafplaats is opgevat, kenmerkt zich door een rustieke, sterk naturalistische vormgeving, met elementen als een boomkruis, waarbij de takken nog duidelijk zichtbaar zijn, en een rustiek vormgegeven monument, schijnbaar bestaande uit een opeenstapeling van ruw in vorm gehakte steen, eenvoudig in de mortel gezet. Met name het kruis in deze stijl is verwant aan de rustieke stijl die aan het einde van de negentiende eeuw populair was in de vormgeving van tuinmeubilair voor parken en landgoederen.²⁷ De vormen kunnen zowel vierkant of rechthoekig als meerhoekig zijn; de diverse stenen sluiten in vorm op elkaar aan. Het monument is echter uit één stuk steen gehouwen en niet, zoals wordt gesuggereerd, uit losse stenen opgebouwd.

Graf Lockum-Van Bun (1884)

J.J.H. (Joannes) Lockum (1820-1884) exploiteerde samen met zijn broer een snelpersdrukkerij, boekbinderij en -handel aan de Steenweg, die onder meer Het Nieuwsblad van Roermond uitgaf. Ook handelden de broers in optische voorwerpen en snuisterijen en waren ze gespecialiseerd in brillen.²⁸ Joannes was de eerste die in 1884 werd begraven in de kelder onder het grafmonument.

Dit zandstenen grafmonument, met een plint van natuursteen, meet circa 315 cm in hoogte. Op een rechte sokkelzone met rusticaverband volgt een aan beide zijden ingesnoerd en met een segmentboog afgesloten middendeel, eveneens in rustica. Sokkel en middendeel worden verbonden door geprofileerde lijsten, die glad zijn afgewerkt. Boven het middendeel verrijst, op een ronde sokkel in kleine rustica met daarboven een glad afgewerkte en geprofileerde lijst, een takkenkruis. Dit kruis is vormgegeven als ware het een natuurlijk gegroeid kruis, bestaand uit twee gekruiste en afgezaagde stammen, waar de zijtakken eveneens van zijn afgesnoeid. Op het middendeel bevindt zich een plaat, die de vorm van het middendeel volgt en de volgende tekst draagt: ‘RUSTPLAATS van de familie LOCKUM-VAN BUN R.I.P.’.

Het graf is omzoomd met een ijzeren hekwerk, getopt met Franse lelies en driepaskruisen op de vier hoeken met meeldraadversieringen halverwege de lengte en breedte van het hekwerk. Hierbinnen bevindt zich een betegelde vloer, in een dambordpatroon van grijsblauwe en witte tegels, met daarin een metalen toegangsplaat en ontluchtingspijp.

²⁶ Schild en Janssen, *Der Aachener Ostfriedhof*, 96-97.

²⁷ Ambachtsheer, Stal en Hulsman, *Sta stil wandelaar*, 98.

²⁸ Vaessen, *Dood maar niet vergeten*, 204.

Graf Lockum-Van Bun (1884).

Het grafmonument bevat diverse kenmerken die typerend zijn voor de *Heimatkunst*, zoals de rusticaverbanden (onregelmatig in de sokkel, regelmatig in het middendeel en de sokkelzone van het takkenkruis) en het schijnbaar uit een boomstam gegroeide takkenkruis.

Art deco

Veel bewaard gebleven grafmonumenten vertonen een *art deco*-vormgeving, een stijl waarvan de naam ontleend is aan de Parijse tentoonstelling voor toegepaste kunst in 1925. Typische kenmerken in deze categorie vormen een hang naar geometrie, te zien in de naar voren en naar achteren verspringende, veelal rechthoekige vlakken en volumes – maar ook halfronde vormen komen voor – die soms door lijsten in een hoek van 90 graden ten opzichte van de basisvorm worden gebroken. Vaak is er sprake van strenge symmetrie, een ander maal verspringen de vormen juist asymmetrisch ten opzichte van elkaar. Het geheel doet sterk denken aan New Yorkse wolkenkrabbers uit het Interbellum.²⁹

29 Honour en Fleming, *Algemene kunstgeschiedenis*, 830.

Graf Straus (1937).

Graf Straus (1937)

In de zomer van 1937 overleed L.H. Straus die samen met zijn vrouw C. Bremmers had gewoond aan de Kapellerlaan. Hun in 1890 geboren zoon Henricus Hubertus zou samen met zijn vrouw L.F. van Mierlo in 1916 het aannemingsbedrijf Straus-Van Mierlo oprichten. Het grafmonument is vervaardigd in de werkplaats van de firma Latiers en Zn te Roermond. H. Latiers werkte aan het begin van de twintigste eeuw bij de Roermondse steenhouwerij Stienon, maar was later, in ieder geval vanaf het begin van de jaren 1930, zelfstandig werkzaam in de stad. Getuige het grote aantal nog aanwezige grafplaatjes met zijn firmanaam waren Latiers' grafmonumenten veelgevraagd. De firma adverteerde zeer regelmatig in regionale kranten en lijkt de lokale markt voor grafmonumenten lange tijd gedomineerd te hebben.³⁰

Het grafmonument bestaat uit marmer en zandsteen en is 98 cm hoog en circa 200 cm breed. De marmeren sokkel is vormgegeven als een rechthoekig blok, bekroond met een doosvorm met dekplaat, met een achterplaat in de vorm van een kruis op een sokkel, met twee verticale en twee horizontale marmeren banden, uit-

30 Zie o.a. *De Nieuwe Koerier* 04-07-1912 en 23-05-1931.

kragend, met daarvoor geplaatst een kruis met profileringen die de kruisvormen volgen. Aan alle vier de hoeken rond het hart van het kruis bevinden zich blauwe keramische tegeltjes. Het graf wordt gemarkeerd door een band van natuursteen, aan de binnenzijde gevuld met kiezel.

Op de sokkelzone van de opbouw bevindt zich de inscriptie 'Mijn Jezus Barmhartigheid'. De dekplaat boven het graf draagt de tekst 'Rustplaats van Leonardus H. Straus geb. 25 maart 1860 overl. 16 juli 1937 en zijne echtg. Carolina Bremmers geb. 19 febr 1859 overl. 25 ja 1948. R.I.P.'

De naar voren verspringende en naar achteren wijkende elementen, met hun rechthoekige uiterlijk en strakke belijning, zijn typisch voor de art deco.

Art nouveau

Een belangrijke niet-historiserende stijl die in de grafmonumenten van de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' kan worden aangetroffen is de *art nouveau*. Binnen deze categorie zullen stijlpuristen het onderscheid maken tussen *art nouveau*, *Jugendstil*, slaolie-stijl of *style moderne*; er is hier gekozen om de overkoepelende term *art nouveau* te gebruiken. De stijl kenmerkt zich door asymmetrische, vooral gebogen lijnen en een ornamentiek die veelal aan de flora is ontleend. Ook het gebruikte lettertype is kenmerkend. De stijl komt zowel op grafmonumenten als bij smeedijzeren hekwerken voor en is een heldere uiting van het streven omstreeks 1900 om in de schilder- en bouwkunst te komen tot een 'werkelijk eigentijdse, dat wil zeggen, geen imiterende stijl'.³¹ Meer dan elders in Nederland zijn in Limburg voorbeelden van de *art nouveau* als bouwstijl te vinden, in Roermond met name in bedrijfspanden en winkels aan de Markt, de Steenweg, de Neerstraat en de Kapellerlaan.³²

Graf Doijer (1908)

In het graf Doijer rusten de doopsgezinde Johan Willem Constans Doijer (1829-1908) en zijn vrouw Pieterneel Kromhout. Doijer werd in Zwolle geboren en was tussen 1858 en 1872 burgemeester van het Twentse Diepenheim. Sinds 1875 woonde hij als rentenier in Roermond, waar hij in 1908 werd begraven op het protestantse deel van de begraafplaats.

Dit graf wordt, zoals meerdere graven op deze begraafplaats, gemarkeerd middels een in ijzer uitgevoerd hekwerk, circa 137 cm hoog op het hoogste punt, 180 cm breed en 245 cm diep. Het hekwerk is opgebouwd uit spijlen op basementen, die door liggers zijn verbonden. Hierdoor ontstaan rechthoekige velden waarbinnen zwierige gestileerde florale vormen zijn aangebracht.

31 Honour en Fleming, *Algemene kunstgeschiedenis*, 723-724.

32 Pouls, 'Architectuur', 209. Pouls spreekt hier abusievelijk over de 'Steenstraat'.

Graf Doijer (1908).

Deze bestaan uit slingerende ranken, eindigend in bladvormen of een golvend meeldraadachtig rankeinde. De spijlen, die de rechthoekige velden markeren, worden getopt door knopvormen die op vierkante nagelkoppen lijken; op de vier hoekspijlen van het hekwerk zijn deze knopvormen vervangen door grotere, klauwachtig aandoende florale motieven. Aan de achterzijde van het graf bevindt zich, ingewerkt in het hekwerk, een plaat van een composietmateriaal. Hierop staat de tekst 'Rustplaats van de Familie Doijer-Kromhout'. Deze plaat, alsook de omlijsting en bekroning ervan met ijzeren ranken, steekt uit boven de velden waaruit de rest van het hekwerk is opgebouwd.

De slingerende motieven, gebaseerd op geabstraheerde elementen uit de plantenwereld, alsook de decoratieve elementen rond de tekstplaat, zijn typisch voor de *art nouveau*. Ze missen echter de typische 'zweeps slag' die kenmerkend is voor de *Jugendstil*.

Romantisch

Op de begraafplaats zijn enkele monumenten met figuren te vinden die nadrukkelijk een beroep doen op de emotie. Deze monumenten met veelal pathetisch en nostalgisch aandoende figuren – in het geval van het hieronder beschreven grafmonument een engel – passen in de traditie die we uit de schilderkunst en muziek van de eerste helft van de negentiende eeuw kennen, en zijn onder de term ‘romantiek’ samengebracht. Strikt genomen zou men hier, vanwege de datering van de monumenten, van ‘neoromantiek’ moeten spreken, maar aangezien hier de periodes dicht bijeen liggen en er geen sprake is van een bewust teruggrijpen op een eerdere stijl maar eerder van een natuurlijke uitvloeier van het romantisch gevoel, is besloten de term ‘romantiek’ te gebruiken.

Graf Cillekens (1883)

J.N. (Jac) Cillekens (1837-1925) was tussen 1867 en 1870 pauselijk zoeaaf en werd voor zijn diensten meermaals onderscheiden. Hij trouwde met A.M.H. Dreessens (1842-1912) en zette met haar de ijzerwarenhandel die zij samen met haar eerste, jong overleden echtgenoot had gehad voort aan de Neerstraat. Het winkelpand Cillekens-Dreessens met aanpalende fabriekshal valt daar nog steeds te bewonderen. In 1883 kreeg hij vergunning voor de bouw van een grafkelder.

Het grafmonument bestaat uit een sokkelzone uit zandsteen, 135 cm hoog, die zelf ook weer is opgebouwd uit een tweeledig achthoekig basement, gevolgd door een ronde ingeknepen ring die de overgang vormt naar een ronde kolom. Halverwege deze kolom is een plaat bevestigd, ovaal van vorm, met daarop de tekst ‘RUST-PLAATS der Familie CILLEKENS’ binnen een lauwerkrans. De kolom eindigt vervolgens in een groter rond piedestal. Hierop staat een sculptuur van een jonge engelenfiguur op een grondje, ongeveer 107,5 cm hoog. Deze gevleugelde engelenfiguur is gekleed in een tuniek met korte mouwen en schrijdt voorwaarts met het rechterbeen voor en het linkerbeen achter. In de handen draagt de engel een guirlande. Het hoofd van de engel neigt naar rechts, vanuit het beeld gezien. Onder de vloeiende draperie zijn de lichaamsvormen duidelijk zichtbaar. Aan de achterzijde van het grondje bevindt zich een signatuur: R. Cauer. De kunstenaarsfamilie Cauer, waarin twee Roberts – de ‘Oudere’ en de ‘Jongere’ – werkzaam waren, stamde uit Bad Kreuznach. Deze Cauers waren gerenommeerde beeldhouwers en de eersten die beelden maakten van zogeheten ‘Elfenbeingips’. De engelenfiguur op het grafmonument van de familie Cillekens is inderdaad vervaardigd uit een composietmateriaal – mogelijk dus het genoemde ‘Elfenbeingips’ – dat naderhand is gesausd.³³

33 K. Freckmann, *Die Bildhauerfamilie Cauer. Künstlerische Gestaltungen und gesellschaftliche Vorgaben* (Keulen 2000) en [https://de.wikipedia.org/wiki/Cauer_\(Familie\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Cauer_(Familie)), geraadpleegd op 14-08-2015.

Graf Cillekens (1883).

Het graf is verder omzoomd met een afzetting, gevormd door een recentelijk vernieuwde border van geprofileerde hardsteen (in doorsnede vierkant met daarboven een stompe driehoek als een huisje met een zadeldak), onderbroken door vierkante basementen voor ijzeren pijlers, ieder bestaande uit een in het midden deel getordeerde kern met daar omheen over de hele hoogte vier ornamenten uit deels gebogen platijzer, boven en onder ingesnoerd om een sokkel, middendeel en top te vormen, eindigend in een sierknop. Tussen deze pijlers hangt een metalen sierketting, bestaande uit afwisselend ruitvormige en toegeknepen langwerpige schakels. Deze ketting sluit het monument echter niet geheel af. Binnen de hardstenen border vinden we verder een witte tegelvloer, afgezet met een rand blauwe tegels langs de border en langs de metalen toegangsdeur tot de grafkelder. Deze deur heeft een hartvormige ijzeren greep en een ontluchtingsgat. Tenslotte staat op de tegelvloer nog een aparte marmeren plaat van recente datum, met daarop een lijst van personen die in de grafkelder zijn begraven.

Hoewel de kolom met de tekstplaat klassiek van vorm is, wordt de algemene indruk van dit grafmonument bepaald door het engelenbeeld. Het weergegeven van deze engel als een jonge figuur, hetgeen blijkt uit de hoogte, proportie en met name het jonge gezicht, is typisch voor de romantiek. Ook erg typerend zijn de zacht vloeiende draperie, waaronder de lichaamsvormen zichtbaar worden gemaakt zonder sensueel te zijn, alsmede de pose en zelfs de haarstijl van deze figuur. Het is de bedoeling van de kunstenaar het sentiment en wellicht zelfs de melancholie van de beschouwer aan te spreken.

Mengvorm

In veel gevallen vertonen grafmonumenten kenmerken van meerdere stijlen. Soms gaat het om een echte vermenging van twee stijlen, waarbij van beide stijlen bepalende elementen in het grafmonument te vinden zijn. Dergelijke gevallen vallen in de categorie 'mengvorm'. Wanneer er één dominante stijl aanwezig is, die niet zuiver wordt toegepast maar vermengd is met kenmerken van een of meer andere stijlen, beschouwen we die als mengvorm van de dominante stijl. In principe komen alle stijlen – met uitzondering van het eclecticisme – als mengvorm voor.

Graf Stengele (1885)

Op Tweede Kerstdag 1885 overleed M.C. (Maria) Stengele-Neben (1841-1885). Zij was getrouwd met J.F.M.W. Stengele (1822-1900), die werd geboren in Herzogenrath (Duitsland) en die omstreeks 1856 naar Roermond kwam om er als graveur te werken. Hij werd in 1900 bij zijn echtgenote begraven. Het echtpaar Stengele woonde aan de Swalmerstraat.

Dit in zandsteen uitgevoerde grafmonument is een van de meest atypische monumenten op de begraafplaats. De sokkelzone ervan bestaat uit een dorpel met daarboven een aan de bovenzijde inkragende sokkel, beide zonder verdere ornamentering. Daarboven treffen we een middendeel, dat qua vorm een vlak oplopend rustbed met kussenzones boven en onder imiteert. De achterzijde lijkt inderdaad als een gebogen rugstijl eindigend in twee voluten uitgevoerd te zijn. Op het 'kusseneinde' aan de zijkant zien we in totaal zes rozetten met zes bladeren rond een rond bloemenhart. Verder zijn deze 'kussens' vlak, met uitzondering van eenvoudige lijnvormige profileringen, die parallel aan de eindes lopen. De beide zijden van dit 'bed' zijn omlijst, en binnen deze lijsten zien we gestileerde wingerdranken. De achterzijde is, behalve de kussenzones, verder niet gedecoreerd. Tenslotte vinden we op de bovenzijde een kruis met aan de kruiseinden uitbottende, telkens zes in twee gespiegelde cirkelvormen groeiende acanthusachtige ranken, alsook een grotendeels onleesbare inscriptie.

Graf Stengele (1885).

Het monument bevat zowel klassieke elementen, met name in de algehele vormgeving, als middeleeuws en renaissance-achtig aandoende elementen, met name in de decoratie, alsook volledig atypische elementen, zoals het kruis. Aangezien geen van de genoemde stijlen overheerst – en het ook geen bewuste esthetische keuze lijkt te zijn geweest om juist bepaalde elementen uit deze stijlen te combineren – spreken we hier van een mengvorm.

Eclectisch

Bij eclecticisme is er eveneens sprake van een vermenging van elementen uit diverse stijlen. Het gaat hier echter altijd om meer dan twee stijlen; bovendien is het duidelijk dat de keuze voor die stijlen bewust is gemaakt en men ernaar streeft om een esthetisch verantwoorde combinatie van diverse stijlelementen te maken, in tegenstelling tot de andere mengvormen waar het creatieve proces minder een rol lijkt te hebben gespeeld en de stijlvermenging eerder een kwestie van mode lijkt te zijn geweest. Rymenams schrijft met betrekking tot de begraafplaats in Spa over

een wat vrije interpretatie met een vreemd onbestemd eclecticisme. Vermoedelijk heeft dit ook te maken met het feit dat quasi al deze bouwwerken – in tegenstelling tot bvb. de begraafplaats van Verviers – niet door architecten met academische scholing ontworpen zijn, maar door lokale steenhouwers die met veel verbeelding wat ze op andere kerkhoven zagen parafraseerden.³⁴

Lokale steenhouwers speelden, net als in Spa, op de Roermondse begraafplaats een belangrijke rol en de verklaring die Rymenams geeft voor het eclecticisme op de begraafplaats van Spa, geldt waarschijnlijk ook voor Roermond.³⁵

Graf Kunkels-Van Bergen (1934)

M.C.H. (Maria) van Bergen (1882-1934), echtgenote van de Roermondse kermisexploitant J.H. (Sjang) Kunkels, overleed relatief jong. Ook Maria zelf was afkomstig uit een Roermonds kermisgeslacht. De familie Kunkels maakte vooral naam met het rondreizende 'Kunkels-orgel', een indrukwekkende danstent met een *art deco*-voorfront waarin een groot concertorgel stond. Net als andere Roermondse kermisfamilies verkeerde ze in uitstekende doen en een imposant grafmonument was een van de manieren om daaraan uitdrukking te geven.³⁶

Het graf Kunkels-Van Bergen valt voornamelijk op door het bronzen beeld van een treurende vrouw die zich vastklampt aan een kruis, een zeer klassieke scène. Het beeld werd vervaardigd in de gerenommeerde Berlijnse bronggieterij Martin & Piltzing, die in 1936 ook de bronzen medailles voor de Olympische Spelen maakte. De kunstenaar die het beeld vervaardigde was de eerder genoemde Heinrich Pohlmann die als representant van de *Berliner Bildhauerschule* woonde en werkte in Berlijn. Hij werd vooral bekend als maker van een ruitersstandbeeld van de Duitse keizer Wilhelm I. Zijn *Grabplastiken* volgens de Galvanotechniek kenden een ruim afzetgebied, dat kennelijk ook tot in Roermond reikte.³⁷ Het beeld vormt een bewust gekozen bekroning van een grafmonument dat in de lagere delen (belettering en hekwerk) een evident *art deco*-karakter heeft, vermengd met florale *art nouveau*-motieven. De typering eclecticisme is hier van toepassing omdat men

34 Rymenams, 'De begraafplaats van Spaloumont', 14.

35 Rymenams bewering over lokale steenhouwers vertoont opvallende gelijkenis met hetgeen J. Pouls beweert over de 'ambachtslui-architecten' zonder theoretische opleiding die het bouwen op het negentiende-eeuwse Limburgse platteland domineerden. Pouls, 'Architectuur', 198. Volgens negentiende-eeuwse opvattingen spraken verschillende stijlen in grafmonumenten elkaar bovendien niet tegen. Zacher, 'Friedhofsanlagen und Grabmäler der kommunalen rheinischen Friedhöfe', 411.

36 Vaessen, *Dood maar niet vergeten*, 149.

37 P. Bloch, S. Einholz en J. von Simson, *Ethos und Pathos, Die Berliner Bildhauerschule 1786-1914* (Berlijn 1990) 197.

Graf Kunkels-Van Bergen (1934).

duidelijk heeft geprobeerd een esthetisch verantwoorde combinatie van diverse stijlelementen te bewerkstelligen.

Dit grafmonument van zandsteen en marmer bevat diverse elementen, uitgevoerd in verschillende stijlen, die samen tot een geheel zijn gesmeed. Het is circa 200 cm hoog en circa 310 cm breed. Het monument bestaat uit een sokkelzone met een driedelige stenen dekplaat, die het graf afdekt. Deze is versierd met afhangende verguld bronzen rozenguirlandes. Aan het hoofd van het graf bevindt zich een stenen sokkel op een basement, die oorspronkelijk een plaat met inscriptie droeg. Deze ligt thans op de dekplaat. Links en rechts naast de sokkel bevinden zich twee marmeren voluten, eveneens op een stenen basement, die opnieuw afhangende verguld bronzen rozenguirlandes laten zien. Verder is er een lijndecoratie aangebracht, die de kromming van de voluut volgt en start met drie vierkante blokjes en eindigt in een meandervorm. Aan beide zijanten naast de dekplaat bevinden zich telkens twee zuiltjes, verbonden door twee vierkante staven, dusdanig gemonteerd dat telkens een hoek van de staaf naar boven, beneden, links en rechts wijst.

Het grafmonument draagt verschillende inscripties. De meest omvangrijke bevindt zich op de plaat die eens de sokkel sierde: 'In memoriam Maria Cath Hub van Bergen * Gorcum 10 nov 1882 † Roermond 30 sept 1934 echtgenote van Johannes Hub. Kunkels * Roermond 17 april 1876 † aldaar 15 april 1949. Mijn Jezus barmhartigheid'. Daarnaast bevindt zich, verdeeld over de twee voluten, nog een inscriptie 'In pace Christi'.

Op de sokkel die aan het hoofd van het graf staat, bevindt zich een Galvano-plastiek die een treurende vrouw laat zien. Zij heeft drie papavers in haar linkerhand – verwijzend naar de eeuwige slaap – en omarmt een staand Latijns kruis met een iets uitlopend voetstuk op een tweeledige sokkel. Haar rechterhand, gedekt met een deel van haar sluier, grijpt om het kruis. Onder haar kleding zijn nog juist haar sandalen zichtbaar. De figuur bevat links op de bodemplaat het fabrieksmerk van gieterij Martin & Piltzing.

Aangezien de lagere delen invloeden vanuit de *art deco* en de *art nouveau* laten zien lijkt dit een strijd aan te gaan met de classicistische voluten en het sterk neoklassieke grafbeeld. In dit grafmonument zijn de stijlen duidelijk gemengd. Dit is echter vanuit een esthetisch uitgangspunt gebeurd: men is op zoek gegaan naar een samenhangend en verantwoord geheel van verschillende stijlen en stijlelementen, waardoor het resultaat meer dan een allegaartje kan worden genoemd. Dit is typerend voor het eclecticisme.

Graf Berentzen (1902)

In 1902 overleed H.B.G.H. Berentzen, fabrikant in wollen stoffen, lid van de Groote Sociëteit en bewoner van de chique Roermondse Boulevard, de latere Willem II Singel.³⁸ Berentzen was nauw verwant aan een familie die in het Duitse Haselünne een graanstokerij exploiteerde.³⁹ Net als zijn stadgenoot Steffens enkele jaren eerder werd ook Berentzen aan de hoofdallee van de begraafplaats begraven, op een hoek tegenover de grafkapel van de familie Bongaerts. Pierre Cuypers, op dat moment de 70 ruim gepasseerd en natuurlijk in de eerste plaats geassocieerd met de neogotiek, tekende voor het ontwerp van het graf Berentzen. Voor het hekwerk, dat niet meer aanwezig is, was de Roermondse meestersmid Opheij verantwoordelijk. Hij werkte in de Neerstraat. Wie de steen voor het monument leverde kon niet worden achterhaald, maar ook in het geval van dit graf kan er worden gesproken van een Roermondse coproductie. Een door een 'kunstliefhebber' ingezonden stukje maakte in de *Nieuwe Koerier* gewag

38 J. Daniëls, H. van der Bruggen en J. Tierolff, *De Roermondse Groote Sociëteit 1804 – 2 december – 2004* (Roermond 2004) 77

39 Vaessen, *Dood maar niet vergeten*, 249.

Graf Berentzen (1902).

van een 'prachtig gesmeed ijzeren hek' en stelde 'dat veel gedaan wordt voor de nagedachtenis onzer overledenen'.⁴⁰

Het grafmonument valt op door zijn sobere maar robuuste vormgeving; nog meer wordt de beschouwer verrast wanneer hij zich realiseert dat de ontwerper van dit sterk door de *art deco* geïnspireerde ontwerp niemand minder dan Pierre Cuypers is, de voorvechter van de neogotiek.⁴¹ Het ontwerp lijkt dan ook uniek binnen het oeuvre van Cuypers. Het monument, circa 215 cm hoog en 270 cm breed, bevat een sokkel met een basement dat rondom naar het midden verjongt tot aan het eigenlijke sokkeldeel, dat aan de bovenzijde getrap is uitgevoerd. Hierop richt zich een imposant Latijns kruis op, met een vierkant dat breder is dan de kruisbalken als hart. Op dit hartdeel bevindt zich een IHS-monogram waarmee de ontwerper toch zijn wortels verradt: dit monogram is namelijk in een gotiserend schrift binnen een vierpas uitgevoerd. Verder is dit kruis, dat dieper is dan de breedte van de kruisbalken, op de hoeken van de balken afgeschuind, met uitzondering van de balkeinden. In de sokkelzone lijkt deze afschuining eerst

40 *De Nieuwe Koerier* 02-07-1903.

41 *Ibidem*.

door te lopen, maar eindigt ineens halverwege de bovenste 'trede'. Een omlijsting, bestaande uit vierkante stenen balken – met daarbinnen stenen dekplaten – omzoomt het graf.

Het monument bevat een uitgebreide inscriptie in een lettertype dat iets wegheeft van Lombarden (een middeleeuws lettertype dat enkel bestaat uit hoofdlettervormen, oorspronkelijk afkomstig uit Lombardije, maar veel gebruikt in heel middeleeuws Europa). Cuypers gebruikte vaker dergelijke lettertypes. De inscriptie luidt: 'Heer blijf bij mij want 't wordt avond. Hermann Bernhard Gottfried Hugo Berentzen. Echtgenoot van Mevr. Rosalie Bödiker geb. 28 julie 1842 Lingen (Hannover) † 18 sept. 1902 Barmenrittershausen. Rosalie Henriëtte Wilhelmina Berentzen geb. Bödiker geboren 20 oktober 1847 te Haselünne Prcie (Hannover) overleden 19 oktober 1913 te Roermond'.

Ook hier is duidelijk gepoogd een eenheid te maken van een monument dat in zijn sterk geometrische en getrapte vorm duidelijk tendensen uit de *art deco* laat zien, maar eveneens in de vorm van zijn decoratie en inscripties invloeden uit de neogotiek toont, terwijl de dominante kruisvorm weer klassiek aandoet. Het resultaat is een imposant en geslaagd grafmonument, waarin verschillende stijlen worden gemengd tot een esthetisch verantwoord geheel.

Een 'heidense stijl' in de stad van Cuypers?

Zoals gezegd, werd in het Rijnland het classicisme volgens Stöcker in bepaalde kringen gezien als een protestantse, 'heidense' stijl. Die kringen werden voornamelijk geïnspireerd door de opvattingen van August Reichensperger. Hij zag de neogotiek als de christelijke, 'kerkelijke stijl' die tegenwicht moest bieden aan allerlei 'heidense' stijlen. Het is duidelijk dat Reichensperger doelde op niet-katholieken als hij het over 'heidene' had.⁴² Het is echter de vraag in hoeverre Rijnlandse katholieken zich daadwerkelijk afzetten tegen andersdenkenden via de keuze voor een bepaalde grafstijl. Stöcker verwijst naar het werk van Inge Zacher, die zich baseert op twee bronnen waarvan de objectiviteit betwist mag worden: Reichenspergers *Fingerzeige* en een artikel in het *Christliches Kunstblatt* van 1883.⁴³ Een empirische basis voor Zachers bewering ontbreekt: de geldigheid ervan is niet getoetst door (veld)onderzoek op Rijnlandse begraafplaatsen.

42 Schild en Janssen, *Der Aachener Ostfriedhof*, 84.

43 Zacher, 'Friedhofsanlagen und Grabmäler der kommunalen rheinischen Friedhöfe'. Zacher baseert zich op Reichenspergers *Fingerzeige* en op H. Merz, 'Der Evangelische Friedhof und sein Schmuck', *Christliches Kunstblatt* 25 nr. 2 (1883) 21. Zie ook: Beckmann, *Mentalitätsgeschichtliche und ästhetische Untersuchungen der Grabmalplastik des Karlsruher Hauptfriedhofes*, 211.

August Reichensperger (1808-1895), Rheinisches Bildarchiv Köln.

Veel tijdgenoten zullen geen kennis hebben genomen van Reichenspergers opvattingen of – zo dat wel het geval was – zich er weinig van hebben aangetrokken. Aan het begin van de negentiende eeuw keken goed opgeleide burgers vol bewondering naar de vormen uit de klassieke Oudheid. Ze brachten hun groeiende zelfbewustzijn tot uitdrukking in klassiek vormgegeven grafmonumenten op nieuwe, buiten de steden aangelegde begraafplaatsen. Deze ontwikkeling bereikte een climax in het laatste kwart van de negentiende eeuw.⁴⁴ Op de Roermondse begraafplaats is ze zeer herkenbaar (zie kaart 1).

Neoclassicistische grafmonumenten en monumenten waarin deze grafstijl overheerst vormen samen 45 procent van het geïnventariseerde bestand. Ze komen gedurende de hele periode 1870-1940 in relatief grote aantallen op de begraafplaats voor. Tot ongeveer 1935 is het neoclassicisme onbetwist de overheersende stijl, een gegeven dat onder meer ook op de Hamburgse *Hauptfriedhof* is vastgesteld: 'Insgesamt läßt sich somit festhalten, das in der Grabmalkultur in Hamburg in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts der klassizistische Einfluß prägend bis zum Ende des Jahrhunderts weiterwirkte.

44 R. Sörries e.a., *Grabkultur in Deutschland. Geschichte der Grabmäler* (Kassel 2009) 97-98 en Zacher, 'Friedhofsanlagen und Grabmäler der kommunalen rheinischen Friedhöfe', 391, 424-425 en 435.

Kaart 1. Neoclassicistische grafmonumenten op de begraafplaats

Andere Stilrichtungen neben der Gotik konnten nur wenig Einfluß gewinnen'.⁴⁵ Volgens Vovelle en Bertrand was het neoclassicisme vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw tot in de jaren 1930 kwantitatief de primaire grafstijl in Noordwest-Europa en aan de noordoostkust van de Verenigde Staten, een bewering die zij staven aan de hand van onderzoek op onder andere de begraafplaats in Aix-en-Provence.⁴⁶

Belgische architecten in de negentiende eeuw hielden eveneens vast aan het neo-classicisme bij het ontwerpen van grafmonumenten, ook als ze in hun andersoortige ontwerpen vernieuwend waren. Dit hing mede samen met hun klassieke architectuuropleiding aan de koninklijke academies van onder andere Brussel en Antwerpen. Opdrachtgevers zagen bovendien het neoclassicisme als de traditionele funeraire stijl en 'waren nog niet klaar' om hun grafmonument te

45 Leisner e.a., *Der Hamburger Hauptfriedhof*, 95. Zie ook: Schild en Janssen, *Der Aachener Ostfriedhof*, 89 en 9; Rymenams, 'De begraafplaats van Spaloumont', 12; Ambachtshoor e.a., *Sta stijl wandelaar*, 93.

46 Vovelle en Bertrand, *La ville des morts*, 16 en 65.

laten maken in vernieuwende stijlen. De modelboeken met ontwerpen van deze architecten die in de negentiende eeuw zeer populair waren, vormden ook een bron van inspiratie voor minder bekende vervaardigers van grafmonumenten. Volgens de Belgische kunsthistorica Billiet was 'de vooraanstaande positie van het neoclassicisme binnen de funeraire traditie te danken aan zijn monumentaliteit, ingetogenheid, soberheid, vastberadenheid en vertrouwdheid. Deze stijl straalt daarnaast het nodige prestige uit zoals adellijke en burgerlijke opdrachtgevers dat wensten'.⁴⁷

De neogotiek behelst in de Roermondse praktijk slechts 4 procent van het geïnventariseerde bestand, komt voor in kleine aantallen – nooit meer dan drie grafmonumenten per jaar – en met behoorlijk wat tussenpozen. Dat verbaast, zeker als we bedenken dat Roermond 'de stad van Cuypers' was en de jonge architect in 1857-1858 betrokken was bij de uitbreiding en herinrichting van de begraafplaats. Op deze uitbreiding, het eerste klasse-gedeelte van het katholieke deel van de begraafplaats, komt de neogotiek wel relatief vaak voor. Bijna 80 procent van de grafmonumenten met een neogotisch uiterlijk of waarin die stijl overheerst, is te vinden op het eerste klasse-gedeelte (zie kaart 2). We moeten echter voorzichtig zijn met het verbinden van conclusies aan dit percentage omdat de kans dat een grafmonument bewaard bleef het grootst was op het eerste klasse-gedeelte van de begraafplaats. Daar konden immers graven 'eeuwigdurend' worden gekocht, waardoor de kans op ruiming van het graf en het verwijderen van het monument in latere jaren vrijwel nihil was. Een neogotisch grafmonument in een van de andere begraafklassen liep na het verstrijken van de huurtermijn een veel groter risico te verdwijnen.

Op het eerste klasse-gedeelte van de begraafplaats is de neogotiek duidelijk zichtbaar. De aanblik op dit gedeelte van de begraafplaats doet zelfs veel meer neogotiek vermoeden dan er daadwerkelijk aanwezig is. Dit kan worden verklaard uit het feit dat op het eerste klasse-gedeelte van de begraafplaats de beschikbare ruimte per graf veel groter was dan op de andere gedeeltes en dus een grafmonument hier veel meer in het oog springt. Neogotische grafmonumenten zijn in het algemeen groot, en vooral hoog, en vallen op door hun scherpe lijnen en vaak lichte kleur, een gevolg van de keuze voor bijvoorbeeld mergel als steensoort. De neogotiek mag worden gezien als een 'élitaire grafstijl': het laten maken van een qua afmetingen en uiterlijk imposant grafmonument was een dure aangelegenheid. Het is daarom geen wonder dat we deze stijl vooral aantreffen

47 Billiet, *Het funerair oeuvre van Charles Emile Janlet*, 155-158. Blijkbaar heeft Pierre Cuypers, tussen 1845 en 1849 leerling aan de Académie Royale de peinture, sculpture et architecture de la ville d'Anvers, zich los weten te maken van het aan die academie overheersende (neo)classicisme.

Kaart 2. Neogotische grafmonumenten op de begraafplaats. De rode lijn omsluit het eerste klasse-gedeelte uit 1858.

De neogotische grafmonumenten liggen vooral in dit, toen in gebruik genomen gedeelte met eerste klasse-koopgraven.

op het prestigieuze centrale deel van de begraafplaats. Op andere delen van de begraafplaats is de neogotiek nauwelijks van belang, bovendien komt de stijl na ongeveer 1900 amper nog voor.

Het neoclassicisme heeft dus in het katholieke Roermond het uiterlijk van de begraafplaats in hoge mate bepaald. Deze stijl werd door Roermondse blijkbaar niet gezien als 'vreemd', laat staan 'heidens' in een omgeving waarin het nodig was je af te zetten tegen niet-katholieken. Welke grafstijl je ook koos, katholiciteit stond buiten kijf.

Neoclassicistische grafmonumenten vormden tot in de tweede helft van de jaren 1930 de overheersende stijl op de begraafplaats. Maar vanaf het begin van de twintigste eeuw werden er steeds meer grafmonumenten opgericht met een art deco-karakter, de grafstijl die tegen het einde van de onderzoeksperiode, vanaf

ongeveer 1935, het neoclassicisme opvolgt als overheersende stijl.⁴⁸ Dat past in een algemene trend:

Stroomlijning werd een van de kenmerken van een niet-functioneel modernisme dat architecten en ontwerpers aan het einde van de jaren twintig en in de jaren dertig ontwikkelden. De kracht en vitaliteit van de populaire cultuur, die de internationale stijl aan haar zuiverheidsstreven had opgeofferd, vonden in de art deco een bruisende uitlaatklep.⁴⁹

De art deco was 'een laatste creatieve stuip trekking waarop de moderniteit een einde bereidde aan een rijke funeraire traditie. Tussen de twee wereldoorlogen doofde de rijke funeraire architectuur uit. Ze werd ingeruild voor een cultus met nieuwe gebruiken als het cremen en waarbij de aandacht voornamelijk werd gevestigd op het functionele en efficiënte aspect van het grafteken'.⁵⁰ De art deco-grafmonumenten en de grafmonumenten waarin deze stijl overheerst, maken 26 procent van het geïnventariseerde bestand uit (zie kaart 3).

Andere grafstijlen komen gedurende de onderzoeksperiode op de begraafplaats in veel kleinere aantallen voor: neoromaanse, romantische, neorenaissancistische, art nouveau, neobarokke en eclectische grafmonumenten zijn er wel, maar vormen per stijl slechts tussen de 1 en 5 procent van het bestand.⁵¹ Meyer-Woellers bewering dat op begraafplaatsen in het Rijnland vanaf de jaren 1870 in toenemende mate sprake was van Stilpluralismus moet voor de Roermondse begraafplaats worden genuanceerd.⁵² Andere grafstijlen kwamen voor, maar konden het overheersende neoclassicisme pas vanaf de tweede helft van de jaren 1930 verdringen. De enige grafstijl die verder fysiek opvalt – en zoals eerder gesteld haar hoogtepunt beleefde in de jaren 1920 – is de Heimatkunst en mengvormen daarvan met samen 9 procent. Zij kan worden gezien als het meest

48 Rymenams dateert het veelvuldig voorkomen van art deco-graven voor de begraafplaats van Spa tussen 1922 en 1950. Rymenams, 'De begraafplaats van Spa', 12. Zie ook: Depistel, *De gemeentelijke begraafplaats*, 142.

49 Honour en Fleming, *Algemene kunstgeschiedenis*, 830. Zie ook: M. Bergen en I. Clement, *Wandelen over Zorgvlied. De bekendste begraafplaats van Nederland* (Amstelveen 2010) 16 en Ambachtsheer e.a., *Sta stil wandelaar*, 125 e.v.

50 M. Celis, 'Funeraire architectuur', in: A. van Loo (red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden* (Antwerpen 2003) 368.

51 Over de art nouveau zegt Jos Pouls dat deze 'vlak vóór 1900 [...] vrij plotseling vanuit de buurlanden in Limburg verscheen'. Zie: Pouls, 'Architectuur', 206. Zijn bewering dat deze bouwstijl 'meer dan elders in Nederland in Limburg te vinden is', komt niet tot uiting in de grafstijlen op de Roermondse begraafplaats. Een van de oorzaken daarvan is dat de art nouveau als grafstijl vaak in combinatie met of als element in andere grafstijlen wordt toegepast. Zie ook: Schild en Janssen, *Der Aachener Ostfriedhof*, 97.

52 Meyer-Woeller, *Grabmäler des 19. Jahrhunderts im Rheinland*, 87.

Kaart 3. Art deco-grafmonumenten. Te zien is dat deze grafstijl voorkomt binnen de rode lijn, op de gedeelten van de begraafplaats die vanaf respectievelijk 1883 en 1912 in gebruik waren.

sprekende bewijs van stijlinvloed uit aangrenzende Duitse gebieden.⁵³ De ‘Nieuwe Zakelijkheid’, een na de Eerste Wereldoorlog sterk opkomende grafstijl, komt in Roermond slechts een enkele keer voor, en dan als mengvorm. Het wijst erop dat stijlvernieuwing op de Roermondse begraafplaats laat kwam en bovendien in zeer geringe mate. In het rustige provinciestedje liep men niet voorop als het om vernieuwingsdrang ging.⁵⁴

53 Schild en Janssen, *Der Aachener Ostfriedhof*, 96. Ook in het negentiende-eeuwse Rijnland ontwikkelde de *Grabmalkunst* zich niet in regionale afzondering, maar was ze onderhevig aan achtereenvolgens Franse en Pruisische invloeden en invloeden uit het Duitse keizerrijk als geheel. Zie: Zacher, *Friedhofsanlagen und Grabmäler*, 422.

54 Het is bovendien mogelijk dat katholieken weinig op hadden met de Nieuwe Zakelijkheid, een moderne stijl die door behoudende katholieken werd gebrandmerkt als ‘atheïstisch’. Zie: Pouls, *‘Architectuur’*, 216.

Roermondse grafstijlen in vergelijkend perspectief

Er is maar weinig onderzoek naar grafstijlen op andere begraafplaatsen gedaan, waarmee het onderhavige kan worden vergeleken. Vovelle en Bertrand hebben aandacht besteed aan grafstijlen in de Provence – op hun inventarisatiekaartjes was plaats voor *suggestions stylistiques* – maar cijfers daarover vermelden ze niet.⁵⁵ In Den Haag vond aan het einde van de jaren 1980 een soortgelijk onderzoek als het onderhavige plaats met andere doelen en van een veel bescheidener omvang,⁵⁶ maar het is de moeite waard de resultaten te vergelijken. De percentages waarin de diverse grafstijlen op de Haagse en Roermondse begraafplaats tussen 1870 en 1940 voorkomen verschillen namelijk amper (zie ook grafiek 2). Op beide begraafplaatsen is het neoclassicisme met afstand de overheersende stijl, terwijl in Den Haag net als in Roermond de neogotiek slechts een klein aandeel heeft.⁵⁷ Op beide begraafplaatsen neemt het aandeel *art deco*-grafmonumenten aan het einde van de jaren 1920 fors toe, zij het dat zij in Roermond 21 procent uitmaken tegen 31 in Den Haag. Opvallend verschil is dat in de Haagse selectie relatief veel *art nouveau*-grafmonumenten voorkomen.⁵⁸

Op de gemeentelijke begraafplaats in het Belgische Temse bleek van 82 grafmonumenten 50 procent een eclectisch, 21 procent een neoclassicistisch, 11 procent een neogotisch, 2 procent een neoromaans en 6 procent een *art deco*-karakter te bezitten; 10 procent bleek ‘stijlloos’ te zijn.⁵⁹ Binnen de groep als eclectisch getypeerde grafmonumenten bevindt zich echter een groot aantal grafmonumenten dat in het onderhavige onderzoek zou zijn getypeerd als ‘mengvorm neoclassicistisch’ of *Heimatkunst*. Een herberekening leert dat in dat geval 46 procent van de geïnventariseerde graven getypeerd zou zijn als (overwegend) neoclassicistisch en 10 procent als vallend onder de rustieke *Heimatkunst*. De percentages uit het Belgische onderzoek lijken daarmee sterk op de Roermondse resultaten, met dien verstande dat er op de begraafplaats in Temse relatief weinig

55 Vovelle en Bertrand, *La ville des morts*, 155.

56 A. van Dissel, *De Gemeentelijke Begraafplaats aan de Kerkhoflaan te 's-Gravenhage. Geschiedenis en inventarisatie* [VOM-reeks 1989 nummer 1] (Den Haag 1989). In dit onderzoek werd een ‘representatieve selectie’ bestaande uit 55 graven op de Haagse begraafplaats gedetailleerd beschreven.

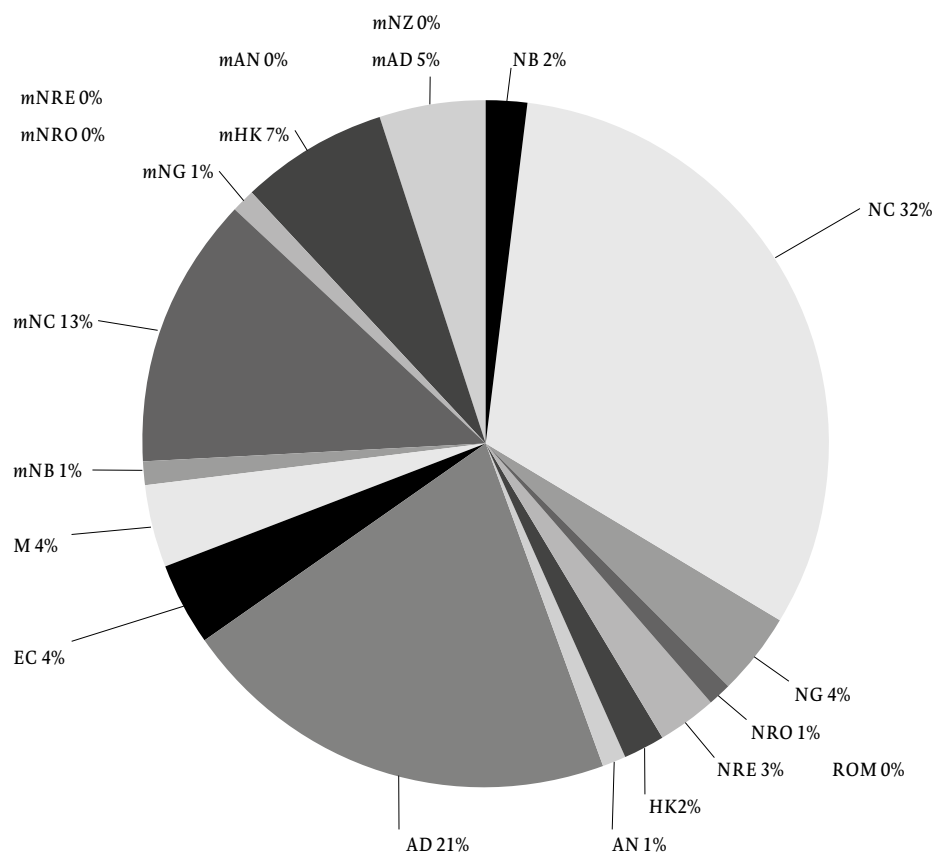
57 De kracht van de neogotiek nam na 1900 snel af. Zie: Pouls, *‘Architectuur’*, 204.

58 Van Dissel, *De gemeentelijke begraafplaats*, 86-90. De percentages voor de grafstijlen die op de begraafplaatsen in respectievelijk Roermond en Den Haag het meest voorkomen staan als volgt tot elkaar in verhouding: neoclassicisme 33 procent : 27 procent, neogotiek 4 procent : 5 procent en *art deco* 21 procent : 31 procent. De cijfers uit het onderzoek van Van Dissel lijken te worden bevestigd door Ambachtsheer e.a., *Sta stil wandelaar over de Haagse begraafplaatsen*. Ook zij bespreken echter slechts een selectie van ‘cultuurdragers en monumenten’ en trekken geen conclusies op basis van kwantitatief onderzoek.

59 Depestel, *De gemeentelijke begraafplaats*, 145.

art deco-grafmonumenten te vinden zijn. Het Belgische onderzoek betreft, net als in Den Haag, een klein aantal grafmonumenten en bevat bovendien monumenten die buiten de Roermondse onderzoeksperiode 1870-1940 vallen. Conclusies op basis van een vergelijking zijn dus slechts met enig voorbehoud te trekken.

Grafiek 2. Procentuele verdeling van de grafstijlen op de begraafplaats 1870-1940

Was er een verband tussen grafstijl en religie, politieke voorkeur, of sociale status?

Religie en grafstijl

Het gegeven dat op de Roermondse begraafplaats het classicisme dominant aanwezig is contrasteert sterk met de veronderstelling dat katholieken in het Rijnland kozen voor neogotische grafmonumenten om zich op die wijze te onderscheiden van andersdenkenden. Opvallend is wel dat de neogotiek in Roermond vrijwel afwezig is in de gedeelten van de begraafplaats waar joden en protestanten hun laatste rustplaats vonden. Blijkbaar viel die bij niet-katholieken niet in de smaak of werd die als 'katholieke stijl' zelfs bewust gemeden.⁶⁰ Op het protestantse deel van de begraafplaats komen slechts drie grafmonumenten voor die als neogotisch kunnen worden getypeerd. Moeten we het duidelijk neogotische hekwerk rond het graf van de familie Claus (1879) beschouwen als een 'foutje' of maakten deze industriëlen uit het Duitse Speyer juist een bewuste keuze?⁶¹ Het lijkt er in ieder geval op dat de familie Claus volledig in de Roermondse samenleving was geïntegreerd en de neogotiek niet beschouwde als een met haar geloofsovertuiging strijdige stijl.⁶² Ook het grafmonument van de protestantse militiecommissaris Van Gorkum (1880) kan worden getypeerd als neogotisch, maar hij was getrouwd met de katholieke jonkvrouw Van Aefferden. Hun graven vormen één geheel, niet in de laatste plaats omdat ze elkaar over de scheidsmuur tussen het protestantse en katholieke deel van de begraafplaats de hand reiken.

Ook hier bevestigen uitzonderingen echter de regel: de neogotiek is op de Roermondse begraafplaats geen protestantse grafstijl. En ook Roermondse joden kozen voor een andere grafstijl. Op zowel het oude als het nieuwe joodse gedeelte van de begraafplaats is geen enkel neogotisch grafmonument te vinden. Voor het oude deel is dat makkelijk verklaarbaar. Het raakte vanaf 1857 – en mogelijk eerder – in onbruik, nog vóór de neogotiek zich in Roermond als grafstijl deed gelden. Maar ook op het nieuwe joodse deel kunnen geen spitsbogen en drie- of vierpassen

60 Neogotische restauraties en nieuwbouw in dezelfde stijl wekten in de negentiende eeuw nogal wat wrevel onder protestanten en werden door hen vaak als 'paaps' betiteld. Dit zou ook van toepassing kunnen zijn geweest voor neogotische grafmonumenten. Zie: M. Mathijssen, *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Amsterdam/Nijmegen 2013) 373.

61 Hoewel onbewijsbaar is de gedachte dat de familie Claus misschien gecharmeerd was van Cuypers neogotische restauratie van de deels romaanse Munsterkerk (1863-1890) – een kerk die veel leek op de grootste romaanse kerk ter wereld, de Dom in hun thuisstad Speyer – heel aantrekkelijk. Misschien werd ze ook wel geïnspireerd door de vroege, achttiende-eeuwse neogotiek van Horace Walpole in het anglicaanse Engeland, waaraan het hekwerk met zijn ranke vormen en gebrek aan versiering sterk doet denken.

62 Vaessen, *Dood maar niet vergeten*, 197.

Graf Claus (1879).

worden aangetroffen. Het lijkt er sterk op dat de bestempeling tot stijl van het katholieke reveil de neogotiek tot een ongewenste stijl maakte voor protestanten en joden, terwijl katholieken er tegelijkertijd geen probleem mee hadden te kiezen uit het volledige scala aan grafstijlen. Over hun religieuze kleur kon immers geen misverstand ontstaan.

Op het protestantse en nieuwe joodse deel van de begraafplaats overheerst gedurende de onderzoeksperiode het neoclassicisme als grafstijl. Op het protestantse deel vormen neoclassicistische grafmonumenten, naast een groot percentage *art deco*-grafmonumenten, 53 procent van het geïnventariseerde bestand. Op het joodse deel is dat maar liefst 86 procent. Dit laatste percentage is deels te verklaren uit de joodse voorkeur voor grafmonumenten in de vorm van liggende grafplaten of staande stèles, *matsewa's*, vormen die *an sich* al heel klassiek zijn.⁶³ Protestanten en joden kozen dus vooral voor neoclassicistische grafmonumenten. Of de keuze daarvoor ook religieus gemotiveerd was, valt voor de Roermondse begraafplaats niet vast te stellen. We kunnen veronderstellen dat de neogotiek voor niet-katho-

63 B. Wallet, Zeeburg, *Geschiedenis van een joodse begraafplaats 1714-2014* (Hilversum 2014) 60-61; A. Drint, 'Stilte en lofzang. Joodse begraafplaatsen en grafstenen in Limburg', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 132 (1996) 96-102; L. de Cock, *Geschiedenis van de dood. Begraafplaatsen in Europa* (Leuven 2006) 484.

lieken geen optie was, maar dat wil nog niet zeggen dat voor deze Roermondse neoclassicistische grafmonumenten een 'anti-keuze' waren.

Klerikaal en liberaal

Roermondse katholieken kozen weliswaar zowel voor neogotische als voor neoclassicistische grafmonumenten, maar katholieke Roermondse vormden geen homogene groep. Zij waren in de tweede helft van de negentiende eeuw politiek scherp verdeeld tussen liberalen en klerikalen. Dat roept de vraag op of zij wellicht ook op de begraafplaats politiek 'kleur bekenden' door te kiezen voor een bepaalde grafstijl. Maakten zij op de begraafplaats een soort politiek statement door in de vormgeving van hun grafmonument uit te drukken tot welke groep of 'partij' zij zichzelf rekenden? Kozen zij die tijdens hun leven bekend stonden als klerikaal eerder voor een neogotisch grafmonument, de stijl van het katholieke reveil?⁶⁴ Zeker in de stad van tijdgenoot Pierre Cuypers, de Nederlandse voorvechter en architect van de neogotiek, zou die keuze niet verbazen. En was het 'heidense en verlichte' neoclassicisme dan de gebruikelijke grafstijl voor de Roermondse liberale katholieken, zoals het dat was voor hun joodse en protestantse medeburgers?⁶⁵

Het conflict tussen klerikalen en (katholiek-)liberalen hield Roermond in de jaren 1870 stevig in zijn greep.⁶⁶ Op basis van de literatuur over dit conflict en andere bronnen kon een aantal Roermondse wier graven nog herkenbaar op de begraafplaats aanwezig zijn worden betiteld als liberaal of klerikaal. Daarop werd vastgesteld door welke stijl hun grafmonumenten zich kenmerken (zie bijlage 3). Ook de ligging van de betreffende graven ten opzichte van het centrum van de begraafplaats, de Bisschoppenkapel, werd onderzocht. Het is denkbaar dat een liberaal na zijn dood niet zo nodig in de directe nabijheid van deze kapel begraven wilde worden, en dat een klerikale dode gevoeliger was voor zo'n plek als laatste rustplaats.

Uit dit onderzoek blijkt tegen de verwachting in dat als liberaal bekend staande katholieke Roermondse iets vaker onder een neogotisch grafmonument werden begraven dan hun klerikale stadgenoten, die juist vaker rusten in een neoclassicistisch graf. Blijkbaar werd de neogotiek in Roermond door klerikalen niet gezien als de katholieke grafstijl bij uitstek. Wat voor de bouwkunst gold, deed

64 Pouls, 'Architectuur', 200-201.

65 Stöcker, *Die letzten Räume*, 229.

66 De Roermondse die rond 1870 werden getypeerd als 'liberaal' waren voor het grootste deel liberaal-katholiek, aangevuld met een kleine, niet uit Limburg afkomstige protestantse elite. Zie: H. Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw* [Maaslandse Monografieën 66] (Hilversum 2003) 52.

dat blijkbaar niet voor grafstijlen.⁶⁷ De keuze van de klerikalen week daarmee niet af van die van de Roermondse in het algemeen en het rooms-katholieke deel ervan in het bijzonder. Ook bij hen was het neoclassicisme met afstand de meest voorkomende grafstijl. Net als de andere Roermondse katholieken beschouwden de klerikalen het neoclassicisme dus niet als een ‘heidense’ of protestantse stijl. Dat is ook vastgesteld voor de begraafplaats van Spa: ‘Zelfs van notoire katholieke gezagsdragers zijn de tomben klassiek en wordt het kruis vervangen door een gesluisde urne of het ontbreekt gewoon. Dit hoeft ons ook niet te verwonderen. In Spa kwam de *beau monde* samen en was er ruimte voor andere ideeën en geloofs-uitingen’.⁶⁸ Zorgde de kleine, niet uit Limburg afkomstige protestantse elite, onmiskenbaar deel van de stedelijke *beau monde*, samen met haar liberaal-katholieke stadgenoten in het negentiende-eeuwse Roermond voor een liberale wind, die ook over de begraafplaats waaide? In tegenstelling tot hun Rijnlandse burens hoefden Roermondse niet het gevoel te hebben bestuurd te worden door een protestantse minderheid, waartegen een vorm van verzet – zoals door Stöcker verondersteld in de vorm van de keuze voor een bepaalde grafstijl – geboden was. Het negentiende-eeuwse Roermond was zo uitgesproken katholiek dat de behoefte om zich als zodanig te manifesteren op de begraafplaats ontbrak.⁶⁹

Er was evenmin een opvallend verschil in de ligging van de graven van klerikalen en liberalen ten opzichte van de Bisschoppenkapel. In de directe nabijheid van de kapel bevinden zich van beide groepen ongeveer evenveel graven. De betreffende liberalen hadden er kennelijk geen bezwaar tegen om na hun dood begraven te worden in de nabijheid van de bisschop, de grote inspirator van de klerikalen, die hen tijdens hun leven te vuur en te zwaard had bestreden. Zeer waarschijnlijk wilden óók zij juist in de nabijheid van de Bisschoppenkapel worden begraven vanwege het duidelijk statusverhogende karakter van die locatie. De grafplaatsen grenzend aan de kapel waren beperkt in aantal en in 1858 vrijwel meteen ‘uitverkocht’, hetgeen als treffend bewijs kan gelden voor de gewildheid ervan. Bovendien werden er nogal wat hogere geestelijken rond de kapel begraven, waardoor het aantal grafplaatsen voor leken op die locatie verder werd beperkt. Slechts enkelen werden direct grenzend aan de kapel voor de overleden bisschoppen begraven. Pierre Cuypers was in 1921 een van hen.

Het conflict tussen klerikalen en liberalen liet op de Roermondse dodenakker dus geen sporen na. Zij werden in gelijke mate onder een neogotisch

67 Pouls, ‘Architectuur’, 200-201.

68 Rymenams, ‘De begraafplaats van Spaloumont’, 15.

69 Zie over de nadrukkelijke katholieciteit van de stad onder meer Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*; P. Nissen, ‘Jacob Hiegentlich 1907-1940. Een biografische schets’ in J. Hiegentlich, *Het zotte vleesch* (heruitgave door stichting RURA, Roermond 2007); Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 381-413.

Kaart 4. De ligging van neoclassicistische en neogotische grafmonumenten op de begraafplaats. Op deze kaart is duidelijk te zien dat de directe omgeving van de Bisschoppenkapel niet kan worden beschouwd als het exclusieve terrein van één bepaalde grafstijl.

grafmonument begraven. Klerikalen zagen het neoclassicisme niet als een ‘heidense’ of protestantse stijl en werden niet vaker dan liberalen begraven in de nabijheid van de Bisschoppenkapel. De directe omgeving van deze kapel kan ook niet worden beschouwd als het exclusieve terrein van één bepaalde grafstijl (zie kaart 4). Hoewel niet vastgesteld kan worden in hoeverre de graflocatie het gevolg was van een bewuste keuze en overledenen vaak werden bijgezet in een reeds bestaand familiegraf, kan worden geconcludeerd dat de politieke dimensie, die Stöcker en Meyer-Woeller in het Rijnlandse begraven zien, in Roermond ontbrak. Bij het begraven op de Roermondse begraafplaats, dat wil zeggen bij de al dan niet bewuste keuze voor grafstijl en -locatie, speelden praktische motieven, zoals de beschikbaarheid van een geschikte locatie, een grotere rol dan religieuze en

politieke overwegingen.⁷⁰ Het is een conclusie die Stöckers veronderstelling over de neogotiek als grafstijl in het Rijnland ter discussie stelt en uitgebreid onderzoek op begraafplaatsen in dat gebied wenselijk maakt.

Sociale status en grafstijl

Elders is beschreven dat de sociale verschillen in beroeps- en inkomensstatus in de stad Roermond ook in de klassenindeling op de begraafplaats tot uiting kwamen.⁷¹ Zijn die verschillen ook in de keuze voor een bepaalde grafstijl herkenbaar? Gekeken werd naar de nog bestaande grafmonumenten uit de voor het eerdere onderzoek gekozen steekproefjaren 1880, 1895, 1913 en 1930. Komt een bepaalde grafstijl vaker voor in de ene begraafklasse dan in de andere, of vaker bij de ene beroepsklasse dan bij de andere? Om te onderzoeken of er bewust werd gekozen voor een bepaalde grafstijl, werd ‘ingezoomd’ op de grafmonumenten uit de steekproefjaren die werden opgericht in het jaar dat de begravenen in kwestie overleed. Anders gezegd: op de grafmonumenten waarvan het ‘bouwjaar’ gelijk is aan het overlijdensjaar van degene die eronder is begraven. We mogen aannemen dat er bij deze grafmonumenten sprake zou kunnen zijn geweest van een bewuste keuze voor een bepaalde grafstijl, door de begravenen zelf tijdens het leven, dan wel door diens nabestaanden, al dan niet na tijdig overleg met hun familielid. Hoewel het aantal overgebleven grafmonumenten klein is, wijst het weinige ‘fysieke materiaal’ uit de steekproefjaren niet op een verband tussen begraafklasse en beroepsgroep (als indicaties voor de positie in de sociale stratificatie) enerzijds en de keuze voor een bepaalde grafstijl anderzijds. Het spreekt vanzelf dat vooral begravenen uit de bovenste helft van de beroepshiërarchie een duurzaam grafmonument kregen, maar in 1913 en 1930 gold dit meer en meer ook voor begravenen uit wat lager geclassificeerde beroepsgroepen. Ook in deze steekproefjaren is er echter geen verband tussen grafstijl en beroepsgroep.

70 Locaties aan ‘rotondes’ of ‘rondpunten’ en langs de bredere hoofdpaden waren op negentiende-eeuwse begraafplaatsen in het algemeen zeer gewild. Zie bijvoorbeeld: Billiet, *Het funerair oeuvre van Charles Emile Janlet*, 21-22, 73, 80, 91-92, 118 en 132.

71 Zie: Maurice Heemels, ‘Een “microkosmos van de Roermondse maatschappij”? Een sociaal-historisch onderzoek naar de begravenen op de begraafplaats “Nabij Kapel in ‘t Zand” in de periode 1870-1940’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LIV (2009)* 101-132.

Conclusie

In de periode 1870-1940 was het neoclassicisme op de Roermondse begraafplaats de overheersende grafstijl. Pas aan het einde van de onderzoeksperiode, in de tweede helft van de jaren 1930, nemen grafmonumenten met een *art deco*-karakter die rol over. Daarmee wijkt het beeld op de Roermondse begraafplaats niet af van dat op de dodenakkers in de onderhavige tijdspanne in Noordwest-Europa en aan de noordoostkust van de Verenigde Staten. Het schaarse Nederlandse en Belgische onderzoek vertoont treffende gelijkenis met de Roermondse resultaten. De neogotiek is kwantitatief in veel geringere mate op de begraafplaats aanwezig dan wellicht verwacht zou mogen worden in ‘de stad van Cuypers’. Dat neemt niet weg dat deze grafstijl op het eerste klasse-gedeelte van het katholieke deel van de begraafplaats sterk opvalt. De neogotiek valt echter ook op door afwezigheid; op het protestantse en de beide joodse gedeelten van de begraafplaats wordt zij slechts in een enkel geval aangetroffen, waardoor het vermoeden ontstaat dat deze grafstijl door niet-katholieken werd genegeerd of bewust vermeden als zijnde katholiek-kerkelijk. Dat betekent niet automatisch dat neoclassicisme voor hen een anti-keuze was.

Op het katholieke deel van de begraafplaats komen we naast het overheersende neoclassicisme een diversiteit aan grafstijlen tegen. Anders dan voor het Duitse Rijnland werd verondersteld, profileerden de Roermondse katholieken zich niet door de keuze voor een bepaalde grafstijl. Dat roept de vraag op in hoeverre de voor het Rijnland veronderstelde neogotische stijlvoorkeur van katholieken daar in de begraafpraktijk wel werd nagevolgd. Om dat vast te stellen is onderzoek op de Rijnlandse begraafplaatsen volgens de hier toegepaste methode noodzakelijk. Zolang dat niet heeft plaatsgevonden is elke uitspraak over religieuze stijlvoorkeuren van de Rijnlandse katholieken op drijfzand gebaseerd.

Ook Roermondse klerikalen en liberalen kozen tijdens en na de politieke strijd in de jaren 1870 niet voor afwijkende grafstijlen. Klerikalen werden bovendien niet vaker in de nabijheid van de Bisschoppenkapel begraven dan hun politieke tegenstanders. Religieuze en politieke motieven waren blijkbaar niet bepalend voor het uiterlijk en de locatie van een laatste rustplaats. Onderzoek naar het verband tussen de grafstijl en de sociale positie van de begravenen in de vier steekproefjaren toonde evenmin een verband. Eerder is vastgesteld dat sociale motieven wel een rol speelden bij de keuze voor een graflocatie, maar dat was blijkbaar niet het geval als het om het uiterlijk van een grafmonument ging. Sociale status kon wel worden uitgedrukt in de grootte daarvan. ‘Eeuwigdurende’ familiegraven of graven met een lange huurtermijn zorgden voor een langdurige bevestiging van

die status na de dood. ‘Opvallen’ was daarbij het sleutelwoord, een gegeven dat in de literatuur over begraafplaatsen, zeker die uit de negentiende en vroege twintigste eeuw, telkens terugkeert.⁷² Dat verklaart ook waarom een graf in de buurt van de Bisschoppenkapel in het centrum van de begraafplaats zo gewild was, ook bij liberale katholieken. In dat opzicht vormt de begraafplaats géén microkosmos van de Roermondse samenleving; nabijheid ná de dood weerspiegelt hier geen nabijheid in het leven.

Tenslotte kan worden vastgesteld dat Roermondse kunstenaars en vaklui zich op de begraafplaats niet onbetuigd lieten. Daarin komt de rol die de stad gedurende de onderzoeksperiode vervulde als centrum van (kerkelijke) kunstnijverheid duidelijk tot uiting. En daarin weerspiegelt de dodenakker weer wel het dagelijkse leven in Roermond.

72 M. Kamphuis, *De stad en de dood. Algemene begraafplaats Crooswijk, Rotterdam 1828-2000* (Rotterdam 1999) 36, 49 en 60; Ambachtsheer e.a., *Sta stil wandelaar*, 38; Sörries, *Ruhe sanft*, 177-179; Fischer, *Vom Gottesacker zum Krematorium*, 84; Denk en Ziesemer, *Der Bürgerliche Tod*, 78; Meyer-Woeller, *Grabmäler*, 49-50; Zacher, ‘Friedhofsanlagen’, 433; Macgill, *A spectacle of the respectable?*, 17-18; S. Barnard, *To prove I’m not forgot. Living and dying in a Victorian City* (Stroud 2009²) 9; M. Lassère, *Villes et cimetières en France de l’Ancien Régime à nos jours* (Parijs 1997) 281-299; De Cock, *Geschiedenis van de dood*, 314-315; H. Mytum, *Mortuary monuments and burial grounds of the historic period* (New York 2004) 49-54.

Bijlage 1 De inventarisatie van een stenen archief

De methode: beschrijven van de bestaande werkelijkheid

In de periode maart 2012 – maart 2013 werd van alle nog op de begraafplaats aanwezige grafmonumenten vastgesteld uit welk jaar ze dateren en in welke grafstijl ze zijn opgericht. Grafmonumenten die tijdens de inventarisatie incompleet waren of zodanig in verval dat er geen betrouwbare uitspraak kon worden gedaan over hun stijl, werden bij de verwerking van de resultaten buiten beschouwing gelaten, evenals grafmonumenten die ouder waren dan 1870 of jonger dan 1940. Duidelijk jongere vervangers van originele grafmonumenten, in een bewuste poging het origineel (deels) te kopiëren of het product van de ‘vrije fantasie’ van de makers ervan, ondergingen hetzelfde lot. Zo bleven er ruim 1.300 grafmonumenten over, een aantal dat groot genoeg is om de ontwikkeling van grafstijlen op de begraafplaats tussen 1870 en 1940 in kaart te kunnen brengen.

Bij de grafmonumenten werd ter bepaling van hun stijl gekeken naar de uiterlijke vormen van hun stenen of ijzeren opbouw. Op het grafmonument aangebrachte teksten speelden daarbij in mindere mate een rol. Bij grafmonumenten die niet alleen een stenen of ijzeren opbouw hadden, maar tevens een ijzeren hekwerk als omsluiting in een afwijkende grafstijl, werden beide onderdelen van het geheel voorzien van een grafstijltypering. Grafmonument en hekwerk hoeven immers niet in dezelfde stijl vormgegeven te zijn. De resultaten van deze omvangrijke grafstijl-inventarisatie werden vastgelegd in een Excelbestand en een digitale kaart van de begraafplaats.⁷³ In mei 2015 werd de digitale kaart op de begraafplaats onderworpen aan een grondige laatste controle en waar nodig gecorrigeerd.

De bronnen: relictten van een niet meer bestaande werkelijkheid

Duurzaamheid van graftekens en -monumenten

Het is zeer aannemelijk dat op een aanzienlijk deel van de graven – vooral in de begraafklassen III, ‘III onvermogen’ en IV – na begraving geen grafmonument werd geplaatst, of slechts een houten kruisje dat na verwerking verwijderd werd, zodat het graf nadien niet meer of nauwelijks nog herkenbaar was. Dat was gangbare praktijk op intensief gebruikte begraafplaatsen in steden.⁷⁴ De sporen

73 Excelbestand ‘Grafstijlen begraafplaats Nabij Kapel in ‘t Zand werkdocument versie 2’ en HTML-bestand ‘begraafplaats.htm’ (i.s.m. X-Cago Media Intelligence Solutions B.V. in Roermond).

74 S. Minis, *Als de stemmen zwijgen spreken de stenen. Gids voor de algemene begraafplaats van Maastricht (1812-*

van die praktijk waren bij de uitgevoerde inventarisatie op de derde- en vierde klassen-gedeelten van de Roermondse begraafplaats sterk herkenbaar. Van de nog bestaande grafmonumenten uit het steekproefjaar 1880 is 80 procent gelegen in de begraafklasse I. Dit gegeven bevestigt dat destijds in de begraafklassen II en III, maar met name in 'III onvermogen', weinig duurzame grafmonumenten geplaatst werden. Deze zullen vooral van hout zijn geweest en na verwerking verwijderd zijn. Het vermoeden bestaat overigens dat familieleden het graf van hun dierbare vaak zelf gedurende langere tijd op eenvoudige wijze markeerden. In de *Nieuwe Koerier* van 3 november 1891 valt bijvoorbeeld te lezen: 'Hoe heerlijk steekt hierbij het voorbeeld van die eenvoudigen van harte af die op het graf van een diepbetreurde moeder met eigen hand in witte steentjes het teken der overwinning het kruis leggen zoals men er verschillende op de kerkhoven van Roermond en Venlo kan zien'.

De cijfers met betrekking tot de nog bestaande grafmonumenten uit de steekproefjaren 1895, 1913 en 1930 lijken te wijzen op een toename van het gebruik van duurzaam materiaal (steen) voor grafmonumenten, vooral in de begraafklassen II en III. De absolute aantallen nog bestaande grafmonumenten uit die jaren zijn echter klein (1880: 6, 1895: 13, 1913: 8 en 1930: 32) en daarom kunnen aan deze cijfers geen al te stellige conclusies worden verbonden, temeer daar het hier alleen de nog bestaande graven uit de steekproefjaren betreft en niet uit alle jaren tussen 1870 en 1940.

Hoeveel graven het precies zonder grafmonument moesten stellen of slechts een houten kruisje kregen, kan op basis van de begraafregisters worden vastgesteld voor de jaren 1870 tot en met 1914, met de kanttekening dat het vermoeden bestaat dat de administratie op dit punt door de opeenvolgende doodgravers incompleet is. In de begraafregisters over de jaren 1870 tot en met 1914 zijn kolommen opgenomen waarin aangetekend kon worden of en tegen welke kosten een grafmonument op een graf geplaatst was. Deze kolommen bevatten regelmatig aantekening van in de begraafklassen II en III geplaatste grafmonumenten; plaatsing van een grafmonument in de begraafklasse I was vanzelfsprekend. Het gaat om geringe percentages van de elk jaar in deze klassen begravenen: in de jaren 1870 tot en met 1887 nooit meer dan 10 procent. Op grond van deze gegevens kan men vermoeden dat slechts een klein deel van de graven in de begraafklassen II, III, 'III onvermogen' en (vanaf 1912) IV een

2012) (Maastricht 2012) 18, 24 en 69; Schild en Janssen, *Der Aachener Ostfriedhof*, 75; Meyer-Woeller, *Grabmäler des 19. Jahrhunderts im Rheinland*, 50; Zacher, 'Friedhofsanlagen und Grabmäler', 389; *Idem*, *Düsseldorfer Friedhöfe und Grabmäler* (Düsseldorf 1982) 91; Kamphuis, *De stad en de dood*, 79-80; Kselman, *Death and the afterlife*, 184-185 en 205; Leisner e.a., *Der Hamburger Hauptfriedhof Ohlsdorf*, 49 en 93; Barnard, *To prove I'm not forgot*, 52-54; Mytum, *Mortuary monuments and burial grounds*, 58-60, 67, 74-75 en 81.

grafmonument kreeg. Uit het feit dat in de jaren 1888 tot en met 1907 slechts sporadische aantekening van de plaatsing van grafmonumenten plaatsvond, dient echter geconcludeerd te worden dat de Roermondse administratie op dit punt niet in alle jaren adequaat was. Vermoedelijk zal de doodgraver, die het begraafregister bijhield, het plaatsen van een grafmonument in de vorm van een zerk of kruis, iets dat meestal niet meteen na de begrafenis gebeurde, regelmatig zijn vergeten te noteren in het begraafregister. Vanaf 1915 is er in de begraafregisters geen kolom meer om de plaatsing van grafmonumenten aan te tekenen. Of de plaatsing nog elders werd vastgelegd kon niet worden achterhaald. Het plaatsen van houten grafkruisjes vond hoogstwaarschijnlijk plaats op kosten van de gemeente en werd, aangezien er geen inkomsten aan verbonden waren, niet aangetekend in de begraafregisters.⁷⁵ Het is dus onmogelijk om vast te stellen hoeveel Roermondse er in de periode 1870-1940 begraven zijn onder een houten grafteken (kruis) of grafmonument van duurzamer materiaal als steen of ijzer.

Een instructie voor de 'bewaarder van het kerkhof' uit 1883 stelt dat deze ieder graf moest voorzien van een doorlopend nummer dat correspondeerde met de nummering op het plan van de begraafplaats en er bovendien voor moest zorgen dat dit nummer ook aanwezig bleef. Daartoe kreeg hij van de gemeente 'palen en plaatjes'.⁷⁶ De instructie suggereert, als aanvulling op en ter bevestiging van het voorgaande, dat veel graven zonder deze palen met een nummerplaatje slechts bestaan zouden hebben uit een verhoging van zand, alleen identificeerbaar voor nabestaanden en een doodgraver met een goed geheugen. Welke graven wel een houten kruisje kregen en welke niet, blijft onduidelijk.

Geruimde en verwijderde graven

Gedurende de periode 1870-1940 werden op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' grafmonumenten verwijderd, al dan niet in combinatie met het na het verlopen van de huurtermijn 'ruimen' van de stoffelijke resten die onder het monument begraven lagen. Met 'ruimen' wordt bedoeld het uit het graf halen van stoffelijke resten om deze over te brengen naar een andere locatie zoals een knekelput of verzamelgraf, meestal op dezelfde begraafplaats. De Roermondse begraafregisters maken van ruiming hoogst zelden melding. In 1914/1915 is er echter een register aangelegd, waarin werd genoteerd welke (huur)graven in de begraafklassen II en III niet geruimd mochten worden.⁷⁷ Rechthebbenden konden

75 Mededeling door G. Rüsing, ambtelijk beheerder begraafplaatsen gemeente Roermond, 15-05-2013.

76 GAR, afdeling 1.5, inv.nr. 4165: 'Instructie voor den bewaarder van het kerkhof' (1883). Ook in 1910 is er nog altijd sprake van 'nummerpaaltjes' voor de begraafplaats. Zie: GAR, *Handelingen der gemeenteraad* 1910, 527.

77 GAR, afdeling II, inv.nr 24: 'Archief van de beheerder van de begraafplaats der gemeente Roermond

na verloop van de huurtermijn van een graf – aanvankelijk 10, later 20 jaar – deze termijn verlengen.

Uit het register blijkt dat systematisch, op basis van de chronologische volgorde van aanleg, werd bekeken van welke graven de huurtermijn verstreken was en of deze geruimd konden worden. Rechthebbenden werden door de gemeente via berichten in de *Nieuwe Koerier* ingelicht en gewezen op de mogelijkheid de huurtermijn van het graf te verlengen. De gegevens van graven waarvan de huurtermijn op een gegeven moment niet meer verlengd werd en die dus inderdaad geruimd werden, zijn in het register doorgestreept. Helaas vermeldt het bewuste register niet of het bij een ruiming om een graf met of zonder grafmonument ging, zodat er dus geen betrouwbare uitspraken kunnen worden gedaan over het aantal grafmonumenten dat tijdens de onderzoeksperiode verwijderd werd. We mogen er echter van uitgaan dat bij het opgraven van stoffelijke overschotten ook, als dat aanwezig was, het bijbehorende grafmonument weggehaald werd.

Op basis van deze bron kon met enige zekerheid worden vastgesteld in welke mate op de Roermondse begraafplaats graven werden geruimd in de begraafklassen II en III.⁷⁸ Daaruit blijkt dat dit in de periode 1870-1940 jaarlijks tussen de 0 en 23 procent van de graven betrof. Uit veertien jaren werd op een later tijdstip tussen de 10 en 20 procent van de graven geruimd. Het betreft vooral graven uit de jaren 1891 tot en met 1895 en 1905 tot en met 1914, graven waarop in lang niet alle gevallen een duurzaam grafmonument was geplaatst. Slechts van de graven uit de jaren 1892 en 1907 werd meer dan 20 procent geruimd. Op basis van deze 'ruimingscijfers' en het tijdens de inventarisatie in de jaren 2012 en 2013 aangetroffen bestand aan nog fysiek aanwezige grafmonumenten kan gesteld worden dat van de in de periode 1870-1940 op de begraafplaats geplaatste duurzame grafmonumenten het overgrote deel bewaard is gebleven.⁷⁹

Tussen 1957 en 1966 werd aangenomen dat de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' binnen afzienbare tijd gesloten zou worden. Sinds 1948 was immers de nieuwe begraafplaats 'Tussen de Bergen' in gebruik. Ruiming zou de volgende stap zijn. In oktober 1965 besloten B&W van Roermond echter

1914-1973', nr. 47: 'Vergunningen tot het plaatsen van grafstenen; stukken inzake verkoop van graf-ruimten en opgravingen op de begraafplaats bij de Kapel in 't zand 1914-1915'. In 1910 werd door de gemeenteraad geconstateerd dat de rechten voor huurgraven vaak pas betaald werden op het moment dat de gemeente over wilde gaan tot ruiming. Waarschijnlijk is de vaststelling van dit 'misbruik' de reden dat de gemeentelijke controle op de betaling van begrafenisrechten in de jaren daarna geïntensiveerd werd. Zie: GAR, Handelingen der gemeenteraad 14-07-1910.

78 Vastgelegd in Excelbestand 'Geruimde graven 1870-1940 (klassen II en III)'.
79 Zie ook: GAR, afdeling 1.5, inv.nr. 4180: 'Algemene begraafplaats Roermond. Register aanduidende de graven welke onaangeroerd moeten worden gelaten'.

dat de oude begraafplaats niet gesloten zou worden. De jarenlange aanname dat de begraafplaats gesloten zou worden zorgde ervoor dat de heffing van begraafrechten en het onderhoud door de gemeente Roermond vanaf ongeveer 1960 in de versukkeling raakten. De gemeente beperkte zich in deze jaren tot het herstel van 'ernstige verzakkingen c.q. beschadigingen'.⁸⁰ Graven werden niet of bij hoge uitzondering geruimd, zeker nadat de begraafplaats in oktober 2001 tot rijksmonument werd verklaard.⁸¹ Zo onderging de begraafplaats in de afgelopen 50 jaar naast het gebruikelijke verval nauwelijks uiterlijke wijzigingen en kon ze met steeds meer recht een 'stenen archief' worden genoemd.

80 K. van der Zwaan, 'Uit het oog, uit het hart? Zestig jaar Roermondse "grafcultuur"', in: M. Heemels e.a., *Den aje kirkhaof. De algemene begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' te Roermond 1785-2006* (Roermond 2008³) 65, 66 en 68.

81 *Idem*, 'Den Aje Kirkhaof. Roermonds eerste algemene begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand van 1784 tot 1946', *Spiegel van Roermond* (2010) 190.

Bijlage 2

Verklarende woordenlijst van kunsthistorische en bouwkundige begrippen⁸²

Balusterachtig: in vorm gelijkend op de ronde vaasvorm uit de Renaissance.

Vorm die vaak te zien is in spijlen van een borstwering, maar ook in de meubel- en edelsmeedkunst.

Basement- of kapiteelaanduiding: element dat basement of kapiteel van een zuil aanduidt.

Bladkapiteel: kapiteel waarvan de zijden of de ronde omtrek versierd zijn met min of meer gestileerd of naturalistisch bladwerk.

Boogsegmenten: ongeveer driehoekige of wigvormige onderdelen van objecten zoals gewelven.

Boogveld: achtervlak van een blinde boog, hoofdzakelijk echter het gedeelte dat begrensd wordt door de binnenbegrenzing van de boog en de horizontale lijn die de aanzetten verbindt. Het boogveld kan verfraaid worden door beeldhouw- werk, blinde traceringen, bakstenen vlechtingen, mozaïek en beschildering.

Drie- of vierpas: drie- of vierlob, gotisch geometrisch motief van maaswerk in venstertoppen, nissen, borstweringen, friezen, frontalen en dergelijke, gevormd naar een schema van drie of vier elkaar rakende cirkels die beschreven zijn uit de hoekpunten van een gelijkzijdige drie- of vierhoek.

Eierlijst: versieringselement in de Griekse en Romeinse architectuur, bestaande uit een bolle lijst waarop afwisselend eiervormige en pijlachtige figuren zijn aangebracht. Veelvuldig toegepast in de bouwstijlen die op de klassieke architectuur gebaseerd zijn.

Fiaal: bekroning (bovenste gedeelte) van een pinakel, een slanke beëindiging in de vorm van een spits gotisch torentje.

Filigraanwerk: het gebruik van erg dunne draden van zilver of goud binnen de edelsmeedkunst.

Gaanderij: overdekte zuilengang die aan een zijde open is.

Galvanoplasti(e)k: beeld, vervaardigd of gereproduceerd door elektrolytische metaalafscheiding op een vorm, waarna het metaalneerslag los van de vorm wordt gebruikt.

Geschubde dagkant: kant van een venster, poort, ingang of boogornament (dagkant), meestal afgeschuind of geprofileerd, met ornamenten die bedoeld zijn om dakspanen na te bootsen.

82 Zie: E. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* (Leiden 2005⁹).

Grotesk: versieringsmotief uit de Romeinse kunst, opnieuw toegepast door renaissancekunstenaren. Vrij gevormd speels element, samengesteld uit bladmotieven, dier- en mensfiguren.

Hogel: kenmerkend siermotief in de gotiek, oorspronkelijk knopvormig maar later zich tot omkrullend bladwerk ontplooiend. Op regelmatige afstanden geplaatst, opklimmend langs frontalen, torenspitsen en luchtbogen, in het geval van grafmonumenten langs pinakels.

Initiaaldecoratie: de vergroting en versiering van hoofdletters in middeleeuwse handschriften.

Latei: balkvormig element van hout, steen of ijzer dat een venster, ingang of andere opening van enige breedte overspant en het bovenliggende muurwerk steunt.

Lessenaardak: dak dat op de wijze van een lessenaar helt, zoals over de zijbeuk van een basiliek.

Montjoie: heilig huisje, wegkapelletje op een zuil of pijler.

Pedestal: voetstuk, verhoogde plint, postament.

Rondboogelement: element in de vorm van een halve cirkel.

Rozet: versierend concentrisch element, regelmatig om een middelpunt geschikt bladwerk, gelijkend op een roos.

Sokkelzone: het gedeelte dat als hoog voetstuk onder een zuil of standbeeld fungeert.

Stèle: grafteken, gewoonlijk vierhoekig naar boven smaller wordende pijler of plaat, afgedekt met een timpaan, vaas of plantenornament.

Tandlijst: lijst van blokjes, zoals aan Ionische kroonlijsten. Geliefd motief in de baksteenarchitectuur, gevormd door om de andere uitspringende koppen.

Timpaan: in een driehoekig fronton besloten veld.

Traceerwerk: maaswerk, in het bijzonder in de koppen van gotische vensters, nissen en muurvlakken.

Transept: dwarsschip, kruisarm.

Uitkraging: bouwdeel dat overstekend geconstrueerd is om een muurverzwaring of uitspringend gedeelte van betrekkelijk geringe massa te ondersteunen, bijvoorbeeld een hoektorentje.

Voluutvorm: spiraalvormige versiering van Ionische en Corinthische kapitelen, meestal in eenvoudiger vorm toegepast als krulomlijsting.

Wronq: profiel in de vorm van een kwartrond.

Zadeldak: dak met twee tegen elkaar geplaatste hellende schilden.

Bijlage 3

Klerikalen en liberalen: stijl en locatie van hun graven

In de jaren 1870 bereikte de strijd tussen Roermondse klerikalen en liberalen een hoogtepunt. De bij deze strijd betrokkenen vonden later grotendeels hun laatste rustplaatsen op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'. De graven van de meesten van hen konden worden gelokaliseerd en van de grafmonumenten – indien bewaard gebleven – kon worden vastgesteld in welke grafstijl ze gemaakt zijn. Op basis van de onderstaande bronnen kunnen de begravenen worden bestempeld als klerikaal of liberaal:

- H. Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw. Maaslandse Monografieën 66* (Hilversum 2003).
- E. Lemmens, 'Een eigenaardig kind in de Nederlandsche familie'. De politiek-staatkundige integratie van Limburg, 1839-1919', in: P. Tummers e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis. Deel 3 vanaf 1800* (Maastricht 2015) 67-88.
- J. Daniëls, H. van der Bruggen en J. Tierolff, *De Roermondse Groote Sociëteit. 1804 – 2 december 2004* (Roermond 2004).
- T. Thelen, *Om de spaarcenten van de kleine man. De Roermondse Spaarbank en de evolutie van het spaarbankbedrijf 1880-1968* (Roermond 1993).
- A. van Rijswijk, 'Liberalen en klerikalen in hun strijd rond het Bisschoppelijk College te Roermond', in: *Historische opstellen over Roermond en omgeving* (Roermond 1951).
- J. de Valk, *Katholiek en liberaal te Roermond in de negentiende eeuw. Twee momentopnamen 1857/1858 – 1874/1875* (scriptie K. U. Nijmegen; 2 delen z.p. 1971).
- 'Vereeniging "De Grondwet"', in: *De Volksvriend* 24 januari 1874.

Tabel 2. Grafstijlen van begraven liberalen en klerikalen in Roermond, 1860-1926

	'Liberaal'	Grafstijl	Locatie	'Klerikaal'	Grafstijl	Locatie
01	Beerenbroek, O.	NC (1876)	+/-	Andriessens, F.	NG (1889)	-
02	Bongaerts, E.	NG (1860)	-	Baert, J.	NC (1893)	+/-
03	Bertrams, H.	NG (1881)	-	Berger, J.	NC (1926)	+/-
04	Bloemen, F.	NRE (1869)	-	Broek, E. van den	NRO (1894)	+
05	Boellaard, A.	NC (1875)	-(p)	Corsten, J.	NC (1877)	-
06	Bijl de Vroe, G.	NC (1894)	-(p)	Cuypers, P.	NG (1898)	+
07	Cornelis, M.	NRO (1870)	+	Drehmanns, H (sr)	NG (1876)	-
08	Fouquet, H.	NC (1890)	-	Gabriëls, J.	EC (1917)	-
09	Gorkum, J. van	NG (1880)	-	Leurs, I.	NC (1864)	+
10	Heijnen, J.	NRO (1885)	-	Linssen, J.	NC (1895)	-
11	Janné, A.	NC (1886)	-(v.k.)	Lucas, J.	mHK (1912)	-
12	Langenhoff, G.	NC (1922)	-	Mertz, A.	mNC (1880)	-
13	Leclercq, I.	NG (1860)	+	Nicolas, F.	mNG (1882)	-
14	Lommen, H.	mNC (1881)	-	Oor, J.	NG (1905)	-
15	Motké, T.	NG (1874)	+	Romen, F.	EC (1866)	+
16	Negri, F. de	NC (1880)	-	Smeets, H.	mNC (1881)	-
17	Olfen, F. van	NRO (1870)	+	Stoltzenberg, F.	NG (1858)	-
18	Raemaekers, J.	NC (1895)	-	Windhausen, H.	NC (1894)	-
19	Schmitz, J.	NG (1915)	-	Winkel, Th. Van de	mNC (1881)	-
20	Schoth, J.	NG (1885)	-			
21	Schreurs, C.	NG (1862)	+			
22	Strens, C.	mNC (1892)	-			
23	Sijben, H.	mNC (1921)	-			
24	Telders, J., Higly, J. en Thissen, J.	EC (1858)	+			
25	Tijssen, M.	NG (1877)	+/-			

P = protestantse gedeelte van de begraafplaats.

v.k. = 'algemene gedeelte' van de begraafplaats, ongewijd, in de volksmond 'verloare kirkhoaf'.

Een + geeft aan dat het graf in kwestie in de onmiddellijke nabijheid van de Bisschoppenkapel ligt.

Bij een - is dat niet het geval. +/- geeft aan dat het graf weliswaar in de nabijheid ligt van de Bisschoppenkapel, maar er niet aan grenst.

Tabel 3. Percentages per graflocatie en politieke kleur

	'Liberaal'	'Klerikaal'
Grafstijl NG	36% (9)	32% (6)
Grafstijl NC	44% (11)	47% (9)
Grafstijl overig	22% (5)	21% (4)
Graflocatie +	24% (6)	21% (4)
Graflocatie -	68% (17)	68% (13)
Graflocatie +/-	8% (2)	11% (2)

Maria De Waele

PIERRE NOTHOMB, HET COMITÉ DE
POLITIQUE NATIONALE EN DE BELGISCHE
ANNEXIONISTISCHE CAMPAGNE TIJDENS
EN NA DE EERSTE WERELDOORLOG

Over de repercussies van het Belgische annexionisme in Limburg vlak na de Eerste Wereldoorlog is al veel geschreven.¹ Het Nederlands-Limburgse perspectief van deze publicaties ontleent echter enigszins het zicht op de bredere achtergrond en inzet van de Belgische territoriale eisen tijdens en onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog. België streefde niet alleen naar de inlijving van Nederlands-Limburg, maar ook van Zeeuws-Vlaanderen, het groothertogdom Luxemburg en de huidige Duitssprekende ‘oostkantons’ rondom Eupen en Malmédy. Alleen de laatste wens is gerealiseerd.² Deze landhonger zorgde voor grote verontwaardiging in Nederland en Luxemburg, maar veroorzaakte ook in eigen land diepe verdeeldheid. De Belgische gebiedseisen mogen anno nu volstrekt surrealistisch klinken, in de context van de jaren 1914-1920 werden zij door verschillende beleidsmakers in de overheid en het bedrijfsleven van groot belang geacht. Dit alles wordt in den brede uiteengezet in mijn niet-gepubliceerde doctoraatsverhandeling ‘Naar een groter België!’ uit 1989.³ Op basis van dit proefschrift publiceerde ik eerder enkele artikelen over aspecten van het annexionisme.⁴ Hier wil ik de aandacht vestigen op de acties van een van de bekendere – althans in België – agitators in de annexionistische zaak, Pierre Nothomb.⁵

- 1 Rob P.W.J.M. van der Heijden, ‘Tijden veranderen: Limburg tussen Nederland en België. De reacties in Nederlands-Limburg op het Belgisch annexionisme van 1918-1919’, *De Maasgouw* 111 (1992) 102-167; Rob P.W.J.M. van der Heijden, A.S.M. Patelski en F.H.M. Roebroeks, ‘Valkenburg in 1919 in de ban van België?’, *Historische en Heemkundige Studies in en rondom het Geuldal* 3 (1993) 176-201; Kasper Wagemans, ‘Limburg en het Belgische annexionisme 1918-1920’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XLIII* (1998) 89-133; Judith Gulpers, ‘Elfde kind of Assepoester? Argumenten pro en contra het Belgische annexionisme in de Limburgse pers (1918-1919)’, *ibidem* LV (2010) 103-126.
- 2 Zie: Klaus Pabst, *Eupen-Malmedy in der belgischen Regierungs- und Parteienpolitik 1914-1940* (Aken 1964). Dit onderdeel van de annexatiepolitiek blijft hier verder buiten beschouwing.
- 3 Maria De Waele, *Naar een groter België! De Belgische territoriale eisen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. Een onderzoek naar de doeleinden, de besluitvorming, de realisatiemiddelen en de propagandavoering van de buitenlandse politiek (niet-uitgegeven proefschrift Universiteit Gent 1989)* [1.613 pp.; een exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van het SHCL].
- 4 *Idem*, ‘De Belgische annexionistische campagne in Nederlands-Limburg (1914-1920)’, in: *Acta Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandsche betrekkingen tussen 1815 en 1945*. Brussel 10-12/12-1980 (Gent 1982) 353-395; *idem*, ‘België en Nederland tussen de twee wereldoorlogen. Nationale gevoelens en botsende ambities’, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 1 (1996) 193-212; *idem*, ‘De geest van Munster. De botsende economische en commerciële belangen van België en Nederland en de invloed op de wederzijdse beeldvorming (1830-1940)’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 115 (2000) 33-59. Zie over het Belgische annexionisme ook: Robert Devleeshouwer, ‘L’opinion publique et les revendications territoriales belges à la fin de la Première Guerre Mondiale 1918-1919’, in: *Mélanges offerts à G. Jacquemyns* (Brussel 1968) 207-238.
- 5 Maria De Waele, ‘Pierre Nothomb’, in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tiel 1998) 54. De schaarse biografische bijdragen over Pierre Nothomb behandelen vooral zijn literaire werk: A. de Marnette, *Pierre Nothomb* (Charleroi 1936); F. Kiesel, ‘Le Cycle d’Olxheim ou Pierre Nothomb, chroniqueur et visionnaire’, *Revue Générale* (1936) 19-36; *idem*, *Pierre Nothomb* (Parijs 1965). Informatie over zijn politieke activiteiten is te vinden in: P. Struye, ‘Pierre Nothomb, homme politique’, *Revue Générale Belge* (1968)

Pierre Nothomb (1887-1966), afkomstig uit een Belgisch-Luxemburgse familie, studeerde rechten in Leuven en raakte er bevriend met de zoon van Jules Renkin, minister van koloniën sinds 1907. Na zijn studies werd hij stagiair bij Henry Carton de Wiart (1869-1951), minister van justitie sinds 1911. Renkin en Carton waren al vóór 1914 in de behoudsgezinde vleugel van de katholieke partij terechtgekomen en zij evolueerden tijdens de oorlog steeds verder in conservatieve en nationalistische richting. In de naar Le Havre uitgeweken Belgische regering steunden zij de annexionistische eisen en campagne voluit. Nothomb werd in het begin van de oorlog naar Le Havre gehaald om in de Franse dag- en weekbladers de Belgische zaak met de pen te verdedigen. Zijn aanwezigheid werd officieel gerechtvaardigd door zijn benoeming tot privésecretaris van Carton de Wiart. Later kreeg hij de fictieve functie van secretaris-generaal van het *Office des Prisonniers de Guerre*. In augustus 1917 nam de annexionistische regeringsleider De Broqueville het ministerie van buitenlandse zaken over en werd Nothomb toegevoegd aan dit departement voor 'studies en documentatie'. Begin 1918 werd hij onder de nieuwe minister van buitenlandse zaken Paul Hymans zelfs tot attaché benoemd en officieus betrokken bij de politieke directie van het departement.

Nothomb ontplooidde tijdens en vlak na de oorlog een koortsachtige activiteit. De annexionistisch gezinde ministers maakten steeds dankbaar gebruik van zijn ijver en van zijn bereidheid om steeds weer politieke en historische nota's in elkaar te zetten ten behoeve van de annexionistische zaak. De centrale figuur van de onderneming was hij niet. Nothomb fungeerde eerder als een soort bliksemafleider. Zijn verhouding tot de regering werd opzettelijk dubbelzinnig gehouden. Als Nothomb blunderde, of al te driest te werk ging, kon men in Le Havre gemakkelijk ontkennen dat hij met een officiële opdracht belast was. Hij werd, zonder er zich volledig van bewust te zijn, gebruikt voor veel grotere belangen.

Op 18 december 1918 richtte Pierre Nothomb, samen met medestanders, het *Comité de Politique Nationale* (CPN) op als rechts-nationalistische pressiegroep.⁶

69-78; J. Beaufays, 'Aspects du nationalisme belge au lendemain de la guerre', *Annales de la Faculté de Droit de l'Université de Liège XVI* (1971) 105-171, en in de bundel 'Pierre Nothomb et le nationalisme belge de 1914 à 1930', *Cahiers de l'Académie Luxembourgeoise, nouvelle série 8* (1980), met daarin onder meer (vooral over zijn Luxemburgse acties): M. De Waele, 'De rol van de propaganda-activiteiten van Pierre Nothomb in de buitenlandse politiek van België, 1916-1919', 14-21.

6 Cf. Maria De Waele, 'Comité de Politique Nationale', *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, 777. Het stichtingsmanifest werd gepubliceerd door het katholieke Antwerpse blad *La Métropole* op 11 januari 1919 en is als bijlage opgenomen in mijn hierboven vermelde doctoraatsverhandeling (met de lijst van ondertekenaars). Het CPN en de rechts-nationale opvolgers daarvan worden eveneens besproken in de vorige noot genoemde publicaties van Beaufays (1971) en de *Cahiers de l'Académie Luxembourgeoise* (1980). Zie ook: B. Delcord, 'A propos de quelques "chapelles" politico-littéraires en Belgique (1919-1945)', *Bijdragen van het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* 10

Nothomb werd algemeen secretaris en de drijvende kracht van het *Comité*. De harde kern bestond uit oudgedienden van de annexionistische groepen uit de daaraan voorafgaande oorlogsperiode. De oprichting was bedoeld om het Belgische annexionistische eisenprogramma op de vredesconferentie in Versailles kracht bij te zetten. Het CPN mobiliseerde daarvoor de publieke opinie door middel van petitie, propaganda in de pers, brochures, meetings en manifestaties.

Voor de top van het departement van buitenlandse zaken kwamen de activiteiten van het CPN in deze periode zeker niet ongelegen. Voorman Pierre Nothomb bleef verbonden aan het departement en werd volledig ingeschakeld bij het werk van de politieke directie. Hij werkte mee aan de voorbereiding van het eisenprogramma op de vredesconferentie in Versailles, stelde instructies op voor de gezanten, en bereidde talloze nota's voor, bestemd voor de delegatie in Parijs. Daarnaast werkte hij mee aan de organisatie van campagnes in Luxemburg en Limburg. Financiële steun aan propagandisten en comiteetjes ter plaatse, die in feite afkomstig was van het ministerie, werd via het *Comité* overgemaakt. Buitenlandse zaken hoopte op die manier te vermijden dat het rechtstreeks geassocieerd zou raken met al te driest annexionistische acties. Het departement steunde ook de activiteiten van het *Comité* in eigen land.

Het stichtingsmanifest van het CPN kreeg aanvankelijk heel wat respons, vooral in Franstalig België. De Vlamingen reageerden niet of nauwelijks op het manifest. Enkele ministers, onder wie de hierboven genoemde Renkin, diplomaten, politici van liberale en katholieke huize gaven steun. De socialisten hielden zich afzijdig, maar ook uit die partij waren er enkele deelnemers, zoals de Waalse socialist Jules Destrée. Tot de ondertekenaars behoorden ook ondernemers, journalisten, magistraten en hoogleraren.

Om het optreden van Pierre Nothomb als agitator en zijn *Comité de Politique Nationale* als propagandaorganisatie voor de Belgische territoriale eisen te begrijpen, is het nodig eerst een schets te geven van de motieven en achtergronden van het Belgische annexionisme en de steun daarvoor in bepaalde milieus in de politiek en het bedrijfsleven. Dat doe ik in de volgende paragraaf. Vervolgens ga ik na welke politiek-ideologische invloeden er in Nothombs denkwereld te onderkennen zijn, met name uit het Franse rechts-nationalistische kamp. Dan worden de acties van Nothomb tijdens de oorlog beschreven, met name die in

(1986) 153-203; J. Stengers, 'La Droite en Belgique avant 1940', *Courrier Hebdomadaire du C.R.I.S.P.* (1970) 468-479; *idem*, 'Belgium', in: H. Rogger en E. Weber, *The European Right - A Historical Profile* (Berkeley 1965) 128-167; E. Verhoeven en F. Uytterhaegen, *De kreeft met de zwarte scharen - 50 jaar rechts en uiterst-rechts in België* (Gent 1981). Een meer diepgaande studie van het CPN wordt ten eerste bemoeilijkt door hiaten in het bij het Algemeen Rijksarchief te Brussel bewaarde archief van Nothomb. Over de cruciale periode eind 1918-november 1921 zijn geen documenten bewaard gebleven.

Luxemburg en Limburg, en tenslotte komen de naoorlogse annexionistische ondernemingen van het *Comité de Politique Nationale* aan de orde. Het artikel is hoofdzakelijk gebaseerd op mijn eerder vermelde doctoraatsverhandeling, waarnaar ik kan verwijzen voor een uitvoeriger verantwoording van de bronnen.

Het Belgische annexionisme

In het zogenoemde *Verdrag der XXIV Artikelen*, dat op 19 maart 1839 in het Belgische parlement was aangenomen, hadden de toenmalige Europese grootmachten bepaald dat België Limburg over de Maas en Maastricht aan Nederland moest afstaan. Ter compensatie werd het Waalse deel van Luxemburg aan België toegekend. De rest van het groothertogdom werd toegewezen aan de Nederlandse koning Willem I. Limburgers en Luxemburgers hadden de opstand van 1830 gesteund, maar dit gegeven moest wijken voor de geopolitieke belangen van de mogendheden. Hoewel Zeeuws-Vlaanderen niet had deelgenomen aan de opstand in 1830 wensten de Belgische onderhandelaars de aanhechting van dit gebied met het oog op het verwerven van de medesovereiniteit over de Westerschelde, maar dit werd afgewezen. België werd wel betrokken bij het beheer van de rivier. Na de ondertekening van het *Verdrag der XXIV Artikelen* koos het neutrale België voor een behoedzaam buitenlands beleid, maar er bleef een permanente onderstroom bestaan die verder wilde gaan dan de handhaving van de landsgrenzen. De herinnering aan het gebiedsverlies van 1839 bleef lang nazinderen. Telkens wanneer er een kans bestond om Limburg of Luxemburg terug te krijgen, ondernam Brussel discrete pogingen in die richting.

Na de Duitse bezetting van België in de eerste oorlogsmaanden van 1914, vestigde de homogeen-katholieke regering, geleid door Charles de Broqueville (1860-1940), zich op 13 oktober in Sainte-Adresse, een voorstad van het Franse Le Havre. In de loop van de oorlog werd de regering verschillende keren gewijzigd. Begin 1916 traden liberalen en socialisten toe. Door de Duitse inval kwamen de nationale veiligheid en de positie van België in Europa bovenaan op de politieke agenda te staan. De discussie over de buitenlandse politiek bleef de hele oorlog duren en de gebiedseisen namen in dit debat een centrale plaats in. Al op 15 september 1914 had het ministerie van buitenlandse zaken een uitgebreid eisenprogramma opgesteld. België moest het groothertogdom Luxemburg en de Waalse kantons, gebieden die in 1839 en 1815 verloren waren gegaan, terugvragen. Wat betreft Limburg en Zeeuws-Vlaanderen bleven de auteurs nog voorzichtig. Enkele cruciale zwakheden in de defensie werden toegeschreven aan het feit dat België noch

over de Maaslinie in Nederlands-Limburg, noch over de Scheldelinie in Zeeuws-Vlaanderen beschikte. In deze nota werd de voorkeur gegeven aan de inlijving van Limburg ('province très riche, très peuplée') boven deze van Zeeuws-Vlaanderen. Datzelfde eisenprogramma werd in twee nota's van januari 1915 nog eens in detail herhaald.⁷

De sterke nadruk op het verleden was het opvallendste kenmerk van de eisennota's van september 1914 en januari 1915. De auteurs grepen terug naar 1839 alsof het gisteren was en het bleek voor hen vanzelfsprekend dat de gebieden die toen verloren gingen bovenaan het Belgisch eisenprogramma stonden. De herinnering aan 1839 had de Belgische kijk op Limburg danig vertroebeld en de integratie van dit gebied in Nederland werd volledig genegeerd. De interesse voor Zeeuws-Vlaanderen en voor Limburg was anderzijds nauw verbonden met de belangen van de haven van Antwerpen. Het verdrag van 1839 lag aan de basis van een hele reeks conflicten en wrijvingen met Nederland inzake het beheer van de Schelde-monding en de verbindingswateren met de Maas en de Rijn. De herziening van het verdrag zou deze problemen voor eens en voor altijd uit de wereld kunnen helpen. De meest radicale oplossing, met name de inlijving van Zeeuws-Vlaanderen en Limburg, bood in dit opzicht de beste garanties.

In februari 1915 begon de krant *Le XXe Siècle*, politiek en financieel nauw verbonden met regeringsleider Charles de Broqueville, een annexionistische perscampagne. De krant had daartoe enkele nationalistisch gezinde journalisten aangetrokken, van wie sommigen, zoals Nothomb, ook semiofficiële functies voor annexionistisch gezinde ministers vervulden. De Broqueville, gesteund door zijn medestanders in het kabinet Renkin en Carton de Wiart, was hiervan de aanstichter, grotendeels buiten medeweten van minister Eugène Beyens (1855-1934) van buitenlandse zaken, die een voorzichtiger koers voorstond. Met betrekking tot de territoriale eisen voerde De Broqueville een eigen politiek. De activiteiten op dit vlak werden aan het normale regeringswerk onttrokken en uitgestippeld door de regeringsleider en enkele vertrouwelingen. De door *Le XXe Siècle* aangetrokken journalisten maakten deel uit van een rumoerige annexionistische coterie in Le Havre en enkelen traden na de oorlog toe tot het *Comité de Politique Nationale*.

Aanvankelijk konden vooral *les frères séparés* in Luxemburg zich in een overweldigende belangstelling verheugen. De campagne van *Le XXe Siècle* lokte felle reacties uit en in de lente kon de regering het probleem niet langer negeren.

7 Algemeen Rijksarchief (hierna ARA) Brussel, archief buitenlandse zaken, Classement B 383: Nota Politieke Directie, 15 september 1914 (Bassompierre); Nota Politieke Directie, 25 januari 1915 (Bassompierre); Nota januari 1915.

De tegenstellingen in de ministerraad kwamen op scherp te staan. Beyens bleef zich verzetten tegen het opeisen van Nederlands grondgebied, maar stemde wel in met een mogelijke terugkeer van Luxemburg. Op de kabinetsraad van april 1915 werd beslist dat de Belgische aanspraken op Luxemburg zo vlug mogelijk moesten worden veiliggesteld. Over Limburg en Zeeuws-Vlaanderen werd in de loop van 1915 uitsluitend binnenskamers gesproken. In het kabinet bleef de discussie daarover echter in alle scherpte doorgaan. In het voorjaar van 1916 liet *Le XXe Siècle* alle schroom varen. De krant vroeg de 'terugkeer' van Limburg en Zeeuws-Vlaanderen; Nederland werd voorgesteld als oorlogsprofiteur en als historische erfvijand. De commotie werd nog groter toen er annexionistische propagandabrochures verschenen, meestal van de hand van aan *Le XXe Siècle* verbonden journalisten.

Met het aantreden van de liberaal Paul Hymans als minister van buitenlandse zaken, begin 1918, verschoof het zwaartepunt van de besluitvorming naar de *hard liners* aan de top van het departement. Hymans en zijn naaste medewerkers stuurden aan op gebiedswinst en waren bereid daarvoor hoog spel te spelen. Daarnaast fungeerde de top van zijn ministerie als centrale commandopost bij de voorbereiding van annexionistische campagnes ter plaatse. Daarmee wilde men een oplossing forceren, of ten minste beslissend beïnvloeden. Het meeste werk voor deze campagne werd verricht door de jonge nationalist Pierre Nothomb.

Na de bevrijding in november 1918 kon er geen twijfel meer over bestaan dat sommigen in België aanstuurden op de inlijving van Luxemburg, Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. Een groot gedeelte van de Franstalige pers, aangevoerd door *La Nation Belge*, de opvolger van *Le XX Siècle*, en *Le Soir*, voerde een bijzonder agressieve annexionistische campagne. Het rechts-nationalistische *Comité de Politique Nationale*, geleid door Pierre Nothomb, ijverde op zeer rumoerige wijze voor gebiedswinst en leek aanvankelijk over heel wat steun in de politiek en in de publieke opinie te kunnen beschikken.

Er stonden dan ook grote belangen op het spel.⁸ Luxemburg, met zijn goed uitgebouwde spoorwegennet, vormde de verbindingsschakel tussen Antwerpen en het achterland in Elzas-Lotharingen, Oost-Frankrijk, Zwitserland en Noord-Italië. Volgens minister van spoorwegen Paul Segers, die optrad als spreekbuis van de Antwerpse havenkringen in de regering, moest België proberen de controle over de Luxemburgse spoorwegen te verwerven, en dit kon het beste gebeuren door middel van inlijving. De Antwerpse Kamer van Koophandel, beheerst door Frans-talige ondernemers, eiste de aanleg van een kanaal door Nederlands-Limburg om

8 Zie hierover: De Waele, *Naar een groter België!*, 184-185 en 921-926.

Pierre Nothomb spreekt Nederlanders toe op een schip tijdens een bootochtje in de Wieringen, 1921.

Fotocollectie Nationaal Archief.

de Schelde met de Maas en de Rijn te verbinden. De 'terugkeer' van Limburg, die door de Kamer van harte werd toegejuicht, zou de aanleg van een dergelijk kanaal aanzienlijk vergemakkelijken. De Kamer eiste met name dat *l'enclave de Maestricht* bij België werd ingelijfd om een kanaalverbinding tussen Antwerpen en Luik op Belgisch grondgebied mogelijk te maken.

Bovenaan op de lijst van eisen stond het verwerven van de volledige controle over de Schelde-monding. Deze werd noodzakelijk geacht voor de heropleving van de nationale economie en die van de Antwerpse haven in het bijzonder. Pas wanneer België de volledige soevereiniteit over de Schelde zou verwerven, kon er een einde worden gemaakt aan de systematische obstructie door Nederland. De voorzitter van de Antwerpse Kamer van Koophandel onderhield nauwe contacten met het CPN en met Nothomb persoonlijk, en het CPN organiseerde samen met de Kamer enkele manifestaties in Antwerpen om de eisen kracht bij te zetten. Ook de Gentse en Brusselse Kamers van Koophandel steunden deze eisen. De Brusselse *Cercle des Installations Maritimes*, geleid door de liberale senator Prosper

Hanrez, eiste de annexatie van Zeeuws-Vlaanderen en Maastricht, en de volledige zeggingsmacht over de Schelde. Ook de Cercle zocht toenadering tot het CPN en Pierre Nothomb. In Luik bepleitten vertegenwoordigers van industrie en handel de annexatie van Maastricht om de verbetering van de waterwegen en de verbinding met Antwerpen mogelijk te maken. Deze eisen werden ondersteund door de *Assemblée Wallonne* en de Luikse pers.

Op de vredesconferentie in Versailles stuurde de Belgische delegatie aan op gebiedswinst, maar wilde dit niet openlijk toegeven. Na lang aandringen kon minister Paul Hymans op 11 februari 1919 de Belgische eisen uiteenzetten voor de mogendheden Groot-Brittannië, Frankrijk, de Verenigde Staten, Italië en Japan. Op 19 en 20 mei vond een confrontatie tussen België en Nederland plaats, maar beide landen praatten langs elkaar heen en het gesprek eindigde in een weinig diplomatieke scheldpartij. Op 4 juni viel het verdict. De geallieerden vertrouwden de herziening van de verdragen van 1839 toe aan een nieuwe commissie, bestaande uit België, Nederland en de vijf mogendheden, maar gebieds- of soevereiniteits-overdrachten werden bij voorbaat uitgesloten. Van de gebiedseisen was zo goed als niets gerealiseerd. De aanhechting van de Waalse kantons was een zeer schrale troost.

De Belgische nationalisten en hun ideeëngoed

Van het Belgische nationalisme, dat tijdens de Eerste Wereldoorlog op de voorgrond trad, was vóór 1914 al een bescheiden aanzet merkbaar geweest. Aan de vooravond van de oorlog ontstond er een stijgende belangstelling voor een kordater, meer op expansie gericht buitenlands beleid.⁹ De verschillende componenten van het latere Belgische nationalistische ideeëngoed waren daarin in embryonale vorm aanwezig. Dit gold zeer duidelijk voor het annexionisme, dat tijdens en onmiddellijk na de oorlog één van de belangrijkste en meest controversiële nationalistische eisen was. Heel wat figuren die tijdens de oorlog ageerden voor gebiedsuitbreiding en daarna toenadering zochten tot Pierre Nothombs *Comité de Politique Nationale*, waren al vóór 1914 in mindere of meerdere mate in contact gekomen met het nog rudimentaire nationalistische ideeëngoed. Dat gold ook voor Nothomb zelf, maar hij speelde er toen nog geen grote rol in. Anderen hadden eerder onverschillig of gereserveerd tegenover het schuchtere nationalistische reveil gestaan.

9 *Ibidem*, 94-110: 'Een bescheiden nationalistisch reveil'; E. Defoort, 'Het Belgisch nationalisme voor de Eerste Wereldoorlog', *Tijdschrift voor Geschiedenis* LXXXV (1972) 524-542.

Portretfoto van rechtsgeleerde en publicist Edmond Picard (1836-1924). Bron: <http://delcampe.net>

Omstreeks de eeuwwisseling begonnen Franstalige Belgische publicisten de Belgische natie te funderen op het idee dat er een *âme belge*, een 'Belgische ziel', zou bestaan. Dit werd voor het eerst geformuleerd door de rechtsgeleerde en publicist Edmond Picard (1836-1924).¹⁰ De *âme belge* was het resultaat van een eeuwenlange *communauté de volonté*, die niets te maken had met een *communauté de langue*. De historische fundering daarvoor werd geleverd door de werken van de prestigieuze historici Godefroid Kurth en vooral Henri Pirenne,¹¹ de toenmalige paus van de Belgische geschiedschrijvers, die door de latere nationalisten werd genoemd als één van hun grote voorbeelden.¹²

Al vóór de Eerste Wereldoorlog werkten Brusselse nationalistenvan rondom de advocaat Léon Hennebicq, een leerling van Picard, de nationalistische doctrine uit. Zij begonnen een kruistocht tegen de parlementaire democratie en de politieke

10 Edmond Picard, 'L'âme belge', *Revue Encyclopédique* (1897) 595-599; *idem*, *Essai d'une psychologie de la nation belge* (Brussel 1906).

11 H. Pirenne, *La Nation Belge* (Brussel 1900); G. Kurth, *La nationalité belge* (Namen 1913).

12 P. Nothomb, *Étapes du nationalisme belge* (Brussel en Parijs 1918) 67.

De cover van het weekblad Pallister van 25 mei 1924, met het getekende portret van Léon Hennebicq (1871-1940). Bron: <http://delcampe.net>

partijvorming en tegen de neutraliteit als beginsel in de buitenlandse politiek. De neutraliteit zou de Belgische staat in een onmachtige positie plaatsen. Een vitale staat moest expansionistisch zijn. De nationalist probeerden systematisch ongenoegen op te wekken over de gevolgen van de verdragen van 1815 en die van Londen van 1839: over het groothertogdom Luxemburg ('l'Alsace-Lorraine belge'), het kanton Malmédy ('la Wallonie prussienne'), Zeeuws-Vlaanderen en Limburg ('blessures de 1839 qui sont redevenus saignantes').¹³ Een van hun inspiratiebronnen was het irredentisme van de negentiende-eeuwer Emile Banning, medewerker van koning Leopold II, die in 1882 herstel van de grenzen van 1830 als uiteindelijk doel van de Belgische politiek had voorgesteld, had geponeerd dat het bezit van Zeeuws-Vlaanderen een noodzaak was, en dat de Belgische verdedigingslinie controle over Nederlands-Limburg en Luxemburg vereiste.¹⁴

13 Citaten uit Defoort, 'Het Belgisch nationalisme', 527-528.

14 Ibidem, 531. De twee invloedrijkste werken van Banning werden na de oorlog door de nationalist

Het nationalistische gedachtegoed kreeg na de Duitse inval ruimere weerklank.¹⁵ De visie van Hennebicq en zijn medestanders op de buitenlandse politiek en de defensie leek door de gebeurtenissen van augustus 1914 te worden bevestigd. De opgelegde neutraliteit had België onvoldoende bescherming geboden. Het land moest in de toekomst kunnen rekenen op nieuwe en betere veiligheidsgaranties. De argumenten, die vóór 1914 werden gebruikt om de belangstelling voor de in 1815 en 1839 verloren gebieden te rechtvaardigen, werden in de annexionistische campagne in detail uitgewerkt. Ook de kritiek op de werking van het parlement en op de rol van de partijen werd grotendeels overgenomen. Binnenlandse twisten mochten niet langer de aandacht monopoliseren en een echt 'nationaal' beleid in de weg staan.

Het Belgische nationalisme heeft weinig originele denkers voortgebracht en de nationalist hebben maar weinig theoretische werken nagelaten. De belangrijkste publicaties van Nothomb en anderen zijn bundelingen van krantenartikelen.¹⁶ Een analyse van de inhoud van het hiervoor genoemde annexionistische blad *Le XXe Siècle* laat zien dat de Belgische nationalist sterk werden beïnvloed door de Franse nationalist Charles Maurras, de oprichter en belangrijkste ideoloog van de protofascistische *Action Française*.¹⁷ Ook het vitalistisch nationalisme van de Franse publicist Maurice Barrès, ijveraar voor de terugkeer van Elzas-Lotharingen bij Frankrijk, sprak jongere Belgische nationalist, zoals Nothomb, sterk aan.¹⁸ In het voetspoor van de *Action Française* werd aan de oorlog een permanent en alomtegenwoordig karakter toegekend. België moest steeds op zijn hoede zijn voor een mogelijke vijandelijke inval. Kortom, 'une bonne armée, de bonnes frontières et de bonnes alliances' waren noodzakelijk om een herhaling van de gebeurtenissen van 1914 te voorkomen. Een strategisch verantwoorde oostgrens veronderstelde volgens de nationalist het

opnieuw uitgegeven: E. Banning, *Considérations politiques sur la défense de la Meuse - Mémoire rédigé en 1881-1886* (Brussel en Parijs 1919); idem, *Les traités de 1815 et la Belgique - Mémoire publié pour la première fois d'après le manuscrit original* (Brussel en Parijs 1919, met een voorwoord van Pierre Nothomb).

15 De Waele, *Naar een groter België*, 446-463; 'De Belgische nationalist en hun ideeëngoed'; idem, 'Belgisch nationalisme', *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, 412-445.

16 De belangrijkste zijn: M. Des Ombiaux, *La politique belge depuis l'armistice - La grande peur de la victoire* (Parijs 1929); F. Neuray, *La Belgique nouvelle à travers de quatre ans de guerre, 1914-1918* (Brussel en Parijs 1918); P. Nothomb, *Etapes du nationalisme belge - But, bases et principes, méthodes, programme général* (Brussel 1926); N. Wallez, *La Belgique de demain et sa politique* (Parijs 1916).

17 Eric Defoort, *Charles Maurras en de Action Française in België* (Brugge 1978); idem, 'L'Action Française dans le nationalisme belge, 1914-1918', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis VII* (1976) 113-152. Elders stelt Defoort een zekere afstand vast met de activistisch ingestelde Nothomb, die Maurras veel te theoretisch zou hebben gevonden, maar hij constateert wel 'een sterke beïnvloeding door een Barrès en vooral door een D'Annunzio [Italiaanse voorloper en sympathisant van het fascisme]'. E. Defoort, 'Pierre Nothomb en Charles Maurras, 1910-1926', in: *Pierre Nothomb et le Nationalisme Belge*, 53-58.

18 Zie over hem onder meer: Z. Sternhell, *Maurice Barrès et le nationalisme français* (Parijs 1972).

bezit van Nederlands-Limburg, met Maastricht als bruggenhoofd op de Maas, de Oostkantons en het groothertogdom Luxemburg. België moest vanzelfsprekend ook meester worden over de linkeroever van de Schelde.

Naast deze militair-strategische overwegingen gebruikten de nationalistena ook 'historische' argumenten om de territoriale eisen te rechtvaardigen. Deze argumenten leverden al bij al een fraai staaltje rechtvaardigingsgeschiedenis op. Luxemburg en Limburg waren verloren gegaan in 1839, de Waalse kantons in 1815. Volgens de nationalistena was deze scheiding louter kunstmatig gebleven. De annexionistische propaganda bevatte lyrische verhalen over het grootse gemeenschappelijke verleden van België, inclusief Luxemburg, Limburg en de Oostkantons. De herinneringen aan dit verleden zouden tot in 1914 zijn blijven voortleven. De scheiding van 1815, en vooral deze van 1839, werd met het nodige pathos beschreven. Anders gezegd, de nationalistena spanden zich in om aan te tonen dat Luxemburg, Limburg en de Oostkantons eenzelfde betekenis hadden voor België als Elzas-Lotharingen voor Frankrijk. Deze argumenten waren, zacht gezegd, nogal geforceerd. In tegenstelling tot Elzas-Lotharingen waren er in de drie genoemde gebieden geen bewegingen actief die de terugkeer naar België eisten. De herinneringen aan het gemeenschappelijke verleden waren er allang vervaagd, wat de nationalistena ook beweerden.

In actie voor de annexatie van Luxemburg

De annexionistische perscampagne van *Le XXe Siècle* begon in februari-maart 1915 met enkele artikelen van hoofdredacteur Fernand Neuray en Pierre Nothomb over Luxemburg, maar kwam pas goed op gang in de zomer van datzelfde jaar. Daar bleef het niet bij. Vanaf het einde van 1915 werd er vanuit regeringskringen in Le Havre, maar buiten de officiële kanalen om, een grootscheepse campagne op touw gezet om de inlijving van Luxemburg door België te bewerkstelligen.¹⁹ Het doel was de toenadering tussen België en Luxemburg populair te maken bij de Luxemburgers, de geallieerden en geëmigreerde Belgen. Het initiatief ging uit van eerste minister De Broqueville, en in mindere mate van de ministers Renkin en Carton de Wiart. Het ministerie van buitenlandse zaken, waar voorstanders van een voortgezette neutraliteitspolitiek toen nog de overhand hadden, werd slechts zijdelings bij de campagne betrokken. Achter de rug van minister

19 Het onderstaande is gebaseerd op: De Waele, *Naar een groter België!*, 297-309: 'De campagne wordt op gang gebracht – rol en betekenis van Gaston Barbanson en Pierre Nothomb', en 310-312: 'Doeleinden en organisatie van de propagandacampagne'.

Beyens van buitenlandse zaken om stippelde De Broqueville, samen met enkele vertrouwelingen, een eigen koers uit. De lancering van de campagne inzake Luxemburg vormde hier een onderdeel van.

Door afkomst en familierelaties had regeringsleider De Broqueville nauwe banden met het groothertogdom Luxemburg. Via zijn moeder maakte hij deel uit van de grensoverschrijdende Frans-Belgisch-Luxemburgse familie De Briey, en door zijn huwelijk was hij opgenomen in een andere Belgisch-Luxemburgse clan, de familie d'Huart. Net als de familie De Briey had deze familie zich in de loop van de negentiende eeuw opgesplitst in een Belgische, Lotharingse en Luxemburgse tak. Twee van De Broqueville's zonen trouwden met leden van de familie Tornaco, die in de negentiende eeuw een hoofdrol hadden gespeeld in het politieke leven van Luxemburg. In deze milieus was de afscheiding van 1839 nog niet vergeten.

In de lente van 1916 stelde De Broqueville, samen met Renkin, een actieplan op. Voor de uitvoering daarvan zochten zij de propagandisten Gaston Barbanson en Pierre Nothomb aan. Die kregen de opdracht '(de) rassembler au sujet du Luxembourg des renseignements utiles [...] et en faisant une propagande discrète pour la solution belge, de maintenir le contact avec l'opinion luxembourgeoise'. Gaston Barbanson (1876-1946) behoorde tot een Brusselse liberale familie die sinds de Belgische onafhankelijkheid deel uitmaakte van de wereld van de *haute finance*.²⁰ Voorvaders aan moederskant Auguste Metz en Victor Tesch waren de grondleggers geweest van de Luxemburgse ijzer- en staalnijverheid. Barbanson werd in 1905 commissaris van de *Hauts Fourneaux et Forges de Dudelange* en was in 1911, samen met de Luxemburger Emile Mayrisch, de drijvende kracht achter de vorming van het Luxemburgse staalconcern ARBED.

In de oorlogsperiode behoorde Barbanson tot de groep zakenlui rond kabinetsvoorzitter De Broqueville die de economische restauratie en de toekomst van het land voorbereidden. Hij was één van de drijvende krachten achter de campagne voor de inlijving van Luxemburg. In een brief aan Nothomb van 22 maart 1916 verklaarde hij zich bovendien voorstander van de annexatie van het zuidelijk deel van Nederlands-Limburg en van het Akense steenkoolgebied.²¹ Barbansons ijver werd op de eerste plaats ingegeven door zijn bekommernis om ARBED. Terwijl Barban-

20 Zie over Barbanson: *ibidem*, 77-79.

21 Geciteerd in: Jacques Willequet, 'Gaston Barbanson, promoteur d'une "Grande Belgique" en 1914-1918', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 48 (1970) 335-376, aldaar 354. Barbansons wens tot annexatie van het Akense kolendistrict kan moeilijk worden losgezien van de steenkoolbehoefte van ARBED, dat al in 1913 nauwe verbanden was aangegaan met de *Eschweiler Bergwerks-Verein*, het grootse steenkoolbedrijf in Aken, om kolenleveranties veilig te stellen. Zie hierover Jörg Wiesemann, 'Die industriellen und finanziellen Beziehungen zwischen ARBED und EBV von 1913 bis 1952', in: Paul Thomes (Hg.), *Rohstoffbasis und Absatzmarkt. Die Schwerindustrie des Großherzogtums Luxemburg und das Aachener Revier* [Aachener Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 2] (Aken 2005) 51-82.

son in de oorlogsjaren de Belgische connectie met Luxemburg openhield, onderhield zijn mededirecteur Mayrisch de contacten met Frankrijk. Mayrisch was voorstander van een economische unie van Luxemburg met Frankrijk na afloop van de oorlog, maar hij sloot een mogelijk samengaan met België niet uit. ARBED moest voorbereid zijn op deze mogelijkheid en het was belangrijk om de plannen van de Belgische regering in dit verband te kennen en bij voorkeur te beïnvloeden. De Belgische optie werd opengehouden door Barbanson. Na de oorlog vestigde Barbanson zich definitief in Luxemburg en wijdde zich, samen met Mayrisch, aan de verdere uitbouw van het ARBED-imperium, onder meer door een *joint-venture* met het Franse staalconcern *Terres Rouges* (Schneider & Cie).²²

In tegenstelling tot Barbanson had Nothomb geen directe zaken- of andere belangen bij het welslagen van de affaire, maar ook zijn bemoeienis werd mede gemotiveerd door een familietraditie. De afscheiding van Luxemburg had plaatsgevonden onder een regering waarvan een illustere voorvader, Jean-Baptiste Nothomb, deel had uitgemaakt. Het zou mooi zijn als een afstammeling van die Nothomb de scheiding weer ongedaan zou kunnen maken. Met deze redenering ging Pierre Nothomb zich met de affaire Luxemburg identificeren. Zijn persoonlijk slagen werd gelijkgesteld aan het succes van de Luxemburgse campagne. Hij begon zich met hart en ziel op de Luxemburgse zaak te richten.

De twee propagandisten, de heethoofdige nationalist Nothomb en de uitgekookte staalmagnaat Barbanson, vormden al met al een merkwaardig duo. Zij waren het oneens over diverse aspecten van de kwestie Luxemburg, maar hun meningsverschillen waren niet alleen terug te voeren tot verschillen in karakter en temperament. Een eerste struikelsteen werd gevormd door het toekomstig economisch regime van België en het groothertogdom. Volgens Barbanson kon België pas met een gerust hart denken aan samengaan met Luxemburg nadat het voldoende exportgaranties had verkregen, met name in Frankrijk. De twee propagandisten waren het evenmin eens over de vorm van de toenadering tot Luxemburg. Nothomb was van mening dat België het maximum, met andere woorden de annexatie *tout court*, moest eisen. Voor Barbanson was de beste oplossing een personele unie tussen België en Luxemburg. Een personele unie had het voordeel dat de instellingen in het groothertogdom bleven voortbestaan.

22 Zie De Waele, *Naar een groter België!*, 292-293 en 606-608: 'De samensmelting van Franse, Belgische en Luxemburgse belangen in ARBED'. Deze *joint venture* was al tijdens de oorlog door Barbanson, Mayrisch en Schneider voorbereid (*ibidem*, 79). Zie over de rol van Barbanson daarin ook: Charles Barthel, 'La fusion des groupes sidérurgiques Arbed-Terres Rouges, reflet de la nouvelle diplomatie d'affaires dans l'Europe des années 1920', in: Jean-François Eck en Michel-Pierre Chélini (éd.), *PME et grandes entreprises en Europe du Nord-Ouest XIXe-XXe siècle. Activités, stratégies, performances* (Villeneuve d'Ascq 2012) 61-78.

Begin 1916 werd de campagne steviger georganiseerd en uitgebouwd. Er werd geprobeerd om een zo groot mogelijk aantal Luxemburgers, zowel in het groothertogdom als erbuiten, voor toenadering tot België te winnen. De propaganda in Luxemburg zelf werd toevertrouwd aan Barbanson. Pierre Nothomb richtte zijn inspanningen vooral op de circa 100.000 Luxemburgers in het buitenland. Er werd een net van propagandisten en informanten opgezet in landen waar belangrijke Luxemburgse kolonies te vinden waren, met name in Zwitserland, Parijs, Londen, Nederland en de Verenigde Staten. Om deze Luxemburgers voor de Belgische zaak te winnen ontplooidde Nothomb een koortsachtige activiteit. Zij werden zo veel mogelijk gegroepeerd in comités en federaties, die op het gepaste moment openlijk voor België konden kiezen. Deze verenigingetjes fungeerden als doorgeefluik voor subsidies en financiële steun aan propagandisten. Daarnaast correspondeerde Nothomb regelmatig met individuele Luxemburgers en instrueerde hij Belgische gezanten en consuls over hun omgang met Luxemburgers.²³

Het duo Barbanson-Nothomb deed ook pogingen België in te schakelen bij een mogelijke militaire bezetting van Luxemburg na afloop van de oorlog, samen met Frankrijk.²⁴ Volgens hen was een militaire bezetting of de deelname eraan het beste middel om het openbare leven in Luxemburg naar de hand van België te zetten. Barbanson en Nothomb stelden daartoe verschillende scenario's op. Barbanson meende dat de groothertogin, de dynastie en de regering onmiddellijk aan de dijk moesten worden gezet. Daarna kon het werk beginnen: er moest een pro-Belgische regering komen, die snel verkiezingen moest uitschrijven. Nothomb ging zover dat hij een officiële regeringsverklaring van de bezettingstroepen voor de Luxemburgse bevolking voorbereidde, maar dit ging zelfs de annexionistisch gezinde ministers te ver. Niettemin werd een mogelijke Belgische deelname aan de Franse militaire bezetting van Luxemburg wel aan de Franse legerleiding voorgelegd. Op 25 november 1918 installeerde Maarschalk Foch zijn hoofdkwartier in Luxemburg, maar hij verhinderde de deelname van een Belgisch regiment aan de bezetting.²⁵

23 Voor een gedetailleerde beschrijving van alle buitenlandse activiteiten en contacten van Nothomb in dit verband zie De Waele, *Naar een groter België!*, 313-340. Zie ook: *idem*, 'De rol van de propaganda-activiteiten van Pierre Nothomb'.

24 *Idem*, *Naar een groter België!*, 340-341.

25 Zie voor de mislukking van de geplande Belgische deelname aan de militaire bezetting van Luxemburg: *ibidem*, 519-524.

Na de wapenstilstand in november 1918 probeerde België de Luxemburgse publieke opinie te beïnvloeden door het zenden van propagandisten.²⁶ Enkele Luxemburgers die al tijdens de oorlog voor de Belgische zaak waren gerekruteerd, zetten hun actie voort. De meeste propagandisten hadden de Belgische nationaliteit. Ook zij waren grotendeels gerekruteerd door de niet aflatende Pierre Nothomb, onder wie de Luikse industrieel Jacques Van Hoegaerden (directeur van het staalbedrijf Ougrée-Marihaye). Tijdens de oorlog had Nothomb de eerste contacten met hem gelegd in Zwitserland. Net als de meeste andere Luikse staalbaronnen verdedigde Van Hoegaerden in 1918-1919 l'*annexion pure et simple* van het groot-hertogdom, maar deze houding zou in de jaren 1920-1922 grondig veranderen. De activiteiten van al deze propagandisten hadden echter niet het gewenste resultaat. Zij deden het wantrouwen van de Luxemburgse publieke opinie alleen maar toenemen. Belgische vertegenwoordigers die waarschuwden tegen het zenden van nog meer 'missionarissen' kregen bij Nothomb echter geen gehoor.

In de Luxemburgse campagne had België kosten noch moeite gespaard om de publieke opinie in het groothertogdom en daarbuiten gunstig te stemmen en erop gerekend dat Luxemburg zou kiezen voor toenadering tot België. De Belgische kijk op de Luxemburgse realiteit was echter zeer eenzijdig. Luxemburgers die door Le Havre werden ingeschakeld bleken geen betrouwbare informanten. De annexionistische perscampagne en de weinig discrete propaganda-initiatieven waren hun doel voorbijgeschoten en leverden andere resultaten op dan men had gehoopt. Zij hadden de Luxemburgers voor alles attent gemaakt op de onvermoede Belgische gebiedshonger. Dit had niet alleen de Belgische populariteit geschaad, de wens van de Luxemburgse bevolking om onafhankelijk te blijven werd er nog door versterkt.

De annexionistische campagne in Nederland

De Belgische verlangens ten aanzien van Limburg en Zeeuws-Vlaanderen kwamen in het eerste halfjaar van 1916 in de openbaarheid dankzij de campagne van *Le XXe Siècle*.²⁷ Deze krant beperkte zich niet tot het pousseren en rechtvaardigen van de territoriale eisen, maar suggereerde bij herhaling dat Nederland niet zo neutraal was als beweerd en in feite een stille bondgenoot van Duitsland was. De herrie rond de campagne van *Le XXe Siècle* werd nog groter toen de eerste annexi-

²⁶ *Ibidem*, 533-542.

²⁷ *Ibidem*, 244-252: 'De territoriale eisen ten nadele van Nederland op de voorgrond (januari-augustus 1916)', en 261-262: 'Nieuwe onrust in Nederland'.

onistische propagandabrochures verschenen. Pierre Nothomb schoot, het zal weinigen verbazen, de hoofdvogel af. In zijn lijkige werkstuk *La Barrière Belge* werd niet alleen een uitvoerige rechtvaardiging gegeven voor het hele territoriale eisenprogramma, Nothomb stelde Nederland voor als de eeuwenlange erfvijand van België.²⁸ De grootste opschudding werd echter veroorzaakt door het vlugschrift *Petit Catéchisme National*, opgesteld in vraag- en antwoordvorm. Dit vlugschrift, van de hand van Pierre Nothomb en twee medestanders, zette aan de soldaten onder meer de noodzaak van een forse gebiedsuitbreiding uiteen. Het werd met stilzwijgende toestemming van De Broqueville (die behalve regeringsleider ook minister van oorlog was) aan het front verspreid.

De reactie in de Nederlandse pers liet niet op zich wachten: hoe was het mogelijk dat een dergelijk vlugschrift aan het front werd verspreid? Keurde De Broqueville de inhoud van de *Petit Catéchisme* goed? De Nederlanders waren vooral verontrust over de nauwe banden tussen de annexionistische propagandisten en bepaalde regeringskringen in Le Havre. *Le XXe Siècle*, de drijvende kracht achter de hele perscampagne, werd in Nederland beschouwd als de officiële spreekbuis van De Broqueville. Vertolkten *Le XXe Siècle* en de publicisten daaromheen de mening van de Belgische regering, of alleen die van De Broqueville? Werd er in Le Havre, het officieel stilzwijgen ten spijt, dan toch gedacht aan gebiedsuitbreiding ten koste van Nederland?

De Belgische regering, scherp verdeeld over het probleem, zweeg ondertussen in alle talen. Het stilzwijgen van de regering en de aanhoudende campagne van *Le XXe Siècle* had tot gevolg dat de onrust in Nederland in het voorjaar van 1916 alleen maar toenam. Op 25 mei 1916 vroeg het *Algemeen Handelsblad* uitleg aan de Belgische regering. Waarom maakte zij geen einde aan de verwarring door een officiële verklaring, waarin alle aanspraken op Nederlands grondgebied werden ontkend? De regering bleef zwijgen, en op 13 juni herhaalde het *Algemeen Handelsblad* zijn verzoek. Een officiële verklaring vanwege de Belgische regering zou de onrust in Nederland voorgoed tot bedaren brengen, zo meende de krant. Op 27 juni eiste de krant opnieuw een verklaring, dit keer niet alleen van België, maar ook van de geallieerden. Indien een dergelijke verklaring er niet kwam, dan zou het *Algemeen Handelsblad* hieruit concluderen dat de geallieerden de annexionistische campagne steunden.

Op dat moment kwamen Parijs en vooral Londen in beweging. Het *Foreign Office* wilde alle geruchten dat Groot-Brittannië de Belgische territoriale aanspraken zou steunen de kop indrukken. De Britten wilden op het verzoek van het

²⁸ P. Nothomb, *La Barrière Belge* (Parijs 1916).

Algemeen Handelsblad ingaan en stelden een ontwerp tekst voor een perscommuniqué op. Zij eisten van de Belgische minister van buitenlandse zaken Beyens, pas aangekomen in Londen, dat België zich daarbij aansloot. Er zat voor hem niets anders op dan de tekst mee te ondertekenen. Op 6 juli publiceerde *The Times* het communiqué onder de titel 'Alleged Belgian Designs on Dutch Territory - A German Lie':

The Algemeen Handelsblad of June 27th makes reference to the existence of a propaganda alleged to be countenanced, if not actually encouraged by the Belgian government at Havre in favor of an annexion of Dutch territory to Belgium. It is officially declared that the above statement is totally unfounded. Neither the Belgian government, nor the British or French government on their behalf, have ever countenanced or encouraged propaganda or schemes for demanding or enforcing any renunciation of territory from Holland.²⁹

De reacties in Nederland op het perscommuniqué waren tamelijk gunstig. De Nederlandse gezant Van Weede bedankte Beyens op 12 juli voor de verklaring, maar hij wees erop dat het verbieden aan het front van de *Petit Catéchisme National* Nederland nog meer zou geruststellen. Dit gebeurde: ook De Broqueville achtte het nu opportuun om in te grijpen en gaf telegrafisch opdracht de verspreiding van het vlugschrift te verbieden.

Ondertussen complotteerde De Broqueville in stilte verder. Op zijn initiatief werd er vanuit de coulissen en op zeer discrete wijze terrein verkend in Limburg om propaganda-acties voor te bereiden.³⁰ Pierre Nothomb werd opnieuw in de vuurlinie gestuurd. Hij zou zich, schijnbaar op persoonlijke titel, in verbinding stellen met enkele contactpersonen in Limburg om hen te polsen over de Belgische kansen en mogelijkheden in deze regio. Het departement van buitenlandse zaken werd aanvankelijk maar zijdelings bij deze initiatieven betrokken. De 'verkenningronde', die in de loop van 1916 in Limburg plaats had, steunde in hoofdzaak op de Belgische kolonie in en rond Maastricht, bestaande uit Belgen die er woonden of er tijdens de oorlog heen waren gevlucht.

De belangrijkste informant en propagandist ter plaatse was de Belgische ingenieur Edouard Lagasse de Locht (1880-1955). Hij was in 1909 getrouwd met Marie Schoenmaeckers (1880-1953), die behoorde tot een vooraanstaande Maastrichtse familie. Via zijn schoonbroer, de bankier André Schoenmaeckers, stond Lagasse in contact met de Maastrichtse industriële burgerij. Hij was na het uitbreken van

29 *The Times*, 06-06-1916, geciteerd in: De Waele, *Naar een groter België!*, 251, noot 50.

30 *Ibidem*, 370-385: 'De voorbereiding van de annexionistische campagnes in Limburg en Zeeuws-Vlaanderen'.

de oorlog naar Maastricht gevlucht en werd er vlug een spilfiguur in de Belgische vluchtelingenkolonie. Lagasse werd eind 1915 voor het eerst door Nothomb gepolst over de Belgische mogelijkheden in Limburg. Hij reageerde aanvankelijk vrij gereserveerd, maar in deze voorzichtige houding kwam in de loop van 1916 verandering. Lagasse tastte behoedzaam de Belgische mogelijkheden af bij de Maastrichtse industriële burgerij en deze bleek een eventuele 'terugkeer' naar België niet ongenegen. Vanaf 1916 zond Lagasse meer gedetailleerde inlichtingen over de politieke en economische situatie in Limburg naar Le Havre.³¹

De vooraanstaande Luikse en Maastrichtse dynastieën waren sedert decennia door talrijke zakenbelangen en huwelijksrelaties verbonden. De Luikse ondernemerswereld had actief meegewerkt aan de industriële ontwikkeling van Maastricht in de negentiende eeuw, en de verbondenheid tussen de beide Maassteden was blijven voortbestaan. Luik bleef voor Maastricht de belangrijkste economische en culturele attractiepool. De Belgische aanwezigheid in Limburg werd, met de deskundige hulp van Lagasse, zorgvuldig in kaart gebracht. Het annexionistische smaldeel in de Belgische regering dacht in te kunnen spelen op de ontevredenheid in de Maastrichtse ondernemerswereld en veronderstelde dat de Maastrichtse industriëlen met allerlei mooie beloften warm konden worden gemaakt voor een 'terugkeer' naar België. In de instructies aan de contactpersonen werd benadrukt dat Limburg en Maastricht in het Belgische staatsverband met speciale attenties zouden worden bedacht. De annexionisten beseften echter onvoldoende dat de Maastrichtse *captains of industry* alle mogelijkheden openhielden, inclusief de 'terugkeer' naar België, maar dat dit nog niet betekende dat zij bereid waren de annexionistische campagne openlijk te steunen.

Le Havre had weinig kijk op de praktische propagandamogelijkheden in Limburg. Pierre Nothomb zond daarom begin mei 1916, met de zegen van De Broqueville, een gedetailleerde vragenlijst naar Lagasse. Die was begin september 1916 klaar met de beantwoording. Nothomb was meteen door het dolle heen, en meende dat de slag om Limburg al half gewonnen was. In de beantwoording door Lagasse werden alle mogelijkheden voor de uitbouw van een netwerk van betrouwbare Belgische 'agenten' en van een propagandacampagne naar Luxemburgs model zorgvuldig onderzocht. Lagasse en Nothomb waren van oordeel dat een propagandacampagne alleen kans van slagen maakte, indien de Belgische 'oplossing' door tenminste één Limburgse krant verdedigd zou worden. Bij het blad *Het Zuiden*, dat in Sittard verscheen, zag men de beste kansen. *Het Zuiden* kampte met chronisch geldgebrek, en verscheen daarom maar driemaal per week.

31 Zie voor een algemene beschrijving en de betrokkenheid van andere informanten bij de Belgische campagne in Limburg ook: De Waele, 'De Belgische annexionistische campagne'.

Nothomb en Lagasse meenden dat België discreet *Het Zuiden* moest steunen. Het blad kon daarmee uitgebouwd worden tot een heuse krant, die ook kwalitatief kon wedijveren met de anti-annexionistische concurrent *Limburger Koerier*. In verband met de hierboven vermelde gespannen sfeer die in de zomer van 1916 in Nederland was ontstaan over de campagne van *Le XXe Siècle*, achtte De Broqueville het echter niet raadzaam om propaganda-initiatieven in Limburg te steunen.

Het plan om een Limburgse krant te adopteren werd opnieuw opgerakeld na de wapenstilstand van 11 november 1918.³² België moest de voordelen van de ‘terugkeer’ van Limburg op voorzichtige en ‘objectieve’ wijze kunnen uiteenzetten aan de bevolking. De Limburgse kranten *Courier de la Meuse* en *Het Zuiden* hengelden nadrukkelijk naar financiële steun. De *Courier de la Meuse* voerde rond de jaarwisseling van 1918-1919 een voorzichtige pro-Belgische campagne, met discrete steun van het Belgische ministerie van buitenlandse zaken, maar de krant beschikte over weinig lezers en invloed in de provincie. Het blad *Het Zuiden* kreeg eveneens financiële steun van buitenlandse zaken. Het blad publiceerde rond de jaarwisseling 1918-1919 enkele pro-Belgische artikelen. In de lente van 1919 veranderde *Het Zuiden* echter van koers en het blad werd één van de koplopers van de anti-annexionistische campagne. Een spontane opwelling van vaderlandsliefde of betaalden de Nederlanders beter? In april 1919 lanceerden Fernand Hustinx en de arts Crolla in Valkenburg, met financiële steun van buitenlandse zaken, het blad *De Kronijk*. Hustinx werd door Nothomb omschreven als ‘le héraut et le héros de la cause belge’, maar hij was in feite de zoveelste gefrustreerde die uit arren moede met de Belgen scheep ging. *De Kronijk* leidde vanaf het begin een kummervol bestaan; de aantrekkingskracht en het aantal lezers bleven zeer beperkt.³³

De voorbereiding en uitvoering van de campagne in Limburg toonde duidelijk aan dat België, de vele kreten over *les frères séparés* ten spijt, het contact met deze provincie verloren was. De hoofdzakelijk Franstalige diplomaten en propagandisten hadden een vertekende kijk op de reële situatie; de politieke integratie van Limburg in Nederland was aan België grotendeels voorbijgegaan. De voorbereiding van de campagne bleef, in vergelijking met die inzake Luxemburg, noodgedwongen zeer bescheiden. België kon nauwelijks op steun ter plaatse rekenen. Men hoopte maximaal munt te slaan uit de latente Belgische sympathieën van de Maastrichtse industriële burgerij, maar besepte onvoldoende dat die er niets voor voelde om openlijk voor België in de bres te springen.

Op het Belgische ministerie van buitenlandse zaken in Le Havre werden in de herfst van 1918 allerlei plannen gesmeed om Nederlands-Limburg stormender-

32 *Idem*, Naar een groter België!, 690-692: ‘België hengelt naar steun van de Limburgse pers’.

33 Zie ook: Van der Heijden e.a., ‘Valkenburg in 1919 in de ban van België?’.

hand in te palmen. Naar het voorbeeld van Luxemburg moest er een grootscheepse campagne van start gaan om de ‘terugkeer’ van deze provincie naar België mogelijk te maken.³⁴ Een eerste propagandastunt werd onmiddellijk na de wapenstilstand gepland. Een delegatie Limburgers moest koning Albert bij zijn plechtige intrede in Brussel gaan begroeten. Dit plan ging niet door, maar Lagasse kreeg de opdracht om een delegatie Limburgers naar Alberts intrede in Luik op 30 november te sturen. Pierre Nothomb had ondertussen een verzoekschrift klaargemaakt, dat de Limburgers aan de koning moesten overhandigen. In dit verzoekschrift werd de historische verbondenheid tussen Maastricht en België, op de eerste plaats Luik, sterk beklemtoond en de scheiding van 1839 betreurd. Albert wilde echter liever niet dat dit verzoekschrift in het openbaar zou worden voorgelezen. Alleen de onschuldige groet ‘Le Limbourg acclame les souverains de Belgique’ vond genade bij de vorst. Het bezoek aan Luik zorgde voor grote opschudding in heel Nederland. De Nederlanders toonden zich na dit voorval nog alerter. De anti-annexionistische campagne in Limburg kwam na dit incident snel op grote schaal op gang.

Het betwiste verzoekschrift van de hand van Nothomb werd later naar het Belgisch koninklijk paleis gestuurd. De ondertekenaars verdienen heel wat meer aandacht dan de inhoud. De *fine fleur* van de Maastrichtse industriële burgerij sloot zich bij het verzoekschrift aan: Jules Regout sr. (1855-1932), directeur van ‘Sphinx’, zijn zoon Jules Regout jr. (1881-1956), eveneens directeur van ‘Sphinx’, Petrus Regout III (1854-1928), voorzitter van de raad van beheer van de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek, zijn zoon Pierre Regout (1882-1967), de latere voorzitter van ‘Sphinx’, Ernest Regout (1856-1935), Alfred Regout (1858-1935), zijn zoon Prosper Regout (1889-1952), Charles Regout-Desoer (1866-1932), Léo-pold Regout (1863-1932), Eugène Regout jr. (1869-1922), KNP-directeur Henri van Aubel, de bankiers André Schoenmaeckers en L. Schoon, en Jules Schaepkens van Riepst.³⁵ Dit was meteen één van de weinige gelegenheden, waarbij de kopstukken van de Maastrichtse industriële burgerij openlijk voor hun Belgische sympathieën uitkwamen. De herrie die volgde op het bezoek aan Luik en de alerte reacties van de Nederlandse overheid dreven hen zeer vlug terug naar de coulissen. De Belgische campagne werd als gevolg van het Luikse incident al begin december in het defensief gedrongen.

34 De Waele, Naar een groter België!, 683-689: ‘Het tumultueuze verloop van de campagne’; zie ook: *idem*, ‘De Belgische annexionistische campagne in Nederlands-Limburg’, 368-373.

35 Het verzoekschrift bevindt zich in het ARA, archief van het ministerie van buitenlandse zaken, Cl. B 383; het is met de handtekeningen in facsimile afgedrukt in: G.J.B. Verbeet, *De beide Limburgen inzet van staatkundige verwickelingen tussen de Duitse Bond, Nederland en België na 1839. De periode tussen de 24 artikelen van 1831 en de vredesconferentie van 1919* (Maastricht/Lanaken 1992) 44-46.

Op basis van de vaak misleidende inlichtingen van informanten ter plaatse hadden Nothomb, inmiddels werkzaam op de politieke directie op het departement, en zijn medestanders gemeend dat de Belgische campagne goed onthaald zou worden door de meerderheid van de Limburgers. Nothomb, zoals gewoonlijk licht over zijn toeren, wilde Limburg overspoelen met Belgische kranten, brochures en affiches. De herinneringen aan het gemeenschappelijk verleden en aan de scheiding van 1839, en de voordelen van het samengaan met België moesten de twee centrale thema's van de campagne vormen. Het kwam bij Nothomb helemaal niet op dat een dergelijke agressieve campagne wel eens als een boemerang kon werken, en dat de veelgeroemde herinneringen aan 1839 vooral in de verbeelding van de Belgische nationalistenvoortleefden.

De Belgische campagne in Limburg was, in vergelijking met de grootscheepse machtontplooiing in Luxemburg, een bescheiden en amateuristische aangelegenheid. Lagasse de Locht bleef de centrale en meest actieve figuur, maar liet al begin december 1918 aan Brussel weten dat hij zijn activiteiten moest beperken en behoedzaam vanuit de coulissen moest opereren. Het aantal Nederlandse Limburgers dat openlijk wilde meewerken aan de Belgische campagne was uitermate beperkt. Net als de Luxemburgse werden de Limburgse propagandisten voornamelijk gedreven door frustratie en rancune. Zij hoopten van een Belgisch succes te kunnen profiteren om hun politieke en andere ambities te verwezenlijken, en meteen enkele oude rekeningen te vereffenen. Kortom, zij hadden er alle belang bij om de Belgische kansen in Limburg veel rooskleuriger voor te stellen dan zij in feite waren. Pierre Nothomb liet zich door deze lieden volledig om de tuin leiden. Hun informatienota's werden door hem onvoorwaardelijk geloofd. Hun inlichtingen werden nog eens aangedikt door Nothomb, zodat elk verband met de werkelijke toestand in Limburg volledig zoek was. De propaganda, waarvan Brussel zoveel verwachtte, pakte dan ook volledig verkeerd uit. De meerderheid van de Limburgse bevolking reageerde hevig verontwaardigd op de agressieve Belgische acties.

Het Comité de Politique Nationale en de campagne in Limburg

Het Comité de Politique Nationale (CPN) werd op 18 december 1918 opgericht en stond onder leiding van algemeen secretaris Pierre Nothomb.³⁶ Regering, parlement en partijen werden onder druk gezet om een krachtig, op expansie gericht buitenlands beleid te voeren. Het CPN probeerde de publieke opinie te mobiliseren voor het annexionistische eisenprogramma door middel van

36 Zie voor het vervolg: De Waele, *Naar een groter België!*, 927-943: 'Pierre Nothomb en het Comité de Politique Nationale'.

petities, propaganda in de pers en via brochures, meetings en manifestaties. Het stichtingsmanifest werd vanaf januari 1919 op grote schaal verspreid en het CPN riep particulieren, pressie- en belangengroepen, provincie- en gemeenteraden op om zich massaal bij het manifest aan te sluiten. Het wilde de aldus verzamelde handtekeningen opsturen naar de vredesconferentie in Versailles om de geallieerden ertoe aan te zetten de Belgische eisen te steunen. Voorman Pierre Nothomb bleef officieus verbonden aan het departement en werd volledig ingeschakeld bij het werk van de politieke directie. Via het CPN werd heimelijk financiële steun gegeven aan propaganda-activiteiten in Luxemburg en Limburg, en ook aan die in eigen land.

Het stichtingsmanifest van het CPN, dat op grote schaal werd verspreid, vond vooral weerklank in Franstalig België. De Antwerpse Kamer van Koophandel reageerde eveneens positief en verschillende (oud-)ministers en diplomaten verleenden steun. Ook een dertigtal overwegend Franstalige katholieke en liberale parlementsleden onderschreven de oproep. Het manifest werd verder ondertekend door opvallend veel juristen, magistraten en universiteitsprofessoren, vooral van de universiteiten van Leuven en Brussel. Toen het CPN zijn oproep begin 1919 lanceerde, leefde bij brede lagen van de bevolking de overtuiging dat België recht had op een volledige schadeloosstelling en in de toekomst tegen nieuwe aanvallen beschermd moest worden. De oproep van het Comité ging ervan uit dat de neutraliteit en de verdragen van 1839 door meer solide veiligheids garanties vervangen moesten worden. Het CPN meende dat deze garanties in de eerste plaats op territoriaal gebied moesten worden gezocht, maar het stichtingsmanifest was in vergelijking met de annexionistische uitingen in de krant *La Nation Belge* en de annexionistische propagandabrochures vrij gematigd.

Het CPN profiteerde van de ontevredenheid over de behandeling van België bij het begin van de vredesconferentie in Versailles. België had daar pas na lang aandringen drie vertegenwoordigers gekregen, maar het moest verder genoegen nemen met een vrijwel anonieme rol. Heel wat prominenten hadden zich al bij het manifest aangesloten toen de CPN-manifestaties begin maart 1919 uit de hand liepen en tot enkele incidenten leidden. Toch blijft het moeilijk om aan te nemen dat de ondertekenaars niet beseften wat 'la libre disposition de l'Escaut jusqu'à son embouchure' en 'une salution amiable, mais définitive du problème limbourgeois' betekenden. De annexionistische perscampagne, waarin de tenoren van het CPN een belangrijke rol speelden, liet verder weinig twijfel bestaan over de ware bedoelingen van Nothomb en zijn kompanen.

In maart leidden de acties van het CPN tot enkele ophefmakende incidenten. Het Comité verspreidde op grote schaal een kaart onder de titel *La Belgique mutilée*,

waarop de territoriale eisen duidelijk werden uiteengezet.³⁷ ‘Belges! Regardez cette carte et réfléchissez!’, zo luidde de ondertitel van dit document. België kon alleen opbloeien indien

elle [la Belgique] est maîtresse de l’embouchure de l’Escaut, en temps de guerre et en temps de paix, que si Anvers peut communiquer librement avec le Rhin, que si elle peut disposer librement de la Meuse limbourgeoise et se défendre sur la Meuse, que si le Grand-Duché de Luxembourg n’est plus une porte d’entrée grande ouverte pour l’ennemi, que si la Prusse ne s’avance plus sur des territoires usurpés jusqu’aux bords de Liège par-dessus notre ancienne frontière de l’Eifel.³⁸

Zeeuws-Vlaanderen, Limburg, de Waalse kantons, Luxemburg plus een gebiedsstrook op de linkeroever van de Rijn moesten door België worden ingelijfd. De kaart zorgde onmiddellijk voor opschudding, niet alleen in België, maar ook in Nederland en Luxemburg.

De ongerustheid in Nederland werd nog vergroot doordat enkele leden en sympathisanten van het CPN een vooraanstaande functie bekleedden. Ook de geregelde aanwezigheid van minister Renkin op CPN-manifestaties en diners verontrustte de Nederlanders zeer. De Luxemburgers waren evenmin gesteld op de attenties van het CPN. Pierre Nothomb werd beschouwd als één van de hoofdverantwoordelijken voor de annexionistische campagne tijdens de oorlog en zijn onvermoeibare en alomtegenwoordige activiteiten na de wapenstilstand hadden die indruk alleen maar versterkt. In België zelf leidden de activiteiten van het CPN begin maart tot enkele tumultueuze incidenten met tegenstanders, met name uit het Vlaamsgezinde en socialistische kamp.

Van dit alles werd uitvoerig verslag gedaan in de annexionistische kranten *La Nation Belge* en *L’Action Nationale*. Beide deden hun best om de publieke belangstelling voor het CPN en voor de territoriale eisen op kunstmatige wijze op te schroeven.³⁹ Over de besprekingen met Nederland over de herziening van

37 De kaart is o.a. te vinden in het ARA, archief buitenlandse zaken, Cl. B 383 en 323 en is afgedrukt in de Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1917-1919 II, 976a-d (zie <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/bupo/#page=337&accessor=toc&source=13>).

38 ‘... als [België] meester is over de Scheldemonding, in tijden van oorlog en van vrede, als er een onbelemmerde verbinding is tussen Antwerpen en de Rijn, als het vrij kan beschikken over de Limburgse Maas en zich bij de Maas kan verdedigen, als het groothertogdom Luxemburg geen vrije toegang meer biedt aan de vijand, als Pruisen zich niet meer uitstrekt op bezet gebied tot aan de grenzen van Luik, voorbij onze oude Eifelgrens’.

39 De Waele, *Naar een groter België!*, 914-915.

In 1919 verspreidde het CPN een kaart onder de titel *La Belgique mutilée* waarop het zijn territoriale eisen duidelijk uiteenzette. Bron: http://www.ny-web.be/showtime/belgie_la_carte.html

de verdragen van 1839, die op 19 mei in Parijs waren begonnen,⁴⁰ werd door *La Nation Belge* aanvankelijk op triomfantelijke toon verslag uitgebracht. De krant liet doorschemeren dat de Belgische eisen aan de onderhandelingstafel nauwelijks op weerstand stuitten. De resolutie van de grootmachten op de vredesconferentie van 4 juni, die territoriale oplossingen uitsloot, moet de aandachtige lezer dan ook zeer onaangenaam verrast hebben. Op 8, 9 en 10 juni ging de krant uitvoering in op

40 Uitgebreid hierover: *ibidem*, 1.256 e.v.: ‘De mislukking van de herziening van de verdragen van 1839’.

het Belgisch *échec*. Dit betekende niet dat alle hoop op de inlijving van met name Limburg werd opgegeven. Na de resolutie van 4 juni begon de nationalistische pers, in nauwe samenwerking met het CPN, te ijveren voor het organiseren van een referendum in Limburg, waarbij de bevolking zich 'vrij' moest kunnen uitspreken over een eventuele terugkeer naar België.

Sinds eind april 1919 had het CPN, geruggesteund door *La Nation Belge* en *L'Action Nationale*, gepleit voor de organisatie van een volksraadpleging in Limburg, bij voorkeur onder geallieerd toezicht, pro of contra de 'terugkeer' naar België. Na de resolutie van 4 juni nam de campagne voor een plebisciet vaste vorm aan in overleg en in samenwerking met enkele Belgische sympathisanten ter plaatse.⁴¹ Volgens *La Nation Belge* en *L'Action Nationale* was een volksraadpleging het enige middel om het probleem Limburg op te lossen en een einde te maken aan het 'Hollands' schrikbewind daar. De campagne voor een volksraadpleging bleef nog de hele zomer voortduren en droeg aanzienlijk bij tot de verzuring van de sfeer tussen België en Nederland.

Verskillende Limburgse delegaties, onder wie Jules Schaepkens van Riempest, voorzitter van de Maastrichter Kamer van Koophandel, bankier André Schoenmaeckers, schoonbroer van Eduard Lagasse de Locht, en het Belgisch gezinde kamerlid Henri van Groenendael, reisden naar de Franse hoofdstad om de noodzaak van een volksraadpleging aan de geallieerden uiteen te zetten. De Limburgers werden voor hun vertrek en/of na hun terugkeer uit Parijs door Nothomb ontvangen. Nothomb was op dat moment nog steeds werkzaam op buitenlandse zaken, wat hen de indruk gaf dat het departement hun acties oogluikend goedkeurde. De Limburgse delegaties, die via Brussel passeerden, verzekerden de goedgelovige Nothomb dat België bij een volksraadpleging onder geallieerd toezicht een ruime meerderheid van de bevolking achter zich zou krijgen. Nothomb nam al deze beweringen niet alleen kritiekloos over, in zijn nota's voor Hymans werden de Belgische kansen schromelijk overdreven. Op 13 juni meldde Nothomb vergenoegd dat 'un référendum à Maestricht en ce moment donnerait certainement une majorité pour nous'.

Hoewel er aanwijzingen zijn dat minister van buitenlandse zaken Paul Hymans al eerder was gaan twifelen aan het nut en de wenselijkheid van de agitatie van het CPN, bleef het Comité in de lente van 1919 het vertrouwen genieten van de politieke directie op het departement. Het CPN dacht in ieder geval niet aan inbinden en zette zijn campagne op agressieve wijze voort. Het werd daarbij enigszins gediend door verschillende tegenvallers, die België op de vredesconferentie moest

41 *Ibidem*, 1.259-1.266: 'De campagne voor een volksraadpleging in Limburg'.

incasseren. De respons op het CPN-manifest nam daardoor weer toe: particulieren, pressiegroepen en vooral gemeenteraden sloten zich in groten getale bij de oproep aan. Het kan betwijfeld worden of al deze ondertekenaars op de eerste plaats aandacht hadden voor de territoriale eisen. De publieke opinie meende dat België door de geallieerden in de steek was gelaten. Het CPN-manifest kreeg in de loop van mei en juni de grootste respons. Begin juli hadden 275.000 particulieren en 1.650 (op de 2.600) gemeenteraden de oproep ondertekend. Nothomb was door het dolle heen, en aarzelde niet om het CPN uit te roepen tot de grootste politieke organisatie van het land, met 60.000 actieve leden. Ook de protestmanifestaties, die het Comité begin mei onder andere in Antwerpen, Brussel, Verviers en Ronse hield, kregen enige weerklank. De manifestatie in Antwerpen werd in samenwerking met het stadsbestuur en de Kamer van Koophandel georganiseerd.⁴²

De campagne tegen het vredesverdrag vormde het laatste grote wapenfeit van het CPN in 1919. Na afloop van de vredesconferentie verloor het Comité in de loop van de zomer de steun en sympathie van heel wat politici. Ook Paul Hymans distantieerde zich meer en meer van de activiteiten van het CPN. De situatie was ingrijpend gewijzigd. De vredesconferentie was afgelopen en België had, zij het met veel tegenzin, het vredesverdrag moeten slikken. Van territoriale annexaties was – met uitzondering van Eupen-Malmédy – niet veel gekomen, en de diplomaten stonden, zowel inzake Luxemburg als inzake Nederland, voor uiterst moeilijke en delicate onderhandelingen. De luidruchtige manifestaties van het CPN, die de gespannen sfeer tussen België en zijn beide buurlanden nog meer verpestten, konden daarbij worden gemist.

Nothomb werd minder intensief ingeschakeld bij het werk op het departement, maar hij behield er zijn bureau. Daar kwam pas verandering in na het uitlekken van een confidentiële instructienota aan de Belgische agenten in Limburg.⁴³ Op 16 augustus publiceerden de Nederlandse kranten *Nieuwe Courant* en *De Tijd* een vertrouwelijke nota van het Belgische departement van buitenlandse zaken, gedateerd op 3 juli 1919, die de Belgische agenten in Limburg opriep om de plaatselijke bevolking voor een mogelijke terugkeer naar de oude *mère patrie* te winnen:

42 *Ibidem*, 938-942.

43 'Op dit moment moet elke Belgische agent in Limburg naar vermogen helpen om de terugkeer van deze provincie naar het moederland voor te bereiden – geen enkele mogelijkheid voorbij laten gaan om de Limburgers duidelijk te maken dat hun belangen aan de Belgische zijde liggen – Limburgers die onze medestanders zijn, als ze het in het geheim zijn of het zouden kunnen worden, zonder voorbehoud aanmoedigen. Zij moeten zoveel en zo nadrukkelijk mogelijk wijzen op het verschil tussen Limburgers en Hollanders'. *Ibidem*, 1.294-1.304: 'Een ophefmakend incident: de vertrouwelijke nota van 20 mei 1919'.

En ce moment, tout agent belge dans le Limbourg doit aider dans la mesure de ses forces à préparer le retour de cette province à la Mère Patrie – ne pas négliger une occasion de montrer aux Limbourgeois que leur intérêt est du côté de la Belgique – encourager sans indiscrétion les Limbourgeois qui se montrent nos partisans, ceux qui le sont secrètement, ceux qui pourraient le devenir. Ils doivent marquer par l'aide plus empressée qu'ils donneront à ceux-ci la différence qu'ils font entre Limbourgeois et Hollandais.⁴⁴

De opschudding in Nederland was bijzonder groot. De nota toonde immers zwart op wit aan dat de campagne door het departement van buitenlandse zaken georkestreerd werd. Niet alleen de inhoud, ook de datum van de nota zat de Nederlanders dwars. De gepubliceerde nota dateerde van 3 juli, dat wil zeggen van na de resolutie van 4 juni 1919, die elke gebiedsoverdracht uitsloot. Het was duidelijk dat dit incident de besprekingen met Nederland op de helling zette en het wantrouwen tussen beide buurlanden aanwakkerde. Het departement moest met een verklaring komen die voor Nederland enigermate acceptabel was. Buitenlandse zaken voerde onder meer aan dat de oorspronkelijke nota niet ondertekend was door minister Hymans. Dit klopte: de originele instructies waren het werk van de onverbetterlijke Pierre Nothomb, die ze zonder handtekening van Hymans had opgestuurd naar de legerleiding.

Om de onderhandelingen met Nederland niet in gevaar te brengen had Hymans al in de zomer van 1919 tot grote voorzichtigheid gemaand en afstand genomen van de campagne voor een volksraadpleging in Limburg. Het incident rond de vertrouwelijke nota deed de deur dicht. Als auteur van de nota werd Nothomb beschouwd als de hoofdverantwoordelijke voor het voorval. De nationalistische voorman mocht, zeer tot zijn ongenoegen, opstappen. Hymans liet zich in de herfst van 1919 zeer scherp uit over het CPN en Nothomb in het bijzonder: hun rumoerige en agressieve acties hadden de Belgische ambities in Luxemburg en Nederland onherstelbare schade toegebracht en dreigden nu ook de onderhandelingen in Parijs in gevaar te brengen. De minister deed zijn best om de eens zo nauwe samenwerking tussen Nothomb en zijn departement zoveel mogelijk te verdoezelen. De verwijdering van Nothomb viel samen met een heroriëntering van het Belgisch beleid. De territoriale ambities werden zo goed als opgegeven, België stuurde vanaf de herfst van 1919 aan op economische samenwerking met Limburg. Buitenlandse zaken ging bij de voorbereiding van dit plan zeer discreet te werk, de woelige agitatie van Nothomb en zijn kompanen kwamen daarbij niet van pas.

44 Geciteerd in: *ibidem*, 1.295.

Nothombs rol was daarmee grotendeels uitgespeeld. Hymans zelf wilde na de verwijdering van Nothomb liefst zo vlug mogelijk vergeten dat hij zich zo nauw met hem had ingelaten. Iedere vorm van steun aan en samenwerking met het CPN werd door Hymans onder tafel geveegd en de minister ontkende zelfs dat Nothomb ooit een functie op buitenlandse zaken had vervuld. Dit laatste mocht strikt genomen waar zijn, de facto nam Hymans hiermee een loopje met de werkelijkheid. Nothomb was in 1918 en in de eerste helft van 1919 wel degelijk, zij het officieus, verbonden geweest aan het departement en was voltijds ingezet bij het werk van de politieke directie. Het CPN verdween in de herfst van 1919 grotendeels uit de actualiteit en werd een machteloze groepering. Nothomb verweet buitenlandse zaken, niet geheel ten onrechte, dat hij als *franc-tireur* in de vuurlinie was gestuurd, maar na de vredesconferentie en de verloren annexionistische zaak zonder veel poeha opzij was gezet.

Nasleep⁴⁵

De herfst van 1919 was al met al een zeer frustrerende tijd voor het CPN. De territoriale campagne was, op Eupen-Malmédy na, mislukt. Minister van buitenlandse zaken Hymans toonde zich zeer gebeten op het Comité; hij meende dat hun agressieve en doordrammerige optreden medeverantwoordelijk was voor het povere resultaat in Versailles en het Belgisch imago bij zijn buurlanden danig had geschaad. Ook heel wat politici keerden zich van het CPN af en wilden er in veel gevallen niet meer aan herinnerd worden dat zij de oproep van begin 1919 hadden ondertekend.

Toch gaf het CPN zijn plannen voor een nieuwe *Parti de l'Ordre*, die boven de traditionele tegenstellingen en splijtzwammen zou moeten staan, niet op. Met het oog op de eerste naoorlogse parlementsverkiezingen werd op 6 augustus 1919, onder impuls van onder meer Pierre Nothomb, een *Ligue de Renaissance Nationale* opgericht. Het programma knoopte aan bij de opvattingen die tijdens de oorlog door de nationalistische en door *Le XXe Siècle* en *La Nation Belge* verdedigd waren. De territoriale aspiraties werden niet opgegeven, hoewel het agressieve taalgebruik achterwege bleef. Het stichtingsmanifest van 6 augustus werd ondertekend door Nothomb en enkele getrouwen uit het CPN, door enkele politici, maar ook door enkele prominente industriëlen en bankiers, onder wie Gaston Barbanson.

Bij de parlementsverkiezingen van 16 november 1919 haalde de *Ligue* vrijwel nergens meer dan 5 procent van de stemmen en maar één zetel. Pierre Nothomb,

45 Gebaseerd op: *ibidem*, 943-951: 'Najaar 1919: het C.P.N. in de politieke marginaliteit'.

derde op de Brusselse Kamerlijst, scoorde zwak. Hij had gehoopt om zich als voorman van de nationalistische campagne op te kunnen werken tot een voor- aanstaand politicus, maar het liep anders. Het CPN evolueerde na 16 november nog meer in rechts-autoritair richting. De oorzaken voor de smadelijke nederlaag werden voornamelijk gezocht in de structuur en de werking van het Belgisch parlementair systeem. Het CPN kwam in het najaar van 1919 meer en meer in de politieke marginaliteit terecht. Er verschenen steeds minder sympathiserende politici en prominenten op de maandelijkse diners: het CPN was een rumoerig, maar machteloos groepje geworden.

Begin 1920 kende het Comité een kortstondige heropleving, naar aanleiding van de campagne tegen het Belgisch-Nederlands ontwerpakkkoord.⁴⁶ Dit akkoord lokte ongemeen fel protest uit in Wallonië. Het CPN probeerde van deze protest- actie gebruik te maken om opnieuw in de belangstelling te komen. Nothomb en zijn medestanders meenden dat de roemruchte campagne van het voorjaar van 1919 nog eens kon worden overgedaan, maar dat bleek een misrekening. De actie van het Comité en enkele verwante organisaties tegen het ontwerpakkkoord kreeg niet de omvang en respons waarop Nothomb en Co hadden gehoopt. Na de op- schorting van de onderhandelingen met Nederland op 21 mei 1920 verdween het CPN opnieuw naar de achtergrond.

Op een plenaire vergadering van een 150-tal afgevaardigden op 7 juni 1921 werd besloten het CPN om te vormen tot een politieke partij de *Parti National Populaire*. Het succes bleef echter uit. Bij de parlementsverkiezingen van 22 november 1921 diende de *Parti National Populaire* alleen lijsten in voor de provincieraad, maar behaalde geen enkele zetel. Na dit nieuwe debacle besteedden Nothomb en zijn medestanders de meeste energie aan de nog steeds erg luidruchtige maandelijkse diners. Het hoogtepunt van deze diners werd onveranderlijk gevormd door een toespraak van Nothomb, maar de verbale krachtpatserij van de voorman evolueerde omgekeerd evenredig met de invloed en aanhang van het CPN. Het aantal aanwezigen liep sterk terug. Het CPN kende een korte heropflakking tijdens de tweede Ruhr-bezetting, die in januari 1923 begon. Het Comité Belgo-Rhénan, waarachter het CPN schuil ging, ijverde, samen met het Franse Comité de la Rive Gauche du Rhin, opgericht door de Franse rechts-nationalist Maurice Barrès, voor de afscheiding van het Rijnland en voor de oprichting van een onafhankelijke Rijnrepubliek. Al dit geageer leidde ertoe dat er op 22 oktober 1923 in Aken een Rijnrepubliek werd

46 Nederland en België waren na de resolutie van 4 juni 1919 op de vredesconferentie in Versailles verwickeld in moeizame onderhandelingen over de herziening van het verdrag van 1839. Een in januari 1920 bereikt ontwerpakkkoord stuitte echter op fel verzet van onder meer de nationalistische pers (*La Nation Belge*), het CPN en de *Assemblée Wallonne*. Zie: *ibidem*, 1.361-1.368: 'Heibel rond het economisch ontwerpakkkoord'.

uitgeroepen, maar deze hield welgeteld één dag stand. Na de mislukte agitatie in zake de Ruhr veranderde het CPN van koers. Eind 1923 besloten Nothomb en zijn medestanders dat het Comité 'toute idée d'action vive' tijdelijk zou opgeven. Begin 1924 werd de *Fédération de l'Action Nationale* opgericht, die alle overblijvende nationalistische *groupuscules* wilde verenigen. De *Action Nationale* concentreerde zich op de binnenlandse politiek, die in een reactionair katholiek perspectief werd geplaatst. Zij bleef een kleine groepering en miste doctrinaire diepgang, waardoor zij in Franstalige katholieke studentenmilieus sterke concurrentie ondervond van verwante groeperingen. Wel kan worden aangetekend dat de *Action Nationale* mede de basis legde voor de doorbraak van het autoritair ideeëngoed in Franstalige, behoudsgezinde katholieke kringen in de jaren 1930.

De buitenlandse politiek mocht dan na 1924 naar de achtergrond zijn verdwenen, Nothomb en zijn medestanders toonden zich slechte verliezers en de ontgoochelingen uit de jaren 1919-1920 bleven nog lang nawerken. Na de verwerping van het Belgisch-Nederlands verdrag op 24 maart 1927 was de verhouding tussen de beide buurlanden opnieuw zeer gespannen,⁴⁷ en de *Action Nationale* achtte het moment gekomen om een bijdrage te leveren tot de verdere verslechtering van het klimaat. Op 4 april werden de Limburgers er door Nothomb tijdens het maandelijks diner van de *Action Nationale* aan herinnerd dat hun belangen beter verdedigd konden worden door België dan door Nederland. Nothomb dreigde zowaar met een herhaling van de annexionistische campagne van 1918-1919, maar dit bracht alleen de *Limburger Koerier* aan het schrikken.

Eind 1927 keerde Nothomb terug naar de katholieke partij. Voor de verkiezingen van 1929 werd hij op de Brusselse Kamerlijst geplaatst, wat heel wat commentaar uitlokte bij zijn vroegere nationalistische medestanders. Nothomb was van 1932 tot 1937 lid van de gemeenteraad in Sint-Joost-ten-Node en van 1938 tot 1958 in zijn Luxemburgse thuisbasis Habay-la-Neuve. Van 1936 tot 1965 was hij senator voor de katholieke partij. Hij bleef zijn hele leven een overtuigd Belgisch nationalist.⁴⁸

47 Zie hierover: R.L. Schuurmsma, *Het onaannemelijk tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse publieke opinie* (Groningen 1975).

48 Ontleend aan De Waele, 'Nothomb. Pierre'.

Jos Perry

LIMBURGSE EGODOCUMENTEN OVER DE TWEDE WERELDOORLOG*

* Dit artikel is een herziene en uitgebreide versie van een lezing, gehouden op 9 mei 2015 te Roermond voor de Zuidelijke Afdeling van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

Het begrip egodocument dateert van de jaren 1950. De term, bedacht door de historicus Jacques Presser (1899-1970), omvat een scala aan 'ikgerichte', autobiografische teksten: memoires, dagboeken, brieven, reisverslagen, enzovoort, 'materiaal dus dat meer dan welk ander een individueel accent draagt'.¹

Pressers houding ten opzichte van egodocumenten was ambivalent. Aan de ene kant bekeek hij ze met het professionele wantrouwen van de historicus, die zich bij alles wat hij leest afvraagt hoe betrouwbaar het is. Aan de andere kant proeven we bij hem de fascinatie van de lezer en liefhebber van literatuur. Presser was niet alleen historicus. Hij schreef ook gedichten, een beroemd geworden novelle, *De nacht der Girondijnen* (1957), en zelfs een roman. Die roman is minder bekend. Het is *Homo submersus* (2010), pas vele jaren na Pressers dood uitgegeven – een 'onderduikroman', en in feite een 'indirect egodocument', vermomd als fictie.²

In de geschiedwetenschap was de rol van egodocumenten lange tijd marginaal. Voor de politieke geschiedenis golden ze als subjectief en onbetrouwbaar, voor de sociaaleconomische geschiedenis als nutteloos.³ In de literatuur was hun positie lange tijd niet minder marginaal. Zeker geldt dat voor dagboeken: 'Er is geen weloverwogen verhaal, er is geen sprake van een bewuste compositie, de stijl is eerder toevallig dan doordacht', zoals W. Hansen opmerkt.⁴

Maar als het gaat om de Tweede Wereldoorlog, wordt de afbakening van wat wel en niet literair is ingewikkeld. Zo groot is de impact van de oorlog als thema, 'dat de karakteristieken van genres en zelfs de specificiteit van literatuur er soms bijkomstig door worden', en 'dat de traditionele grenzen tussen tekstsoorten zoals fictie en non-fictie, tussen getuigenis, dagboek, historische reconstructie, verhaal en essay problematisch werden [...]'.⁵ Historici die zich in de Tweede Wereldoorlog verdiepten hebben het belang van egodocumenten al vroeg onderkend. Al in 1954 bracht het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie als bronnenpublicatie een omvangrijke bundel *Dagboekfragmenten 1940-1945* uit. Voor zijn monumentale werk *Ondergang* putte Jacques Presser royaal uit egodocumenten

- 1 J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945 deel II* ('s-Gravenhage 1977; 1e druk 1965) 523. Vgl. J. Presser, 'Memoires als geschiedbron', in: *Uit het werk van dr. J. Presser* (Amsterdam 1969) 277-282; *idem*, 'Clio kijkt door het sleutelgat', in: *ibidem*, 283-293; Nanda van der Zee, *Jacques Presser. Het gelijk van de twijfel. Een biografie* (Amsterdam 1988) 270-271.
- 2 Aldus Philo Bregstein, *De Groene Amsterdammer* 8-4-2010.
- 3 Rudolf Dekker, 'Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History', *Memoria y Civilización* 5 (2002) 13-37, aldaar 21.
- 4 In zijn nawoord bij de dagboeken van Victor Klemperer, *Tot het bittere einde. Dagboek 1933-1945 deel 2* (Amsterdam/Antwerpen 2009) 491.
- 5 Hugo Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005* (Amsterdam 2006) 64.

omdat hij zijn lezers naar eigen zeggen onophoudelijk wilde confronteren ‘met de ervaringen, de gedachten en gevoelens van individuele personen’.⁶

Na Presser hebben egodocumenten nog meer wetenschappelijke status gekregen. Sommige onderzoekers maken er hun belangrijkste bron van. Dat deed bijvoorbeeld Bart van der Boom in zijn werk ‘Wij weten niets van hun lot’, een frontale aanval op de stelling dat de realiteiten van de Holocaust in bezet Nederland wel degelijk op grote schaal bekend waren. Van der Boom baseerde zijn onderzoek in hoofdzaak op 164 oorlogsdagboeken, die hij met hulp van studenten analyseerde.⁷ Niet minder cruciaal waren egodocumenten voor de studie van Bettine Siertsema, *Uit de diepten*.⁸ In kampdagboeken en kampherinneringen zocht Siertsema een antwoord op de vraag hoe mensen in extreme omstandigheden hun geloof in God (voor zover ze dat hadden) en hun vertrouwen in de mens en in menselijk samenleven konden bewaren. Ook Herman van Rens verwijst in zijn indrukwekkende studie *Vervolgd in Limburg* herhaaldelijk naar dagboeken.⁹

Dit artikel gaat over egodocumenten (dagboeken, brieven, terugblikken) die licht werpen op de oorlogsjaren in Nederlands-Limburg. De beperking tot Limburgse egodocumenten is niet ingegeven door de veronderstelling dat die egodocumenten zoveel anders zouden zijn dan vergelijkbare teksten uit andere delen van Nederland of bezet Europa. De keuze heeft een praktische reden: ik ben ze gaan verzamelen en bestuderen ten behoeve van een geschiedschrijving van de literatuur in Limburg, waarvoor ik mij speciaal in de periode 1940-1945 verdiep. Mijn artikel pretendeert niet een volledig overzicht te bieden, wel een representatieve selectie. Ik beperk mij, ook weer om praktische redenen, tot gepubliceerde teksten.

6 Presser, *Ondergang II*, 523

7 Bart van der Boom, ‘Wij weten niets van hun lot’. *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012). De woorden ‘Wij weten niets van hun lot’ zijn ontleend aan een lange brief van Ety Hillesum, geschreven te Westerbork op 24 augustus 1943; ze verwijzen naar het lot van de uit Nederland weggevoerde joden.

8 Bettine Siertsema, *Uit de diepten. Nederlandse egodocumenten over de nazi concentratiekampen* (Vught 2007).

9 Herman van Rens, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2013).

Een Duitse soldaat op een motor met zijspan, gefotografeerd op 10 mei 1940 in Gulpen. Fotocollectie SHCL.

Kroniekschrijvers

Alles was in diepen rust. In den vroegen morgen, omstreeks 4 uur, schrokken wij wakker door het zware geronk der Duitse vliegtuigen, die over ons dorp vlogen in Belgische richting. Heel het dorp stond op straat en vroeg aan de soldaten of wij in oorlog waren. Doch dezen wisten van niets. In de verte hoorden wij zware ontploffingen. Door de radio vernamen wij welk een ramp ons Vaderland had getroffen. Boven de Moerdijk waren al parachutisten neergelaten. Wij waren dus in oorlog met Duitsland.¹⁰

Zo begint het oorlogsdagboek van Jacques van Geleuken, een boerenzoon, geboren te Hunsel in 1907. En meteen al moeten we het voorgaande bijstellen. Dit dagboek is niet zozeer een ik-verhaal, als wel een wij-verhaal. Jacques van Geleuken is een treffend voorbeeld van een dagboekschrijver die zich in een tijd van uitzonderlijke gebeurtenissen geheel op eigen initiatief ontpopt als kroniekschrijver van

10 J.F. Coolen (bew.), *Oorlogsdagboek van Sjaak van Geleuken. Oorlogskroniek van Hunsel en omgeving* (z.p. 2004) 17 (dagboek aantekening 10 mei 1940).

een plaatselijke gemeenschap. Blijven vastleggen wat er gebeurt is zijn doel. Hij doet het zakelijk, zonder dat oordelen of persoonlijke gevoelens zijn aantekeningen kleuren. Wanneer in oktober 1943 de NSB'er Hubertus Bemelmans geïnstalleerd wordt als burgemeester van Hunsel, noteert Van Geleuken dat feit even sober als het passeren van een Duitse deserteur die de weg vraagt, het neerstorten van een vliegtuig, of het bezoek van een kapelaan die een paar sokken komt ruilen voor tien kilo tarwe. Als generaal Christiansen eind april 1943 verordonneert dat alle gewezen Nederlandse militairen 'opnieuw in krijgsgevangenschap worden weggevoerd'¹¹ en er stakingen uitbreken, tekent Van Geleuken op:

30 April. Een algemeene staking werd aangekondigd. De mijnen lagen stil. Het werk op de voedselbureaux, de scheepvaart, de posterijen en het treinverkeer werd stopgezet. Ook de boeren gingen in staking; zij leverden geen melk en op het land werd niet gewerkt. Ook de stoomzuivelfabrieken werkten niet.

1 Mei. Tweede dag der staking. Den helen dag door kwamen mijnwerkers uit Thorn om melk, eieren en boter. [...] Van Duitse zijde kwam het bericht, dat de mensen 's avonds om acht uur binnen moesten zijn, en dat ze het werk moesten hervatten. Op verdere werkweigering stond de doodstraf; maar het hielp allemaal niet. [...]

2 Mei. Beloken Paschen. De toestand bleef ongewijzigd. In den vroegen morgen werden in Maastricht zeven mensen doodgeschoten. Zij zijn gevallen als helden voor God en Vaderland.¹²

In die laatste zin valt de chroniqueur als het ware heel even uit zijn rol, onderbreekt zijn verder zo zakelijke verslag voor een sobere hommage aan de zeven geëxecuteerden.

Anders van aard, maar zeker niet minder waardevol als kroniek is het dagboek van Rie Op den Camp, een scholier uit Geleen. Bij het uitbreken van de oorlog was hij pas 14 jaar oud. Hij hield voordien al een dagboek bij, dat tot 10 mei 1940 echter vrijwel niets over de in september 1939 uitgebroken oorlog bevatte. Vanaf de Duitse inval veranderde dat. 'Ik besefte toen', verklaarde hij later, 'dat ik iets uitzonderlijks meemaakte en schreef alles op wat ik beleefde en ik bleef schrijven tot het einde van de oorlog'.¹³

11 Geciteerd door P.J. Bouman, *De April-Mei-stakingen van 1943* ('s-Gravenhage 1950) 18.

12 *Oorlogsdagboek van Sjaak van Geleuken*, 99-103.

13 Rie Op den Camp, *De Tweede Wereldoorlog in en rond Geleen. Dagboek van een Geleense jongen* (z.p. 2003) 3.

Grote delen van dit dagboek zijn in de jaren 1997-2000 al gepubliceerd in het tijdschrift van de Heemkundevereniging Geleen en in *Geleen door de eeuwen heen* en *Geleen bevrijd*. In 2003 volgde een complete uitgave in boekvorm onder de titel *De Tweede Wereldoorlog in en rond Geleen. Dagboek van een Geleense jongen*. In een later toegevoegde notitie merkt Op den Camp op dat hij in 1941 maar weinig aantekeningen heeft gemaakt. Hij weet achteraf niet meer wat daarvan de oorzaak was. Misschien had hij het te druk met leren en huiswerk; maar de oorzaak kan ook zijn, vermoedt hij, dat het jaar 1941 weinig bood om je aan vast te klampen als je uitkeek naar een wending ten goede in het oorlogsverloop.

Op sommige momenten kwam ook voor een scholier de oorlog heel dichtbij. In augustus 1941 beschrijft hij hoe in zijn schoolboeken elk fragment, elk zinnetje dat niet spoorde met de nazi-ideologie moest worden verwijderd, weggelakt, uitgeknipt. Gnuiwend vertelt hij hoe scholieren in januari 1943 de vertoning van een Duitse propagandafilm in het Roxy-theater verstoorden. Maar het lachen verging hem toen de Duitsers na de liquidatie van generaal H.A. Seyffardt het Bisschoppelijk College in Sittard binnenvielen en 23 jongens van 18 jaar en ouder meenamen.

Toen het piepjonge officiertje met nog drie mannen in burger het klaslokaal van gym 5 binnen stapte, vroeg hij onmiddellijk: 'Johannes Nicolaus van Wessem?' Absent. Hm. De mof keek de klas rond op zoek naar een ander slachtoffer. Zijn oog viel op Duinstee uit Roermond. 'Name?' Antwoord: 'Duinstee'. 'Was ist dein Vater?' Antwoord: 'Kantonrechter'. 'Wieviel Geschwister?' enz. 'Mitskommen!' Nadat ook Soons, een jongen van 21 jaar, eruit gepikt was, verdwenen de bandieten. De stemming in onze klas, 4 gym, was ontzettend zenuwachtig. Niemand wist wat er eigenlijk gebeurde. Over het algemeen verwachtte men dat men jongens kwam halen om in Duitsland te werken. Iedere keer als je de klappende ijzers van de laarzen van de Duitse soldaat hoorde naderen, overviel je de angst. Wat hing je boven het hoofd? Misschien werd je doodgeschoten omdat Seyfferd vermoord was. Zo verlossend als vandaag klonk de bel nog nooit!¹⁴

14 *Ibidem*, 82 (dagboek aantekening 9 februari 1943).

Strijders

Toen Rie Op den Camp in de loop van 1942 weer een schrift had volgeschreven, wurmde hij het opgerold in een fles, die hij in de grond stopte. Als de moffen zijn notities zouden vinden, zou hij immers onherroepelijk in een concentratiekamp belanden. Tenminste, dat was wat hij zelf dacht. Van noteren wat je ziet en hoort en denkt, naar tegenspraak, dat is niet zo'n heel grote stap. Wat later verzet werd genoemd, begon meestal klein en onheroïsch en soms als kwajongenswerk. Hoe zoiets kon gaan vertelt de Sevenumse onderwijzer Fons Mertens in zijn memoires *Een Limburgse onderwijzer in het verzet*. Samen met zijn broer Jos en een paar vrienden fietste de 23-jarige onderwijzerszoon niet lang na de capitulatie vanuit Nunhem naar Rotterdam om de door de Duitsers aangerichte verwoestingen met eigen ogen te zien. Ze hoorden er het verhaal over de pastoor die tijdens de mis gezegd had: 'Laat ons bidden voor de 200 slachtoffers van het bombardement, waaronder 800 uit onze parochie'. Die pastoor was opgepakt en kreeg te horen dat hij zulke dingen niet meer mocht zeggen. Waarop hij antwoordde: 'Och dan heb ik me vergist. Dan heb ik de getallen verwisseld'.¹⁵

Weer terug in Nunhem lieten Fons en Jos het verhaaltje over de pastoor 'met nog wat opmerkingen erbij over hoe de Duitsers ons belazerden', uittypen door hun zus Willy. Willy werkte bij een zaadhandel, en daar stond een typemachine. Met behulp van carbonpapier en een schaar maakten ze van dit eerste pamflet 25 exemplaren, waarop de aansporing 'overtypen en doorgeven' werd gezet. Na dit eerste vlugschrift over Rotterdam volgden er een stuk of tien andere. In de zomer van 1941 rees het plan van een illegaal krantje, en zo ontstond *Oranjepost*, gestencild in een vrijwel onvindbaar vakantiehuisje in het Leudal bij Nunhem en in duizenden exemplaren in Limburg verspreid.

Dat de redactie, productie en distributie van dergelijke krantjes voor alle betrokkenen levensgevaarlijk was, zal duidelijk zijn. Maar de drang iets te doen was groot. Behalve het oorlogsnieuws dat de genazificeerde kranten en radio niet mochten brengen, vonden de lezers in de heimelijk rondgebrachte blaadjes ook leerzame verhalen als het geciteerde pastoorsverhaal, opiniërende beschouwingen, morele oppeppers, waarschuwingen en gedichten. Naast de illegale periodieken circuleerden er incidentele clandestiene uitgaven, zoals 'Het lied van de achttien doden' van Jan Campert en stencils met teksten van protestbrieven van de Nederlandse bisschoppen, preken van Clemens August von Galen, de bisschop van Münster, en redevoeringen van de Duitse predikant Martin Niemöller. Bij de

15 Fons Mertens, *Een Limburgse onderwijzer in het verzet. Het levensverhaal van Fons Mertens, opgetekend door Gerard Sonnemans*. Onder redactie van het Verzetsmuseum Amsterdam (Zutphen/Amsterdam 1999) 33.

Verzetsman Bert Poels in zijn werk- en slaapkamer, 1942. Uit: Bert Poels, *Memoires. Vriend en Vijand*.

Het aangrijpende feitenverhaal over het verzetswerk op de Zwarte Plak (Venlo 1977).

vervaardiging en verspreiding van deze religieus geïnspireerde protesten tegen het nationaalsocialisme waren vaak geestelijken en leden van de Katholieke Actie betrokken.

Mertens' boekje is totaal niet literair in de gebruikelijke zin van het woord, maar helder, direct, concreet, onopgesmukt, en daardoor van een grote zeggingskracht. Het geeft een levendig, onheroïsch en daardoor geloofwaardig beeld van de alledaagse praktijk van het verzet in de katholieke dorpsgemeenschappen van Noord- en Midden-Limburg. Zelf vond Mertens niet dat hij iets bijzonders deed. De glamour die oorlogsherinneringen soms aankleeft, ontbreekt. We zien de realiteit van de oorlog in de microkosmos van een Limburgs dorp: hoe een verzetsblaadje van de grond kwam, hoe amateuristisch het verzetsmilieu was, hoe onvoorzichtig mensen waren, hoe ze elkaar zelfs in benarde situaties dwars konden zitten.

Commotie ontstond er rond de memoires van een andere Limburgse verzetsman, Bert Poels. Niet lang na de bevrijding verwierf hij bekendheid door als 'overlevende van de piloten- en verzetsorganisatie' lezingen met lichtbeelden

te geven. Poels' verhalen werden door de uit Deurne afkomstige schrijver Toon Kortooms (1916-1999) enigszins geromantiseerd verwerkt in zijn boek *De Zwarte Plak* (1948). Maar Poels bleek niet zo'n betrouwbare bron te zijn, en Kortooms publiceerde onder dezelfde titel *De Zwarte Plak* een nieuwe versie (1961). Ouder maar niet bescheidener geworden, liet Bert Poels in de jaren 1970 zijn 'mémoires' opnieuw optekenen door Jan Derix in *Vriend en vijand* (1977). Het boek lokte boze reacties uit en een tegenboek getiteld *Waarheid en leugen in het verzet* (1978) van een andere Noord-Limburgse boerenzoon: Mathieu Smedts. Smedts zet zijn dorpsgenoot en pilotenhelper Bert Poels weg als een 'halve gare' die zijn eigen rol uitvergrootte ten koste van anderen. Ook de historicus Fred Cammaert, die als eerste een op grondig onderzoek stoelende geschiedenis publiceerde van het verzet in de provincie als geheel, distantieert zich van Bert Poels' 'fantasierijke herinneringen' en spreekt van een 'mijnenveld van onbetrouwbare gegevens'.¹⁶

Fons Mertens en Bert Poels bleven in bezet Limburg; andere jongelui probeerden juist weg te komen, om aan de kant van de geallieerden mee te vechten tegen de Duitsers. Ruim 1.700 Nederlanders (onder hen 50 vrouwen) zijn met die bedoeling tijdens de Tweede Wereldoorlog naar Engeland ontsnapt.¹⁷ Een van hen was de elektricien Wim Kuijpers (1917-1944) uit het dorp Heer bij Maastricht. Deze dorpsjongen, midden twintig, afkomstig uit een arbeidersmilieu, trok in het voorjaar van 1942 zijn eigen plan en reisde de halve wereld rond om mee te kunnen vechten 'tegen die rotmoffen'. Hij vond overal snel zijn draai, maakte vrienden, ook vriendinnen, overwon zijn afkeer van 'leren', maakte zich verrassend snel het Engels eigen en alles wat hij verder nodig had. In de lente van 1943 meldde Kuijpers zich in Engeland aan voor de opleiding tot *air gunner* (vliegtuigmitrailleurshutter) en parachutist – brandend van ongeduld om in actie te komen.

Als dit maar niet te lang duurt, daar ben ik niet voor uit Holland gekomen. [...] Als je de mensen vertelt dat je je voor vliegtuigshutter hebt opgegeven kijken ze je haast allemaal verwonderd aan. Het staat namelijk bekend als reuze gevaarlijk en de verliezen moeten groot zijn. Dat kan mij echter niet veel schelen, want ik mag wel iets waar veel risico aan vastzit. Dat vind ik een fijne sport. [...] Als ik sneuvel doe ik het voor een goed doel en als ik geluk heb kan ik de moffen veel schade toebrengen. Wat zal ik een juichschreeuw geven als ik mijn eerste Messerschmitt naar beneden knal boven de Hollandse kust!¹⁸

16 A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden/Mechelen 1994) 321.

17 Agnes Dessing, 'Engelandvaarders', in: Madelon de Keizer en Marije Plomp, *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 159-168.

18 Rob Dijkman en Mariëlle Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom. De oorlogsdagboeken van Engelandvaarder Wim*

Bij het woord Engelandvaarder zullen veel Nederlanders aan Rutger Hauer denken, aan Leidse corpsballen en misschien ook aan Erik Hazelhoff Roelfzema. Maar Wim Kuijpers kwam uit een totaal ander milieu, had een andere kijk op mensen en dingen, en dat maakt zijn notities extra interessant. Min of meer tot zijn eigen verwondering veranderde hij van een stoere rokkenjager in een zorgzame, liefhebberende echtgenoot, kort voordat hij in maart 1944 bij een gevechtsactie in Noord-Frankrijk om het leven kwam. Niet alleen zijn dagboeken bleven bewaard, ook de afscheidsbrief die hij in zijn beste Engels schreef aan zijn vrouw Audrey, voor het geval hem iets zou overkomen:

Misschien word ik krijgsgevangene of zo, het vliegtuig kan neerstorten en zelfs in brand of kapotgeschoten worden. Ik ben een geluksvogel en zal ook dan misschien wel weer een manier vinden om weg te komen, want krijgsgevangene zijn lijkt me niks, ik zal proberen naar Engeland terug te komen. Maar als ze bij de Luchtmacht zeker weten dat ik dood ben, lieverd, wees er dan niet al te verdrietig om, het is oorlog. [...] Als ons kind een meisje is, noem haar dan alsjeblieft Anna – naar mijn moeder, dat zal zij heel fijn vinden, na jou houd ik het meest van mijn moeder. Als het een jongen is, geef hem dan zelf maar een naam die je leuk vindt; ik zal het heel jammer vinden dat ik hem niet te zien krijg, maar vertel hem maar over zijn papa en dat die gesneuveld is voor hem en voor zijn land. Audrey, ik wil leven en jou terugzien, maar dit karwei is voor mij nu het allerbelangrijkste dat er is, want ik heb zo de pest aan de Duitsers, ik wil helpen en dit doen omdat ik van mijn familie hou en hen zo gauw mogelijk terug wil zien. [...] Stuur de dagboeken en foto's naar mijn ouders alsjeblieft.¹⁹

Wim Kuijpers heeft de oorlog niet overleefd; zijn dagboeken hebben dat wel. Na de bevrijding werden Audrey en hun zoontje door de familie van Wim in Zuid-Limburg met open armen ontvangen. De dagboeken verdwenen in een kast. Jaren later zijn ze herontdekt door Mariëlle Kuijpers, een kleindochter van Wims broer Arnold. Samen met Rob Dijkman heeft zij ze gepubliceerd onder de titel *Als ik ooit nog thuis kom. De oorlogsdagboeken van Engelandvaarder Wim Kuijpers*.²⁰

Kuijpers (z.p. 2010) 114 (dagboek aantekening 6 mei 1943).

19 *Ibidem*, 226 (afscheidsbrief; de oorspronkelijke tekst, in het Engels, is door mij vertaald, JP).

20 De dagboeken zijn in het bezit van de familie. Mijn dank aan mevrouw Mariëlle Kuijpers te Maastricht, die ze mij liet inzien. Wim Kuijpers' levensverhaal komt ook aan de orde in een documentaire van Pia van der Molen en Michiel Praal, *Want elk graf heeft z'n verhaal. Deel 3 - Europa*, in 2012 geproduceerd door Pia Media BV ter gelegenheid van het 65-jarig jubileum van de Nederlandse Oorlogsgravenstichting.

Gevangenen

Een sterk door religieuze motieven gedreven jongen was Wim Kuijpers niet. Toch laat zijn dagboek zien hoe het van thuis meegekregen katholicisme een rol blijft spelen. Op het schip dat hem in december 1942 van Spanje naar Curaçao brengt, raken hij en zijn twee maten bevriend met een paar Argentijnse families: vrome katholieken, noteert hij, die hen bij het afscheid in Willemstad medailles van de Heilige Maria van Zaragoza meegeven: 'Ik heb het medaille aan mijn rozenkrans gezet'.²¹

Alles wat mensen met elkaar kon verbinden werd in de omstandigheden van de oorlog als het ware dubbel belangrijk; zeker het geloof. Dat blijkt ook uit oorlogsherinneringen van hen die kortere of langere tijd in gevangnissen en concentratiekampen doorbrachten. Tot de eerste terugblikken die in druk verschenen behoort de in september 1944 op schrift gestelde brochure No. 1369. *Zeven maanden in handen van de Duitse Sicherheitsdienst*. De auteur wordt alleen op de laatste bladzijde vermeld: 'Jean Slots, R.K. Priester'. Slots was kapelaan van Grubbenvorst toen de Duitsers binnenvielen; later werd hij overgeplaatst naar Weert. Hij was naar eigen zeggen betrokken bij pilotenhulp en andere illegale activiteiten: 'Ik had onderduikers geholpen met geld, distributiebescheiden en adressen; ik had illegale blaadjes rondgebracht, mijn radio niet ingeleverd, joden gehuisvest, enz.'.²² In augustus 1943 werd hij gearresteerd, opgesloten, verhoord. Van september 1943 tot maart 1944 zat hij in het PDA: het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*. In zijn brochure beschrijft hij het leven in dit kamp.

Geestelijken kregen in het PDA een witte ster; dat had eigenlijk een rode moeten zijn, omdat zij politieke gevangenen waren, noteert hij zelfbewust. Het neemt niet weg dat de geestelijken, niet alleen voor de SD maar ook voor hun medegevangenen en elkaar, duidelijk een afzonderlijke categorie waren en ook wilden zijn. 'Wanneer hij het over "wij" heeft, betreft dat hetzij de geestelijken, hetzij de gevangen Limburgers', merkt Bettine Siertsema terecht op.²³ Evenals andere priesters en dominees die in het kamp belandden, putte Slots kracht uit het gevoel van verbondenheid met Christus die immers ook had moeten lijden. Het eigen lijden werd daardoor als het ware op een hoger plan getild en de eenzaamheid werd erdoor verlicht.²⁴

21 Als ik ooit nog thuis kom, 76 (dagboek aantekening 23 december 1942).

22 Jean Slots, No. 1369. *Zeven maanden in handen van de Duitse Sicherheitsdienst* (Weert 1944) 6.

23 Siertsema, *Uit de diepten*, 392.

24 *Ibidem*, 593.

Urenlang heb ik staan te turen naar die eindeloze varianten en verten, naar Gods wonderbare schepping van het firmament. Het was een prachtgelegenheid om te mediteren en te bidden tot Hem die troont boven de wolken. Zijn Voorzienigheid liet ons lijden toe, tot uitboeting van eigen en anderer zonden, gelijk Hij Zijn eigen Zoon liet lijden en sterven voor de zonden der hele mensheid.²⁵

Slots was lang niet de enige Limburgse priester die met de SD en het Lager kennismaakte. Tientallen geestelijken zijn door de Duitsers opgepakt, verhoord en voor kortere of langere tijd in gevangnissen of concentratiekampen gestopt. Wat hun door de bezetter aangewezen werd was niet alleen hulp aan joden, aan geallieerde piloten of andere onderduikers, maar ook 'hetzen' tegen de Nieuwe Orde.

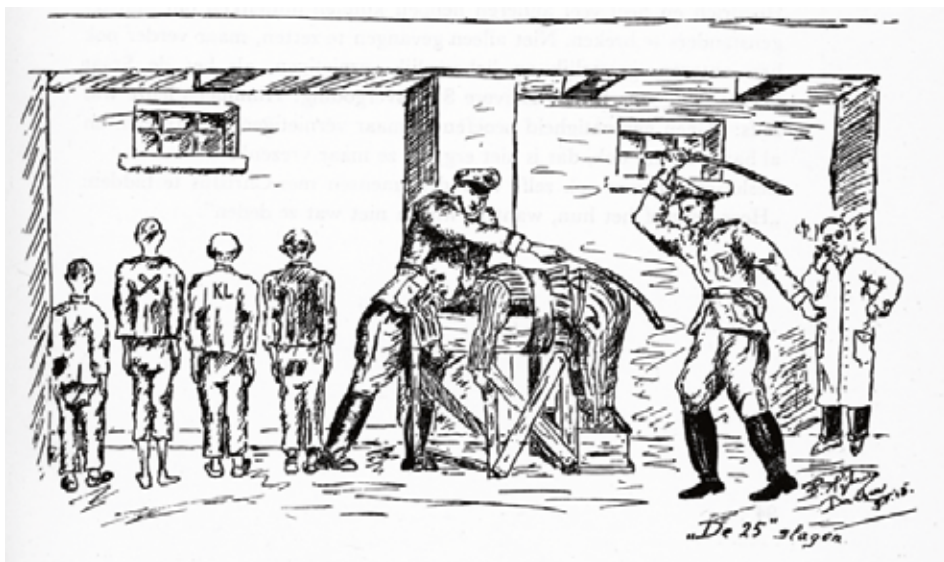
Een van degenen die behouden, maar vermagerd en verzwakt, uit het beruchte Dachau terugkeerden was Jo Rothkrans (1911-1971). Als kapelaan in Vaals zou hij zich schuldig hebben gemaakt aan een 'fluistercampagne tegen Duitsland'. Bij een begrafenis zou hij een hakenkruisvlag van de kist hebben laten weghalen. Zijn boek *Dachau hel en hemel* (1957) bevat herinneringen aan de drie lange jaren die hij in het kamp doorbracht. Maar Rothkrans wil vooral getuigen van zijn rotsvaste geloof, en van wat die meer dan 1.000 in Dachau opgesloten priesters door dat geloof voor hun medegevangenen hebben betekend:

Hoeveel lichamelijke en geestelijke noden en ellenden hebben zij niet geleefd! Zelf heb ik er maandenlang van 's morgens 7 uur tot 's avonds 9 uur dag aan dag duizenden geholpen, getroost, gebiecht, het H. Oliesel toegediend, de H. Communie uitgereikt, ja zelfs velen gedoopt. Alle mogelijke mensen [...] heb ik geestelijk omhoog kunnen heffen of de hemel voor hen mogen openen. [...] Dachau is voor velen werkelijk een hel geweest en tot een hemel geworden.²⁶

Rothkrans' kammemoires staan niet op zichzelf. Getuigenissen zoals het zijne zijn er vooral in de eerste tien à vijftien jaar na de bevrijding veel verschenen. Priesters en predikanten waren sterker dan anderen geneigd in de verschrikkelijke dingen die er gebeurden en die henzelf overkwamen, een hogere bedoeling te zien, een plan, de Goddelijke Voorzienigheid.

25 Slots, No. 1369, 22.

26 J. Rothkrans, *Dachau hel en hemel* (z.p. 1957) 177-178.

'De 25 slagen', één van de martelmethodes die in het concentratiekamp Dachau werden toegepast.

Tekening uit: Johan Rothkrans, Dachau, hel en hemel (Simpelveld 1957).

Volstrekt anders van toon zijn de kampverhalen van de Maastrichtse tandarts en kunstverzamelaar Taecke J. Botke, die in 1944-1945 in de kampen Vught, Ravensbrück en Sachsenhausen belandde. Ze verschenen in 1966 bij Leiter-Nypels onder de titel *Vergeet het toch maar*; in 1978 volgde een met vijf verhalen vermeerderde heruitgave bij Thomas Rap onder de titel *Het revier*. Het dagelijkse ochtendappel, voor kapelaan Rothkrans in Dachau een welkome gelegenheid tot meditatie en gebed, kreeg voor de kunst- en levensgenieter Botke een heel andere betekenis:

Achter mij, in een andere rij, staat Henri. Ik kijk tersluiks achterom. Ik zie zijn lippen bewegen. Ze bewegen als de mijne. Baudelaire, bij beiden. Het is Henri die deze smokkelwaar het kamp binnen bracht. Ze stonden geschreven in zijn geheugen. 's Avonds, in het revier, schreef ik ze af, op verbandpapier; ik moest ze uit mijn hoofd leren. En leerde ze. Zo groeiden, in Sachsenhausen, in Ravensbrück, de bloemen van het boze – les 'fleurs du mal' – temidden van een 'mal' waar Baudelaire nog geen weet van had.²⁷

27 Taecke J. Botke, *Het Revier* (Baarn 1978) 53; titel op omslag: *Het Revier. Concentratiekamp-mémoires*; 1e druk 1966 onder de titel *Vergeet het toch maar*. Het verhaal 'Baudelaire', waaraan het fragment is ontleend, is een van de vijf verhalen die in de tweede druk zijn toegevoegd.

Onderduikers

Slots, Rothkrans en Botke belandden in gevangnissen en kampen om wat ze gedaan hadden. Alle drie ontleenden ze daaraan een gevoel van eigenwaarde dat hen hielp te overleven. Heel veel anderen werden opgepakt en naar kampen weggevoerd, niet om wat ze gedaan hadden, maar om wat ze waren. Omdat ze joods waren. Een belangrijke stap in de doelbewuste politiek van de nazi's om joodse en niet-joodse Nederlanders van elkaar te scheiden was de invoering van de gele ster; de 'Jodenster', zoals het merkteken in de door Rauter ondertekende verordening genoemd werd.²⁸ Die invoering vond plaats in het voorjaar 1942. Manda Wijnperle, een in Sittard geboren en opgegroeid joods meisje, was nog geen negen jaar oud, toen ook zij de ster moest gaan dragen:

Waarom leek deze sabbat zo anders dan anders? Omdat we van nu af de Davidster moesten dragen – dáárom! De ster was gemaakt van gele stof. Midden in de ster stond met grote, zwarte, Hebreeuws-achtige letters het woord JOOD gedrukt. De ster moest links op je overkleding gedragen worden. Op de vroege ochtend van die sabbat waren we naar het huis van mijnheer Heiman gegaan, de joodse kleermaker die belast was met de distributie van de sterren. Elke keer als hij er een overhandigde, had hij zijn hoofd geschud en met een korte blik op de betrokkene iets in het Jiddisch gemompeld. Papa was zichtbaar van de kaart. Hij zwoer dat hij dat 'ding' nooit zou dragen. Maar ik vond ze eigenlijk best mooi en kon er haast niet op wachten totdat mama die van mij opnaaide. Terwijl ze de stof omhoog hield om te zien of hij er wel recht op zat, zuchtte ze: 'Wat zullen ze hierna verzinnen?'.²⁹

Niet lang daarna dook het hele gezin Wijnperle onder. Manda, die na de oorlog naar de Verenigde Staten emigreerde, publiceerde onder de naam Mandy R. Evans in 1991 haar jeugdherinneringen onder de titel *Lest we forget*. De Amerikaanse pers noemde de schrijfster 'an Anne Frank who survived'. *Lest we forget* is weliswaar geen dagboek, zoals *Het achterhuis*, maar niettemin een indringend beeld van de bezetingsjaren zoals ze werden beleefd door een joods meisje van een jaar of tien. Haar boek is niet in de laatste plaats een hommage aan Kees Zwaans en Lieske Zwaans-Van Kessel, die de Wijnperles op hun woonboot in het Zuid-Limburgse Born onderdak boden toen de jodenvervolgung het hevigst woedde.

28 Presser, *Ondergang* I, 220.

29 Mandy R. Evans, *Lest we forget* (Berrien Springs, Michigan 1991) 43 (vertaling JP).

Lieske Zwaans (links) op bezoek bij Manda Wijnperle in de Verenigde Staten, 1981. Uit: Nathan Wijnperle, *Zou ik het willen overdoen? Het levensverhaal van een joodse overlevende* (Sittard 1996).

Ook Manda's oudere broer Nathan Wijnperle schreef over zijn jeugd en onderduik, onder de titel *Zou ik het willen overdoen?*. Op die vraag antwoordt Wijnperle: nee. Alles beter dan nòg eens te moeten onderduiken. Voor een sportieve, levendige jongen van een jaar of 17 was het opgesloten en geïsoleerd zijn een ramp. Hij zeurde zijn moeder dan ook net zo lang aan het hoofd dat zij hem zijn zin gaf en toch maar even de deur uit liet gaan. Even later werd hij opgepakt. Samen met zijn moeder belandde hij in het concentratiekamp Vught. Toen ze van daar uit op transport gingen, wist hij vermomd als meisje in dezelfde treincoupé als zijn moeder te komen, een plek dichtbij de buitendeur te veroveren en die deur uit het slot te drukken.

Onderweg stopte de stoomtrein enkele malen. Dan renden direct onze bewakers onder luid geschreeuw langs de trein. Toen het weer gebeurde dacht ik, nu of nooit. Bij het weer optrekken van de trein ontwikkelde de locomotief veel stoom en dat dekte mijn sprong uit de trein terwijl mijn moeder op de treeplank stond maar niet durfde te springen. De groter wordende snelheid noodzaakte mij aan haar hand te trekken waardoor zij viel maar gelukkig geen grote schade opliep. Plat op onze buik lieten wij de trein passeren en renden toen als bezetenen in tegengestelde richting.³⁰

30 Nathan Wijnperle, *Zou ik het willen overdoen? Het levensverhaal van een joodse overlevende*. Met inleiding en medewerking van Jac Lemmens (Sittard 1996) 64-65. Vgl. Herleen van Herk en Inge Kortlang, *Blind*

Het eerste dorp dat ze bereikten was Dieren. Ze belden aan bij een pastorie en werden geholpen. Via Amsterdam en Helmond belandden ze in de loop van 1943 opnieuw in Zuid-Limburg en maakten daar de bevrijding mee.

Nog een derde overlevende van de kleine joodse gemeenschap in Sittard publiceert zijn herinneringen aan zijn kindertijd en de onderduik. Het is Herman Silbernberg, een volle neef van Manda en Nathan Wijnperle. Hij deed dat in een boek getiteld *Jochie... je moet er trots op zijn. Spelend de oorlog door* (1995), herdrukt onder de titel *Jochie... je moet er trots op zijn. De oorlogsavonturen van een Joodse jongen* (2008), en door de auteur geïllustreerd met 90 tekeningen. Wees er trots op: dat was wat zijn moeder tegen hem zei, om hem te verzoenen met de gele ster. Tevergeefs; zijn gevoel van vernedering bleef.

Anders dan Manda en Nathan Wijnperle heeft Herman Silbernberg na de bevrijding zijn ouders niet meer teruggezien. De synagoge stond er nog wèl:

Het is een vreemd gevoel alléén, zonder papa, mama en Roosje op vrijdagavond de Sjoel binnen te gaan. Te lopen over het pleintje voor de synagoge, waar ik met mijn vriendjes gespeeld heb, naar de bekende gebogen sjoelpoort. Ik ben het enige kind in de sjoel, de andere zijn 'nog niet terug uit Polen'! Als ik stil vooraan op de kinderbank ga zitten, houd ik de knikkers die ik van Thieu gekregen heb stevig in mijn vuist in mijn broekzak. De Amerikaanse legerrabbin Chapman bidt vóór en de Joodse Yanks die de kapotgeslagen Sjoel van Sittard weer bruikbaar hebben gemaakt zeggen ... 'Omein'. Het is een vreemd gezicht, deze biddende mannen, allemaal in uniform. Ik kijk naar boven naar de galerij, waar mama en de andere vrouwen altijd zaten en door de spijlen volgden wat er beneden gebeurde. Nu zie ik daar alleen mijn tante en haar oudste dochter. Behalve mijn oom en tante en hun twee grote kinderen is er geen Joodse familie meer. Ik kijk verder rond. De eeuwig brandende lamp en de mooie koperen hanglamp zijn verdwenen, daarvoor in de plaats hangt een gloeilampje. De vensters zijn met planken dichtgespijkerd en de mooie rode traploper is ook weg. Ik voel een grote brok in m'n keel, ik slik en ik slik weer ...³¹

Deze drie getuigenissen hebben gemeen dat de schrijvers terugblikken op belevenissen die een halve eeuw achter hen liggen. Manda Wijnperle, inmiddels Mandy

vertrouwen (Haarlem 1994): tekst van een NCRV-radio-uitzending d.d. 20-8-1992, waarin Manda Sarphati-Wijnperle en Nan Wijnperle werden geïnterviewd over hun belevenissen in de jaren 1940-1945. In de uitzending kwamen ook leden van de familie Zwaans aan het woord. De inhoud van *Blind vertrouwen* loopt overigens geheel parallel met *Lest we forget* en *Zou ik het willen overdoen?*

31 Herman Silbernberg, *Jochie... je moet er trots op zijn. De oorlogsavonturen van een Joodse jongen* (Amsterdam 2008; 1e druk 1995) 239-241.

Evans, kwam door een verhalenwedstrijd op een Amerikaanse radiozender op het idee haar herinneringen aan het echtpaar Zwaans op te schrijven. Haar broer Nathan Wijnperle zette zijn jeugdherinneringen in eerste instantie op schrift voor zijn kleinkinderen, maar liet zich overhalen de tekst te publiceren in een uitgave van de Stichting Charles Beltjens. In het geval van zijn neef Herman Silberberg, waren het slapeloze nachten en de raad van zijn vrouw die hem ertoe brachten zijn jeugdherinneringen op papier te zetten, erover te schrijven, ze uit te tekenen.

In Limburg als geheel zijn 2.400 joden ondergedoken; de meeste daarvan kwamen van buiten de provincie. Dat geldt in zekere zin ook voor de Salmangs, een Duits-joods ouderpaar met twee kinderen dat zich in 1935 in Maastricht had gevestigd. In 1939 was ook de grootmoeder van vaderskant naar Maastricht verhuisd. In mei 1943 kreeg deze inmiddels 83 jaar oude oma, Rosa Salmang-Windmüller, een oproep zich te melden in Westerbork. In plaats van daaraan gevolg te geven, liet zij zich opnemen in het ziekenhuis Calvariënberg, zogenaamd vanwege een blindedarmontsteking. Onder die dekmantel heeft zij zestien maanden op een ziekenzaal gelegen en zo de oorlog overleefd. Ze sprak alleen Duits, was bovendien hardhorig en als joodse sowieso een buitenbeentje in dit ziekenhuis, waar de 'Zusters onder de Bogen' de zieken verzorgden. Veel meer afleiding dan handwerken had ze niet en zelfs dat handwerken liet ze op zon- en feestdagen maar liever achterwege uit angst aanstoot te geven.

Vermoedelijk om toch iets om handen te hebben ging ze een dagboek bijhouden. Alles wat de sleur doorbrak was welkom, van elk katholiek feest deed ze verslag. Ze genoot vooral als de zusters zongen; ondanks haar beperkte gehoor kreeg ze daar toch genoeg van mee. Op 1 augustus 1943 vierden de zusters dat zij honderd jaar geleden met de verpleging van zieken in Calvariënberg waren begonnen; mgr. Lemmens, de bisschop van Roermond, deed de mis en zegende de zieken.

Hij kwam naar binnen, hoewel slechts tot op de drempel en zegende de mensen, natuurlijk ook ons. Welk een grote eer! Hij was heel mooi gekleed, had een prachtig tamelijk roodblauwachtig gewaad aan en droeg een mijter. Het was een mooie, imposante sympathieke heer. Ik had er plezier in hem te zien, ik had nog nooit een bisschop in ornaat gezien.³²

Rosa Salmangs oorlogsdagboekje is in de jaren 1990 uit het Duits vertaald en onder de titel *De Salmangs* uitgegeven door de Stichting Historische Reeks

32 F. Roebroeks en C. Andreas (bew.), *De Salmangs. Dagboeknotities en herinneringen van een joods gezin te Maastricht (1943-1944)* (Maastricht 1998) 38 (dagboekantekening 8 augustus 1943). De oorspronkelijke dagboeken, geschreven in het Duits, bevinden zich in Yad Vashem, Jerusaleem.

Herenigd. De familie Salmang in 1946, v.l.n.r. Otto (kleinzoon), oma (Rosa) Salmang, Hermann (zoon), Bella Dahl (schoondochter) en Eva (kleindochter). Uit: F. Roebroeks en C. Andreas (bew.) *De Salmangs. Dagboeknotities en herinneringen van een joods gezin te Maastricht (1943-1944)* (Maastricht 1998).

Maastricht. Uit de dagboekantekeningen rijst het beeld van een onbekrompen, sterke vrouw. Rosa weigert weg te glijden in zelfbeklag en pessimisme. Ze geniet van alles wat de sleur doorbreekt en staat open voor nieuwe ervaringen. Op haar 84e verjaardag in juni 1944 mist zij haar kinderen; maar haar somberheid wordt verdreven zodra de hoofdzuster binnenkomt met in de ene hand een boeket bloemen en in de andere een bord met snoepgoed, dansend en zingend: 'Lang zal zij leven!' Die wens kwam uit: Rosa Salmang maakte de bevrijding mee, werd herenigd met haar kinderen en kleinkinderen en stierf in 1955, 94 jaar oud.

Dwargarbeiders

Onderduiken was gevaarlijk, maar zeker voor joden toch lang niet zo gevaarlijk als gehoor geven aan de Duitse bevelen. Dat weten wij nu. Dat wisten mensen toen niet. Velen hebben aan oproepen om zich te melden gehoor gegeven uit angst dat hun naaste familieleden de dupe zouden worden van represailles.

In de lente van 1943 meldde de bijna 31 jaar oude student Jan Hanlo zich aan voor de *Arbeitseinsatz*. Evenals het gros van de Nederlandse studenten had

ook Hanlo, op dat moment student psychologie in Amsterdam, geweigerd een loyaliteitsverklaring te tekenen. De weigeraars kregen bevel zich onmiddellijk te melden voor de *Arbeitseinsatz*. Vanwege bedreigingen niet alleen jegens de weigerachtige studenten zelf, maar ook aan het adres van hun familieleden in het geval de betrokkene onderdook, hebben velen zich gemeld. Zo ook Hanlo; naar hij zijn vriend Paul Haimon vertelde was het vooral bezorgdheid om zijn moeder die hem ertoe dreef.

Via kamp Erika in Ommen belandde hij in Duitsland. Hij werd tewerkgesteld in de Siemens-Schuckert-fabriek bij Berlijn, in het hart van het Derde Rijk. In brieven aan zijn moeder probeerde hij in de wending die zijn leven genomen had een zin te vinden en de dwangarbeid (want dat was het) te aanvaarden als leerrijke, louterende beproeving. Hij stuurde haar een paar wilde anjers die hij ergens in de buurt van Berlijn zomaar in een wei had zien staan, en lijstjes van wat zij hem moest sturen. Een roerende constante in brieven als deze is de geruststellende toon: maak je vooral geen zorgen om mij.

Heb ik al geschreven dat er eergister en gister nacht luchtalarm was? Het was niet van veel betekenis. Ik had nachtschicht en heb een minuut of 20 in de schuilplaats gezeten. Vannacht zal 't wel weer zijn. Je zult wel altijd een beetje ongerust zijn als je hoort dat Berlijn 'gebombardeerd' is. Maar de kans is zo klein dat ik erbij ben, moet je maar denken, (zowat één op de 10.000! of 100.000!) dat er geen reden tot ongerustheid is.³³

Net als veel lotgenoten zon hij op een manier om weg te komen. Dankzij een maagzweer, of een keuringsarts die hem goedgezind was, lukte hem dat. Eind juli 1943 was hij weer in Valkenburg, bij zijn moeder.

Zwaarder was het lot van de mannen en jongens die in oktober 1944 werden weggevoerd uit dorpen als Baarlo, Beringe en Helden. Bijna 3.000 bewoners van de westelijke Maasoever zijn gedeporteerd, in een reeks *razzia's* waarvan de eerste, grootste en beruchtste plaatsvond op 8 oktober.³⁴ Een van degenen die die zondag werden opgepakt en meegenomen was Frits Bruijnen, getrouwd en vader van drie kinderen; het vierde was onderweg. Er werd op de keukendeur gebonsd en meteen ging die open.

33 Jan Hanlo, *Brieven. Deel I 1931-1962* (Amsterdam 1989) 78-79.

34 A.P.M. Cammaert, *Sporen die bleven. Razzia's en deportaties in de herfst van 1944 in Noord- en Midden-Limburg* (Helden 1996). Het boek is een uitgave van de Stichting Deportatie oktober 1944 Noord- en Midden-Limburg.

Een S.S. Oberleutnant en drie soldaten, allen zwaar bewapend, de hele buik behangen met munitie en handgranaten kwamen binnen. De luitenant begon: 'Sie sind verhaftet. Gehen Sie sofort mit'. Ik zei: 'Sie kunnen mij niet verhaften; ich habe einen Ausweis von dem Ortskommandant in Venlo'. Ik liet hem de Ausweis zien en hij vroeg mij: 'Wie alt sind Sie?' Ik antwoordde 41 jaar, dat staat ook op de Ausweis. Hij zei: 'Scheiss Ausweis. Sie sind verhaftet. Sie haben den Partisanen im Wald in Kessel geholfen'. 'Ik weet niets van partizanen', zei ik. Toen zei mama: 'Mijn man gaat niet mee, zie je dan niet dat ik hoogzwanger ben. Ik kan toch niet alleen met mijn kinderen achterblijven?'.

Toen begon hij weer: 'In Deutschland sind soviele Frauen hochschwanger, aber ihre Männer müssen doch an die Front', en mama weer: 'Dat is gans wat anders. Wij hebben de oorlog niet gewild, maar jullie zijn er schuld aan'.³⁵

Even leken haar woorden indruk te maken, maar nee. Haar man moest mee. Pas een half jaar later zou hij zijn vrouw en kinderen terugzien.

Diezelfde zondag kreeg ook de familie Steeghs in het kerkdorp Beringe Duitse soldaten over de vloer. Hier werd de vader op vertoon van zijn Ausweis met rust gelaten. In plaats daarvan namen ze zijn oudste zoon mee, Leo. Hij was pas 15, officieel te jong voor dwangarbeid. Maar hij was groot voor zijn leeftijd; dat was op deze dag zijn ongeluk. Zijn persoonsbewijs, waar hij zo trots op was, en waar zijn geboortedatum op stond, werd genegeerd. Maar och, die drie dagen werken zou hij wel volhouden. Dat was de bevolking wijsgemaakt: het zou gaan om drie dagen stellingbouw in Egchel, een dorp ten zuiden van Beringe. Niet ver weg, en niet lang.

Het liep anders. Per trein werden de Noord- en Midden-Limburgers afgevoerd naar verschillende gebieden in Duitsland om slavenarbeid te verrichten. Tientallen van hen belandden in een reusachtig industriecomplex in het hart van het Derde Rijk: de Hermann Goering-Werke. De slakkenberg waarop zij aan de slag moesten werd 'de hel van Watenstedt' genoemd. Een van hen was Leo (Lei) Steeghs. Hij werd belast met de zorg voor de schafteet, terwijl het voedsel steeds schaarser werd.

En zo vergingen de dagen met koude, honger, maar elke dag toch weer opnieuw de hoop op iets eetbaars. De Pool Zigarowsky was ook wel eens bereid voor mij waar te nemen in de keet en de telefoons voor mij te bedienen. Dan

35 Frits Bruijnen, *Vader moet morgen komen. Notities en herinneringen* (z.p. 1994) 33. Over de 'Partisanen im Wald': Jan Derix, *De Bospartizanen van Baarlo, en andere episoden uit het verzet in Limburg* (Venlo 1980); J.W. Hofwijk, *De partizanen. De 66 dagen van Baarlo* (Haarlem 1995). Gebruikmakend van beide boeken regisseerde Theu Boermans een driedelige tv-serie getiteld *De Partizanen* (1995).

kon ik afdalen van de slakkenberg en iets eetbaars zoeken onder aan de rand van deze slakkenhoop, waar het in de winter altijd iets dooide, dit kwam door de hitte van de slakken en het vulzand dat daar opgeslagen tot een hoogte van ongeveer 20 meter nog een behoorlijke warmte afgaf. Hier vond ik dan wat groen in de vorm van klaver en het blad van de paardebloem, waarvan je soep kon trekken. Ook heeft Zigarowsky mij af en toe verrast met een bordje Brotsuppe zoals hij dat noemde. Dit waren gekookte broodkorsten in water, en die waren heerlijk. En zo sleepten de dagen zich voort, met toch elke morgen weer de hoop dat je de dag goed door kwam en niet ziek werd.³⁶

Lei Steeghs overleefde de hel van Watenstedt. Hij overleefde ook het catastrofale bombardement van Hildesheim op 22 maart 1945. Maar de belevenissen van die laatste oorlogswinter hebben hem de rest van zijn leven vele nachten uit de slaap gehouden. Net als veel anderen is hij er op latere leeftijd over gaan schrijven, niet alleen bij wijze van therapie, maar ook als vermaning aan het adres van 'de jongere generatie'.³⁷

Terug uit Auschwitz

De winter van 1944-1945 was een dieptepunt, niet alleen voor de dwangarbeiders in 'de hel van Watenstedt', ook voor hen die naar een andere hel waren afgevoerd: Auschwitz. Twee uit Zuid-Limburg afkomstige joodse vrouwen (een achter in de 40, de andere 19 à 20 jaar oud) maakten in januari 1945 als *Häftlinge* de evacuatie van Auschwitz mee. Ze overleefden ook de daaropvolgende dodenmarsen. En schreven erover.

Een van de twee was Marie Hertzdahl-Bloemgarten (1897-1978). Begin mei 1945 belandde zij in een opvangkamp in Zweden. Weer een kamp; maar na alles wat zij had doorstaan leek dit kamp haar een paradijs. Vanuit Malmö schreef zij haar familie (van wie zij op dat moment niet wist wie er nog in leven was) een lange brief. Een relaas waarin zij voor haar dierbaren en zichzelf onder woorden probeerde te brengen wat haar overkomen was, en hoe zij zichzelf als het ware had moeten pantseren om te overleven. Deze brief van twaalf kantjes bleef bewaard en is in 2011 door haar kleindochter Marja Pinckaers gepubliceerd, in een boekje getiteld *De cirkel*.

36 Leo Steeghs, *Van inval tot bevrijding. 10 mei 1940 - 13 mei 1945* (Beringe 1991) 41.

37 Leo Steeghs stond model voor een van de twee hoofdpersonen in Ton van Reens roman *Gestolen jeugd* (Breda 2001).

De ontruiming van Auschwitz was niet het eind van de ellende. De dodenmarsen die volgden, werden velen die aan de gaskamers ontkomen waren alsnog fataal.

We liepen een nacht en drie dagen door de sneeuw. Langs de weg lagen veel mannen en vrouwen met ingeslagen schedel die niet meer mee konden. Het ergste is dat we allen zó zijn veranderd dat we er geen been in zagen om te kijken of die lijken niets hadden dat wij konden gebruiken. Het eerste half uur heb ik mijn deken al weggegooid. Dit alles was te zwaar voor mij, en ik wilde leven, wilde mijn kinderen terugzien, als God ze tenminste gespaard heeft. We aten drie sneden brood per dag. Daarna drie dagen en drie nachten in open veewagens met alleen wat sneeuw om te drinken. Elke nacht waren in de wagons veel doden. Zo kwamen we de vierde ochtend aan in Ravensbrück.³⁸

Tot de vrouwen uit Auschwitz die te voet en per open veewagen naar Ravensbrück werden gedirigeerd, behoorde ook Helga Zilvermit (1925). Bij aankomst in Auschwitz was zij 18 jaar jong, redelijk doorvoed, naar eigen zeggen 'brutaal' en bovendien voor de Duitsers nuttig vanwege haar talenkennis: omstandigheden die cruciaal zijn geweest voor haar levenskansen.

In april moest ook Ravensbrück worden ontruimd. Via het zwaar gebombardeerde Maagdenburg bereikten de gevangenen en hun bewakers Leipzig, waar Helga en een aantal lotgenoten aan het werk werden gezet in een vliegtuigfabriek. Van werken kwam weinig; ieder half uur was er luchtalarm. Zo zwaar werd Leipzig onder vuur genomen dat ze ook daar weer weg moesten.

Onderweg kwamen we overal colonnes lopende gevangenen tegen. Het leek wel of alle concentratiekampen geëvacueerd waren. Uiteindelijk liepen we in colonnes van duizend man. Daarvan stierf een groot deel op de laatste dag voor de bevrijding. De Duitsers wisten zich geen raad meer met ons. We liepen in de rondte tussen Leipzig en Dresden. Oftewel tussen de Amerikaanse en Russische frontlinie. Wel of geen luchtalarm, we moesten blijven lopen. Vluchten leek onmogelijk. Lukte je dat onverhoopt, dan kon je nergens terecht. Duitse boeren waren te bang voor represaillemaatregelen als ze ons onderdak verleenden. Al lopende deden we wel eens een stad aan. 'Dit zijn politieke gevangenen', schreeuwden de bewakers dan. 'Jullie mogen ze niets geven, ook geen water'.³⁹

38 Brief van M. Hertzdahl-Bloemgarten, 8 mei 1945, integraal opgenomen in: Marja Pinckaers, *De cirkel. Hommage aan Marie Hertzdahl-Bloemgarten. Een familiegeschiedenis* (Valkenburg a/d Geul 2011) 54-62, aldaar 57. De brieven en kaarten van Marie Hertzdahl-Bloemgarten worden bewaard in het RHCL, Maastricht.

39 Helga Herzberg, *Door het oog van de naald. Maastricht - Luik - Mechelen - Auschwitz*. Interviews en tekst Tom

Op 15 april 1945 lieten de SS'ers hun gevangenen plotseling zonder slag of stoot gaan. In juli was Helga weer terug in Maastricht. Ook haar ouders en haar broer waren nog in leven. Omdat Helga in Auschwitz tuberculose had opgelopen, moest zij na haar thuiskomst een half jaar lang, van augustus 1945 tot februari 1946, op bed liggen. Ze vroeg haar vader om een typemachine en schreef half zittend, half liggend een elf bladzijden lang relaas van haar oorlogservaringen. Zestig jaar later, Helga was inmiddels de tachtig gepasseerd, vormde dit document de kern van een boekuitgave: *Door het oog van de naald. Maastricht - Luik - Mechelen - Auschwitz*.

Nog een derde overlevende trad op latere leeftijd naar buiten met herinneringen aan Auschwitz: de Maastrichtse advocaat Max Moszkowicz (1926). Hij liet ze in de jaren 1990 optekenen door de journalist Henk ten Berge: 'Opdat het niet vergeten wordt'.⁴⁰

Bevrijding en vergelding

De Duitse inval en de bezetting in mei 1940 namen niet meer dan vijf dagen in beslag. De bevrijding was een veel moeizamer en langduriger proces, in elk geval voor Midden- en Noord-Limburg; niet voor het uiterste zuiden van de provincie, waar in september 1944 al de vlaggen tevoorschijn konden worden gehaald.

Een goede kennis komt juist berichten dat de Hollandse vlag reeds in Heerlen op verschillende plaatsen wappert. Direct snellen 'oom' en ik de trappen op en [gaan] de lang verwaarloosde vlaggestok halen, maar tot onze verbazing zien we dat de twee meisjes Tini en Fie al aan dit heilig werk begonnen zijn. De vlaggestok zagen we al in de kamer liggen, maar de vlag gingen Tine en Fie in de kast zoeken. Ik werd heftig ontroerd, toen de vlag uit de la werd gehaald en Tine ze met kinderlijke plechtigheid in de hand hield; ze boog eerbiedig en statig haar hoofd, en terwijl uit haar kassen fonkelende ogen van blijdschap straalden, kuste zij, het kind van dertien jaar, met trillende ontroering Nederlands driekleur.⁴¹

Dit is een dagboekantekening van de in Hoensbroek ondergedoken Salomon Silber. Hij werd geboren in 1922 als vierde kind in een joods, Jiddisch-sprekend

Huizenga (Laren 2006) 68.

⁴⁰ Henk ten Berge, *Mr. Max Moszkowicz. De pleitvader. Vechten voor recht* ('s-Gravenhage 1998) 33.

⁴¹ Salomon Silber, *Een joods gezin in onderduik. Dagboek* (Kampen 1997) 164-165. Silbers teksten zijn onder handen genomen door een anonieme bewerker. Niet altijd is duidelijk wat oorspronkelijke tekst is en wat later werd toegevoegd, geschrapt of veranderd; een vaker voorkomend verschijnsel bij uitgaven als deze.

Eindelijk bevrijd! Amerikaanse soldaten worden toegejuicht door de Maastrichtse bevolking, 14 september 1944.

Fotocollectie SHCL.

gezin in Polen, dat zich in 1933 in Heerlen vestigde. Silber overleefde de oorlog op onderduikadressen in Heerlen, Brunssum en Hoensbroek, onder meer bij de bekende gereformeerde predikant Gerard J. Pontier.⁴² Zoals bij meer overlevenden van zijn generatie duurde het een halve eeuw voordat hij ertoe kwam zich opnieuw in zijn jonge jaren te verdiepen en mee te werken aan een publicatie.

Zuid-Limburg kon in september 1944 feestvieren. Maar veel Limburgers hebben langer op de bevrijding moeten wachten en maandenlang behalve het 'normale' oorlogsgeweld van beschietingen en bombardementen ook nog de ellende van evacuatie, deportaties en dwangarbeid moeten doorstaan. Een van degenen die als chroniqueur deze episode in het noorden van Limburg vastlegde is de boerenzoon Leo Brueren (*Velden 1925).

Wat Jacques van Geleuken voor Hunsel deed en Rie Op den Camp voor Geleen, deed Brueren voor Venlo en Velden – zij het dat hij zijn dagboek pas in september 1944 begon. Die zomer was hij geslaagd voor zijn eindexamen gymnasium aan het bisschoppelijk college in Weert. Hij wilde priester worden en zou in het najaar mogen beginnen aan de studie filosofie op Rolduc. De opmars

⁴² Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 84-85, 157-158, 221, 234-237, 242, 244, 367-368.

van de geallieerden en de bommen op het vliegveld van Venlo vormden voor hem de aanleiding om te noteren wat zich in zijn omgeving afspeelde. Hij had het voorgevoel dat de oorlog nu pas echt in alle hevigheid zou losbarsten. Een schriftelijke verklaring van de bisschop van Roermond, volgens welke 'Brueren Leonardus Henricus' beschouwd moest worden als geestelijke, moest hem vrijwaren tegen dwangarbeid. Brueren trok een geleende priester toog aan en hoopte zo het einde van de oorlog te halen, al was intussen gebleken dat ook bisschoppelijke verklaringen en priester toegen geen garanties boden. Maar hij had geluk en zag op 1 maart 1945 de Amerikaanse tanks Venlo binnentrekken.

Tientallen mensen staan er omheen. Ze juichen en zingen. Ze krijgen sigaretten en biscuits. Vanuit een huis wordt geschoten. De voorste tank reageert onmiddellijk met enkele salvo's. De mensen wijken terug achter een muur of rennen een kelder in. Ik denk dat het de laatste schoten zijn, afgevuurd door een Duits soldatengroepje, dat in een of andere bunker zit. Ik heb de Amerikanen gezien en als een wilde ren ik in mijn lastige toog en met mijn helm nog op terug naar Stalberg om te bevestigen, dat alle geruchten waar zijn. Ze zijn er!! De bevrijders!! Witte en zwarte Amerikanen!!⁴³

Vijftig jaar later publiceerde hij zijn oorlogsdagboek, naar eigen zeggen 'zo eenvoudig mogelijk in verhaalvorm gegoten' onder de titel *Uit het dagboek van een 'camouflagepriester' over oorlog, bevrijding en thuiskomst, 1944-1945*. Diezelfde periode, van september 1944 tot het voorjaar van 1945, staat centraal in de bundel *Sprekende getuigen*, gevuld met dagboekfragmenten en terugblikken van Roermondse mensen.⁴⁴

Zodra de bevrijders binnentrokken greep het smeulend verlangen naar afrekening en vergelding als een uitslaande brand om zich heen. De haat gold vooral NSB'ers en vermeende NSB'ers. In Maastricht werden in september 1944 in één week tijd 416 personen gearresteerd. Sommigen gaven zichzelf aan, uit angst het mikpunt te worden van de volkswoede. Een van hen beschrijft hoe hij samen met de andere gearresteerden werd overgebracht van het politiebureau aan het Vrijthof naar het Huis van Bewaring op de Minderbroedersberg:

We gingen niet de deur van het politiebureau uit, maar werden door de achteruitgang, in een doodlopende straat gedreven. En daar stonden ze klaar, de

43 Leo Brueren pr., *Uit het dagboek van een "camouflagepriester" over oorlog, bevrijding en thuiskomst, 1944-1945* (Venlo 1995) 111.

44 Lies Cillekens-Cox e.a. (red.), *Sprekende getuigen. Herinneringen uit de periode 1940-1945 in Roermond* (Roermond 2000).

vrachtwagens. We moesten met z'n allen zo'n wagen op klauteren. De mannen op de voorste en de vrouwen op de tweede wagen. Zo was het gisteren op de 14de September ook al gebeurd. Daar stonden we dan, wij misdadigers. Nog nooit heb ik zo iets gezien. Mensen uit alle rangen en standen stonden daar tesaam geperst als één grote massa, daar op die wagens. [...] En daar reden we dan langzaam de straat op, zo langs het Vrijthof, waar duizenden mensen ons aangaapten. Van alle kanten werden ons scheldwoorden toegeroepen. Men noemde ons verraders, uitvaagsel der maatschappij.⁴⁵

De schuldvraag

'Goed' of 'fout', de kwestie blijft voor verhitte debatten zorgen, zoals bleek naar aanleiding van recente publicaties over de Heerlense burgemeester Van Grunsven. Op sommige vragen kan door grondig onderzoek een misschien niet definitief maar toch min of meer bevredigend antwoord worden gevonden. Andere zullen vermoedelijk altijd open blijven.

Onder de titel 'Een halve eeuw later' doet de schrijfster Rosalie Sprooten in de bundel *Oorlog verslag van een gesprek, of pogingen tot een gesprek, met een Duitser*. Zij hoopt dat hij haar kan helpen in haar speurtocht; dat zij antwoorden krijgt op haar vragen rond de wegvoering door de SD van de jonge kapelaan Huub Houben in Epen op 21 juli 1944 - een drama waarvan zij als kind getuige was en waarover zij in 1991 haar *Bericht aan Hare Majesteit. Een geschiedenis* publiceerde.

De Duitser die zij in zijn woning in Aken opzoekt is een leeftijdgenoot, geboren in de jaren 1930. Tijdens de oorlog was hij nog maar een kind, net als zij. Haar vragen gaan over zijn vader; die lijkt een sleutelrol gespeeld te hebben in de tragedie die zij onderzoekt en die acht mensen het leven kostte. Maar het gesprek wil niet vlotten. De man geeft ontwijkende antwoorden, weidt uit over het oorlogsleed van de Duitse burgerbevolking, benadrukt dat zijn vader apolitek was.

Haar pen krast. Ze poetst haar brillenglazen. Ze voelt dat de draad van het gesprek haar ontglipt is. Hij vertelt hoe zijn moeder en hijzelf in de slotfase van de oorlog werden ondergebracht in een gevangenis in Brussel. En over de barre omstandigheden daar. Zijn toon is niet beschuldigend; maar de emotie is van zijn

45 Geciteerd in P.M.M.A. Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen. Maastricht in dagboekfragmenten en herinneringen 1940-1944* (Maastricht 1994) 116. Fragment uit een ongepubliceerd autobiografisch manuscript van de succesvolle dialectschrijver Jacques Pirson, getiteld 'Circus Mentrap'. Ir. J.F. Mentrop (Pirson veranderde de o in een a, zoals hij ook in andere namen minieme wijzigingen aanbracht) was directeur van de 'De Grote Looier', bijnaam van het overvolle kamp voor politieke delinquenten aan de Grote Looiersstraat in Maastricht, waar Pirson als gedetineerde verbleef.

gezicht te lezen. Hij vertelt over het kamp Vught, waar hij aan het eind van de oorlog terecht kwam en ernstig ondervoed raakte. Ze krijgt kippenvel.

Het is allemaal met hem gebeurd, terwijl ik zorgeloos de hele oorlog door speelde. [...] Ik schaam mij voor het paradijs dat mijn oorlogstijd was. Zelfs de terugtrekkende wanhopige Duitsers brachten op hun doortocht nog een opwinding in mij teweeg toen ik stiekem van achter de vitrage keek.⁴⁶

Aan het eind van het gesprek heeft zij één seconde lang het gevoel alles te doorzien en in gedachten formuleert zij al '[...] zinnen om de geschiedenis te herschrijven. Dader of slachtoffer? Maar als ik de trap afloop besef ik dat het stof van vijftig lange jaren de relevante feiten voorgoed aan het oog heeft onttrokken'.⁴⁷

Niet alleen deze ontmoeting, niet alleen dit gesprek, maar de hele zin van het onderzoek dat eraan voorafging en eigenlijk van al dergelijke onderzoeken naar wat er nu precies gebeurd is en waarom het liep zoals het liep, lijkt onder haar schrijvende handen te verpulveren. Tussen de herinneringen van de Akenaar en de vragen op haar notitieblok gaapt een kloof die in de loop van haar interview alleen maar dieper wordt.

Besluit

In elke bloemlezing zit willekeur. Ik had andere egodocumenten kunnen noemen, andere fragmenten kunnen kiezen. Wat wel duidelijk geworden is, hoop ik, is de verscheidenheid en zeggingskracht. Nu eens schuilt die kracht in de nauwkeurigheid van observatie, de bijna filmische registratie, dan weer in de toon. Nogal wat ooggetuigen die ik aan het woord liet beleefden de bezetting als kind of adolescent; de omstandigheden beroofden hen van hun jeugd en dat geeft hun verhalen een eigen kleur. En in sommige gevallen worden egodocumenten een morele les: daar waar ze laten zien hoe individuen in extreme situaties hun waardigheid behouden en als het ware boven zichzelf uitgroeien.

Aan de stroom egodocumenten zowel in gedrukte vorm als op het internet lijkt voorlopig geen eind te komen. Weliswaar sterft de leeftijdsgroep van degenen die de oorlog meemaakten en overleefden langzaam uit, maar vertegenwoordigers van de tweede en derde generatie nemen het stokje over. Dat leidt tot boeken als

46 Rosalie Sprooten, 'Een halve eeuw later', in: Ton van Reen (red.), *Oorlog. 63 schrijvers over oorlog en vrede* (Breda 2001) 271-276; aldaar 274-275.

47 *Ibidem*, 276.

Het zakdoekje. Een zoektocht naar het verzetsverleden van mijn moeder van de bekende liedjeszanger Gé Reinders (*1953): een breed uitgesponnen verslag, waarin het naoorlogse leed van de zoon het oorlogsleed van de moeder naar het tweede plan verdringt.⁴⁸

Tijdens een symposium over de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog wees Marjan Schwegman, directeur van het NIOD, op 'de vloed aan nieuwe autobiografische bronnen die zich via het internet over ons heen stort'. Ze maakte zich er zorgen over dat naar de historische betrouwbaarheid van al die verhalen tegenwoordig nauwelijks meer wordt gevraagd, en sprak in dit verband van 'de dictatuur van het persoonlijke'.⁴⁹

Snijdt haar kritiek hout? Voor een deel wel. Toch denk ik dat zij de dingen te somber ziet. Wie de hier besproken uitgaven van de dagboeken van Wim Kuijpers, Rie Op den Camp en Sjaak van Geleuken bekijkt, moet er wel van onder de indruk raken hoeveel zorg daaraan is besteed, hoeveel werk er gemaakt wordt van annotatie, van het zoeken naar passende illustraties, van het verklaren van termen, door auteurs, bewerkers, redacteurs, geschied- en heemkundekringen.

Ik ben niet zo benauwd voor die dictatuur. Natuurlijk, ze zijn niet allemaal even belangrijk en waardevol, laat staan nieuw, al die oorlogsverhalen die elk jaar speciaal in april en mei over ons uitgestort worden. Vanuit vakhistorisch, wetenschappelijk oogpunt is er van alles op aan te merken. Maar het oordeel van Presser, die egodocumenten beschouwde 'onder meer als onmisbaar correctief op een geschiedbeschouwing die gevaar loopt in het maar al te vlotte hanteren van abstracties als "processen", "stromingen" en dergelijke',⁵⁰ blijft onverkort van kracht. Persoonlijke getuigenissen zoals dagboeken, brieven en memoires zijn meer dan enkel het zout in de pap. Ze kunnen het verhaal van de algemene geschiedenis onderbouwen en verrijken, nuanceren en verdiepen, en, inderdaad, corrigeren. Niet voor niets spelen dagboeken in recente historische studies over de Tweede Wereldoorlog en de jodenvervolgving een opvallende rol; in mijn inleidende paragraaf wees ik al op de boeken van Bart van der Boom, Bettine Siertsema en Herman van Rens.

48 Gé Reinders, *Het zakdoekje. Een zoektocht naar het verzetsverleden van mijn moeder* (Amsterdam 2010). Onder dezelfde titel maakte Maurice Nijsten in 2012 een documentaire, uitgezonden door L1-tv op 2 mei 2013. Vgl. Barbara Beckers, 'Fantoempijn en dichterlijke vrijheid. Het trauma van de Tweede Wereldoorlog herschreven', in: F. Huisman e.a. (red.), *Geschiedenis is overal* (Amsterdam 2013) 183-208.

49 Marjan Schwegman, 'Zo iets kun je toch niet verzinnen... Oorlogsherinneringen: getuigenis en bron', *Biografie Bulletin* 21/2 (2011) 65-71.

50 Brief van J. Presser aan A.M. de Jong 30-8-1957, geciteerd door Van der Zee, Jacques Presser, 270.

In deze beschouwing zijn uitsluitend Limburgse egodocumenten belicht. Is dat een zinvolle afgrenzing? Eigenlijk niet; aan het begin van dit artikel heb ik er al iets over gezegd. Bekijk je ze door een regionaal-historische bril, dan rijzen er veronderstellingen en vragen. De bezetting lijkt de drang te hebben versterkt zich vast te klampen aan het eigene: het katholieke, het Limburgse – maar óók het Nederlandse. De emotionele verbondenheid met Nederland en het Huis van Oranje kreeg een krachtige impuls. Ondanks het virulente regionalisme heeft misschien geen andere periode in de geschiedenis van Limburg zozeer bijgedragen tot de integratie van Limburg in het Koninkrijk, anders gezegd tot de vernederlandsing van de provincie. Denk aan Engelandvaarder Wim Kuijpers, die in december 1942 met de boot in Willemstad op Curaçao arriveert, stram in de houding het Wilhelmus zingt en ontroerd is weer op ‘Hollands gebied’ te zijn.⁵¹ Aan onderduiker Salomon Silber, Limburger van Pools-joodse komaf, geëmotioneerd als in september 1944 de zo lang onzichtbare Nederlandse vlag eindelijk weer uit de la tevoorschijn kan worden gehaald.⁵² Aan kapelaan Slots, die in diezelfde maand al reikhalzend uitkijkt naar de herovering van ‘onze Indiën’ en zich verheugt op een naoorlogs Nederland dat mooier en beter zal worden dan het was, ‘als christelijke democratie onder leiding van Oranje’.⁵³

Passages als deze maken de hier besproken egodocumenten ook vanuit het gezichtspunt van de regionale geschiedenis relevant. Maar dat is ‘bijvangst’. Leggen we getuigenissen zoals die hier de revue passeerden naast oorlogsdagboeken en oorlogsherinneringen uit andere delen van Europa, dan zijn de overeenkomsten groter dan de verschillen. Hier is eerder sprake van *documents humains* dan *documents limbourgeois*.

Het is goed dat ze bestaan, de getuigenissen van vrouwen en mannen die in onze eigen omgeving opgroeiden en leefden, die hier voor hun leven moesten vrezten; en het is goed dat ze worden gepubliceerd en daarmee voor een groter publiek ontsloten, ook voor jongeren, voor scholieren. Niet alleen om hun nut als aanvulling of correctief op de geschiedschrijving. Ze zijn als de *Stolpersteine*, de ‘struikelstenen’ die sinds de millenniumwisseling in steeds meer steden opduiken. Ze herinneren aan *razzia’s* en deportaties en moord. Maar ze zeggen vooral: ook hier. Het gebeurde ook hier: in de straten en op de pleinen waar wij nu lopen, struikelen, stilstaan.

51 Dijkman en Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom*, 76.

52 Silber, *Een joods gezin in onderduik*, 165.

53 Slots, No. 1369, 52.

Fotokatern m.m.v. Frans Savelkouls

HET ZUID-NEDERLANDSCH KOELHUIS TE ROERMOND*

* Tekst en fotobijbschriften in dit fotokatern zijn gebaseerd op: Frans Savelkouls, *Boter, eieren en kaas. De geschiedenis van het Zuid-Nederlandsch Koelhuis te Roermond (1934-2014)* (uitgave in eigen beheer [2015]).

In 1932 besloten de Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (ZNZ), de Coöperatieve Roermondsche Eiermijn (CRE) en de Coöperatie Veilingvereniging (CVV) voor gezamenlijke rekening in Roermond een koelhuis te bouwen voor de opslag van hun eigen producten. De agro-producten waar het hier om ging (boter, eieren, groente en fruit), kenden door hun ongelijkmatige productieverdeling over het jaar bij een gelijkmatige afzet een min of meer vaste prijscyclus: dalende prijzen in de zomer, stijgende in de winter. Opslagcapaciteit in een koelhuis betekende dat de deelnemers in tijden van lage afzetprijzen hun goederen in eigen beheer konden opslaan en de afzet konden uitstellen tot het moment waarop prijzen weer opliepen. Om dit mogelijk te maken stichtten de drie deelgenoten een naamloze vennootschap onder de naam Zuid-Nederlandsch Koelhuis NV en bouwden, een voor die dagen modern, bedrijfspand. ZNZ en CRE bezaten elk 40 procent van de aandelen en CVV 16 procent. De overige 4 procent bleef in portefeuille.

De vereniging ZNZ was opgericht in 1893 door de zelfstandige coöperatieve zuivelfabrieken in de regio oostelijk Noord-Brabant en Limburg. De Eiermijn was opgericht in 1904. De Veilingvereniging, opgericht in 1915, was weliswaar **medeoprichter** van het Koelhuis, maar ontplooide in het pand geen noemenswaardige activiteiten. Daarom blijft die hier verder buiten beschouwing. CRE gebruikte het koelhuis uitsluitend voor de opslag van eieren, maar de activiteiten van ZNZ waren breder. In het pand werd de afdeling *Boter-Export* ZNZ gevestigd, waardoor er naast opslag ook verpakkings- en handelsactiviteiten plaatsvonden. In het koelhuis werd toezicht gehouden op de kwaliteit van de boter en het ompakken in gestandaardiseerde emballage.

ZNZ, CRE en CVV waren diep geworteld in de katholieke zuil. Priesters en onderwijzers hadden zich aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw opgeworpen als de belangenbehartigers van de kleine boeren en hun gezinnen. Zij waren de stichters van de drie organisaties. Daarbij hadden zij zich laten inspireren door de nieuwe sociale leer van de kerk, gebaseerd op deencycliek *Rerum Novarum* uit 1892. In de jaren 1930 vormden de bestuurders van deze agro-organisaties een aparte kaste. De mannen die aan de touwtjes trokken, waren ook op andere maatschappelijke terreinen actief. De commissarissen en bestuursleden kwamen elkaar in andere bestuurlijke verbanden tegen: als leden van provinciale staten, als burgemeesters en wethouders, en als leden van kerkbesturen. Ook waren velen door familiebanden met elkaar verbonden. De verbondenheid met de katholieke zuil komt onder meer tot uiting in de royale schenkingen van het Zuid-Nederlandsch Koelhuis aan katholieke instellingen en de Katholieke Volkspartij. De katholieke wortels zouden tot in de jaren 1960 zichtbaar blijven.

Duitsland was de belangrijkste exportbestemming voor zuivelproducten en eieren. Door protectionistische maatregelen van dat land in de jaren 1930, bleef de bezetting van het koelhuis achter bij de verwachtingen. Daarom werden er ook goederen voor derden opgeslagen, met name vlees. In de bezettingstijd werd de gewone bedrijfsvoering steeds lastiger. De aanvoer van producten nam sterk af en van een vrije markt was geen sprake meer. In de laatste oorlogswinter kwam de bedrijvigheid geheel tot stilstand. Van januari tot maart 1945 was Roermond frontstad en de burgerbevolking werd grotendeels geëvacueerd. De kelders van het koelhuis boden in deze periode onderdak aan mensen die door bombardementen dakloos waren geworden en aan personen die zich voor de vijand wilden verbergen om dwangarbeid te ontlopen. Tevens werd er een noodlazaret in de kelders gevestigd. Direct na de bevrijding deed het koelhuis tijdelijk dienst als voedselpot van de rijksoverheid.

In het begin van de jaren 1950 verloor het koelhuis zijn betekenis voor de eieropslag van CRE, terwijl de boteractiviteiten van ZNZ toenamen. CRE en CVV droegen daarom in 1955 hun aandelen aan ZNZ over. In de zuivelindustrie vonden in deze jaren belangrijke reorganisaties plaats. ZNZ evolueerde van een vereniging zonder ledenaansprakelijkheid tot de Coöperatieve Zuid-Nederlandse Zuivelbond (CZNZ) met ledenaansprakelijkheid. Omdat de aandelen van het Zuid-Nederlandsch Koelhuis NV nu volledig in handen waren van CZNZ, was het niet langer opportuun om de NV als aparte juridische eenheid in stand te houden. Om fiscale redenen werd het bestaan nog enkele jaren gerekt, maar in 1970 werd de NV geliquideerd en werd het koelhuis volledig geïntegreerd in de CZNZ-organisatie.

In 1969 ging CZNZ op in een nieuwe fusieorganisatie, genaamd Zuid-Nederlandse Melkindustrie NV, en het koelhuis werd onderdeel van deze onderneming. De opslag en verpakking van boter werden vanuit Roermond overgeplaatst naar Breda en het koelhuis werd omgebouwd tot een opslag- en verpakkingsbedrijf voor kaas. In het gebouw werd kaas gerijpt en er werd een aantal verpakkingslijnen geplaatst. In 1979 kwam door een nieuwe fusie de onderneming DMV-Campina tot stand, en in 1991 vormden DMV-Campina en Melkunie Holland samen een nieuwe onderneming onder de naam Campina-Melkunie. Spoedig na het tot stand komen van deze fusie werd besloten om het oude koelhuis van de hand te doen. Het gebouw en de inrichting hadden technisch en economisch het einde van hun levensduur bereikt. De ruimtelijke en technische beperkingen werden steeds manifester. Het was niet goed mogelijk om in de bestaande ruimten processen te mechaniseren en te automatiseren.

De particuliere kaashandel Cor Segers Groep nam het pand in 1994 over. Voor de werkgelegenheid had grote gevolgen. In het koelhuis hadden tijdens de drukke jaren 1990 circa 200 mensen gewerkt en nu ging het nog om enkele tientallen. In 2004 kwam ook hier een einde aan. Het pand kwam leeg te staan en raakte in verval. In het voorjaar van 2014 werd het gesloopt. Het koelhuis is daarmee weliswaar in fysieke zin verdwenen, maar de hier gepubliceerde foto's gunnen ons nog een terugblik op een relatief onbekend stukje Roermondse bedrijfsgeschiedenis. Zij zijn voor het grootste deel afkomstig uit de collectie van oud-medewerker L. van Laer. De naam van de fotograaf is onbekend. Er zijn ook enkele foto's afkomstig uit het familiearchief Heerkens. Jan Heerkens (1915-2001) was vanaf 1949 tot 1970 aan het koelhuis verbonden, waarvan een groot aantal jaren als directeur. Deze foto's zijn hoogstwaarschijnlijk gemaakt door fotograaf Sommers, destijds gevestigd op de Steenweg in Roermond. Sommers was in de jaren 1970-1990 de huisfotograaf van het koelhuis.

Frans Savelkous

inx' meer speciaal de tech

Overzichtsfoto van het Zuid-Nederlandsch Koelhuis kort na de ingebruikname in 1934. De omgeving ziet er nog landelijk uit.

Aan de rechter zijde van het gebouw bevindt zich het op deze opname niet zichtbare laadbordes voor de spoorwegwagons.

Coll. L. van Laer te Roermond.

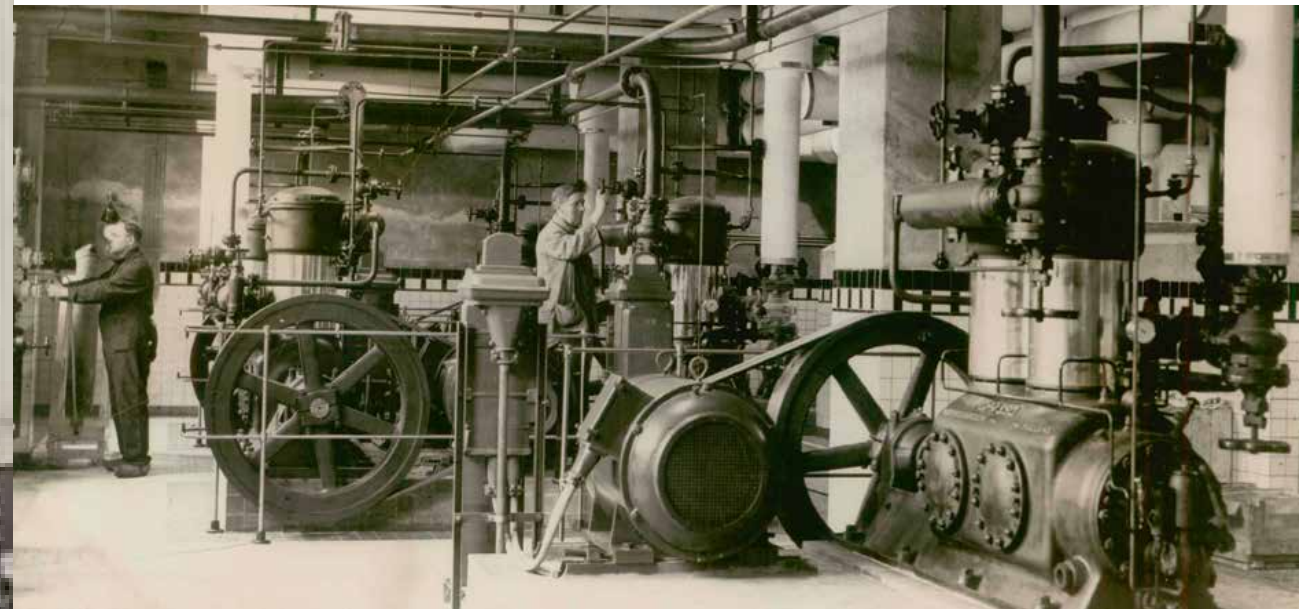

Op het laadbordes aan het spoor is een medewerker bezig met het laden van ijsstaven in een wagon. Om de boter gekoeld bij de klant te kunnen afleveren, werden de wagons met behulp van ijsstaven onder de maximum toelaatbare temperatuur gehouden. Dit ijs werd in de kelder van het Zuid-Nederlandsch Koelhuis geproduceerd.
Coll. L. van Laer te Roermond.

<< Bedrijvigheid op het laadbordes van het Zuid-Nederlandsch Koelhuis in de jaren 1930. De fotograaf staat met zijn rug richting het bedrijfsgebouw van de Coöperatieve Roermondsche Eiermijn. Op het bordes staan de vaten met boter gereed om in de vrachtwagens geladen te worden. Op het portier van de middelste vrachtwagen is de naam van de transportonderneming Nedam Roermond te lezen.

Coll. Brabants Historisch Informatie Centrum te Den Bosch (BHIC) nr. 1219-012376.

De machinekamer in de kelder van het koelhuis. De machinerie in deze ruimte produceerde de koude voor het koelen van de opgeslagen goederen. Twee medewerkers zijn bezig met onderhoud. Volgens het originele bijschrift dateert de foto uit 1934.
Coll. L. van Laer te Roermond

De door de leden-fabrieken geleverde boter wordt door magazijnmedewerker Gellings (met stropdas) tot bij keurmeester Nieskens getransporteerd. Nieskens beoordeelt en weegt de boter. Op de achtergrond een tweede magazijnmedewerker.
Coll. L. van Laer te Roermond.

Moe maar voldaan blikken deze twee magazijnmedewerkers in de fotocamera. Ze hebben de botervaten vijf hoog opgestapeld.
De foto is uit de jaren 1930.
Coll. L. van Laer te Roermond.

Boterkeuring in 1934. Uiterst rechts keurmeester Nieskens. De identiteit van de overige personen is niet meer vast te stellen. De keurmeesters hebben een klein mesje in hun hand waarmee zij van elke partij een monster nemen. Zij beoordelen de boter op kleur, smaak en consistentie. De kwaliteitscontrole was belangrijk voor de betaling van de leverende fabriek en voor de keuze van de bestemming en de prijsvorming bij verkoop.

Foto Hubert Lenarts / Persbureau Lenarts. Bron: www.gahetna.nl

De Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (ZNZ) vestigde op de begane grond van het koelhuis haar afdeling Boter-Export ZNZ. De bedrijfsleider van deze afdeling, Koen van Laer (1904-1977), voert op deze foto een telefoongesprek. Aan de telefoon met grote zwenkel, het molentje met stempels, en het pak is te zien dat deze foto uit de jaren 1930 dateert.

Coll. L. van Laer te Roermond.

Deze foto werd als ansichtkaart uitgegeven. Op de achterzijde staat: 'Automatische verpakking alsmede het blikken van boter in het ompaklokaal van de Afdeling Boter-Export van den Zuid-Nederlandschen Zuivelbond te Roermond'.

Fotograaf onbekend. Te dateren tussen 1934 en 1940.

> Na een reeks van fusies, saneringen en schaalvergrotingen werd het Roermondse koelhuis in 1968 omgebouwd tot een opslag en verpakkingsbedrijf van kaas. Op deze foto is een rijpingscel voor ronde Goudse kaas afgebeeld. Een keurmeester neemt met zijn boor een monster om de partij te beoordelen op kleur, smaak en consistentie. De uitslag van zijn keuring is bepalend voor de bestemming van deze partij: door laten rijpen voor een oudere leeftijd, versnijden tot consumpteneenheden of afzetten in het exportkanaal.

Coll. Heerkens te Roermond, circa 1970.

Naast het opslaan en rijpen van kaas werd in het voormalige koelhuis kaas verpakt in tot consumenteenheden (stukken en plakken) voor grootwinkelbedrijven. Met name Albert Heijn was in de jaren 1970-1990 een belangrijke afnemer. De foto geeft een indruk van de afdeling waar vierkante kaas wordt versneden tot plakken die daarna worden verpakt.

Coll. Heerkens te Roermond circa 1970.

Na tachtig jaar wordt het koelhuis afgebroken. Wat bij de ingebruikname in 1934 een uiterst modern bedrijfsgebouw heette te zijn, was in de jaren 1990 technisch en economisch volledig uit de tijd.

Foto L. van Laer te Roermond, april 2014.

OVER DE AUTEURS

Drs. Rob Dückers (1972) studeerde kunstgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en codicologie in Leiden. Hij is werkzaam als assistent director en docent kunstgeschiedenis voor het Emerson College European Center in Well. Daarnaast is hij bestuurslid en conservator van de schatkamer van de St. Servaasbasiliek in Maastricht en fungeert hij geregeld als gastconservator voor tentoonstellingen, waaronder de tentoonstelling ‘De gebroeders Van Limburg’ in Museum Het Valkhof te Nijmegen in 2005. Hij publiceert geregeld over kunsthistorische onderwerpen.

E-mail: Rob_Duckers@emerson.edu

Drs. Maurice Heemels (1971) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en is als teamcoördinator mens- en maatschappijvakken, opleidingscoördinator geschiedenis en lerarenopleider werkzaam bij Fontys Lerarenopleiding Sittard. Hij werkt aan een promotieonderzoek naar de begraafcultuur in Roermond tussen 1870 en 1940.

E-mail: m.heemels@fontys.nl

Prof. dr. Ad Knotter (1952) is directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en bijzonder hoogleraar in de vergelijkende regionale geschiedenis, in het bijzonder die van Limburg en aangrenzende regio's aan de Universiteit Maastricht.

E-mail: a.knotter@maastrichtuniversity.nl

Dr. Maurice Paulissen (1973) is als onderzoeker landschap en historische geografie verbonden aan Alterra, onderdeel van Wageningen University & Research Centre. In 2004 promoveerde hij als bioloog in de landschapsecologie. In 2015 rondde hij de master Landschapsgeschiedenis in Groningen cum laude af met een scriptie over de Kinkenwegen in Zuid-Limburg en aangrenzend België.
E-mail: maurice.paulissen@wur.nl

Dr. Jos Perry (1950), historicus, is verbonden aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Hij publiceerde onder meer over de geschiedenis van het socialisme, de problematiek van herdenken en de collectieve herinnering, en (samen met Wiel Kusters) over de verbeelding van mijnen en mijnwerkers. Van zijn hand verschenen biografieën van de socialistische voorman Willem Vliegen, erfgoedpromotor Victor de Stuers en schrijver Theun de Vries.
E-mail: j.perry@maastrichtuniversity.nl

Frans Savelkouls (1950) was werkzaam in verschillende financiële functies bij Koninklijke Friesland-Campina en voorgangers. Hij publiceerde op lokaal-historisch en genealogisch gebied.
E-mail: frans.ans.savelkouls@hetnet.nl

Dr. Maria De Waele (1953) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent, waar zij in 1989 promoveerde op een proefschrift over de Belgische territoriale eisen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. Sinds 2005 is zij verbonden aan het Stadsmuseum Gent, waar zij zich vooral toelegt op stadsgeschiedenis en stadsontwikkeling, waar mogelijk in een internationale context.
E-mail: maria.de.waele@telenet.be

COLOFON

©2015 WBooks/Sociaal
Historisch Centrum voor
Limburg

Kopijverzorging:
Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Fotoreproductie:
Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie:
Lori Lenssinck, Voorheen De Toekomst

CiP-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag
Studies
Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg. – Dl. 4 (1959) - _ -
Zwolle/Maastricht: WBooks/Sociaal Historisch
Centrum voor Limburg
ISSN 0923-2842
Verschijnt jaarlijks
Jaarboek LX-2015/ onder red. van A. Knotter en
W.J.M.J. Rutten
Siso limb 939 UDC 949-294(058) NUGI 641
Trefw. Limburg; sociaal-economische geschiedenis;
jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden veelelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form,
by print, photoprint, microfilm, or any other means,
without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de
illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen.
Degenen die desondanks menen rechten te kunnen
doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

 W BOOKS

